

K23

F13

7849

НЫҒМЕТ
ҒАБДУЛЛИН

ҚЫЗЫҚ
ДӘУРЕН

Н Ы Г М Е Т
Ғ А Б Д У Л Л И Н

34 К237

Ф 16

ҚЫЗЫҚ
ДӘУІРЕН

ӘҢГІМЕЛЕР
М Е Н
П О В Е С Т Е Р

7849

„ЖАЗУШЫ“ БАСПАСЫ
АЛМАТЫ — 1965

Жазушы Нығмет Ғабдуллин ересектерге де, балаларға да арнап жазады. Жазушының «Қызық дәурен» деп аталған бұл кітабына автордың жас сөспірімдерге арнаған әңгімелері мен екі повесі енген. Бұлардың кейбіреулері жазушының бұрынғы жинақтарында жарияланған, автор ол шығармаларын бұл кітапқа түзетіп, қайта өңдеп қосқан. Кітапқа енген әңгімелердің негізгі тақырыбы — жас ұландардың қуанышқа толы өмірі, бақытты тұрмысы. Жазушы жас жеткіншектердің өнегелі іс-әрекетін, сүйкімді мінезін сүйсіне суреттейді.

Жас оқырмандар, сендер бұл кітаптан өз құрбыларыңның өмірін көресіндер. Кітапты оқығаннан кейін өз пікірлеріңді «Жазушы» баспасына жазып жіберулеріңді өтінеміз.

э ц г і м е л е р

БАЛА ЖАҢЫ

Осы бір өткір қара көзді, шот мандайлау келген, ақ сарғыш жүзінде аздаған секпілі бар, жас мөлшері он-он бірлер шамасындағы баланың қылығы мен мінезі әрқашан көз алдымда тұрады. Өзін еске алсам-ақ, еңбек сүйгіш, кішіпейіл, жомарт жанды нағыз азамат өсіп келеді деп қуанамын.

Сол баламен ең алғаш қызық бір оқиға үстінде танысып едім.

Ауданнан колхоз орталығына тығыз шаруамен шығып, виллиспен келе жатқанбыз. Күн кешкіріп қалған. Машинада отырған адам үшеу едік. Жер лайсан. Еріген қар суы жолды қуалап, бұраң-бұраң жіңішке жыралармен иіріліп ағып жатыр. Шұқыр-шұқанаққа жалтырап көк су тұрыпты. Күн бата ширыға түскен қатты желден шімірігіп, беті діріл қағады. Бар ажарынан айрылып, қыстан көтерем шыққан дала қурайы бүрсендеп ығып тұр. Бәрін де бағып, көріп келеміз. Кей тұсқа жеткенде машинамыз тайғанақтап жүре алмай да қаламыз. Дәл бір кезеңнен өте бергенде машина қою сазға килігіп, жылжи алмай, дөңгелегі бір орында зырылдап тұрып алмасын ба? Не амал істерсің. Жолға төсей салатын жақын маңда ағаш та жоқ, машинаны үшеулеп итеріп шығаратындай жер емес. Шофер машинаның алды-артын байқап көріп келіп:

— Біреу кезігіп, көлігімен сүйреп шығармаса, осы батпақта түнерміз, сірә,— деді кейістігі бар қабақпен.

Лажың қайсы, ешкім кездесіп, көмек етпесе, таң атқанша осы арада тапжылмай отыратынымызға дау жоқ. «Не айла тапсақ болар» деп үнсіз ойласып қалып ек. Арбаның салдыры естілді. Құлағымызды түре қойдық. Әлгі дыбыс жасырынбақ ойнағандай тына қалды. Сөйткенше болмады, жіңішке бір дауыс бізге жетті:

— Машина батып қалды ма?

— Солай болып тұрғаны,— деп дауысын созып, бізден бұрын шофер жауап қайырды.

— Қазір көмекке барайын...

Арба салдыры тағы естілді. Қаракөленкеде әрең байқадық. қос өгіз жеккен біреу бізге қарай бұрылып алып, оң жағымыздан ентелеп келеді. «Міне, енді сәті түсті!» деп қуанған шофер оның алдынан шыға берді.

Жолаушы бала екен.

— Неғып байқамадыңыздар? Бұл арадан машиналар ылғи айналып өтеді. Тура жүрсе-ақ батып қалады. Жазғытұрым бұл жердің сазы көпке дейін кеппей жатады,— деді ол арбаның үстінде тұрып, өзі нақ бір ересек адамдарша байыпты сөйледі.

— Мұның сырын қайдан білейін. Қараңғыда байқамай қалғаным. Беті жылтырап тобарсып жатыр еді, асты ми екен қудың,— деп шофер күліп, шынын айтты.

— Өзім де осылай ойлап едім,— деді бала.— Қазір сіздің машинаны өгіздеріммен сүйреп алып шығамын.

Ол шаңырақ мүйіз екі қызыл өгізді жетектен шығарып алды да, мойын ағашының ортасындағы дөңгелек шығыршыққа жуан арқан тақты. Өгіздерін жетелеп, машинаның алдына барып, шоферға:

— Сіз арқанның анау ұшын машинаңызға мықтап байлаңыз,— деп жеңіл әмір етті...

Семіз қызыл өгіздер иесі ақырын ғана ысқырып, үстерінен қамшы үйіріп қалғанда виллисті орнынан бір жұлқып, тіресе тартып, саздан суырып алып шықты.

— Сіздер енді мына жолды жиектеп жүріп отырыңыздар. Көп жерге дейін жол саз,— деді бала.

Біз оның өгіздерін арбасына жегісіп бердік. Бұл баланың манадан бергі ісі мен мінезіне ерекше сүйсініп едік. «Түн ішінде өзі қайда бармақ екен?» деп ойладым мен.

Сұрағыма бала жөнін айтты.

— Әкеме бара жатырмын. Ол күндіз ағаш кесуге кеткен. Осы уақытта көлік алып кел деген маған,— деді.

— Күн кешкіріп кетті, қараңғы ғой, қорықпаймысың? — деп едім:

— Неменеден қорқам. Қасқырдан ба? Қолымда балтам бар,— деді ол. Арбасына міне беріп, біртүрлі көтеріліп сөйледі.

Арбасын шұғыл бұрып, «Хош болыңыздар» деп, келген ізімен жөнеліп кетті.

— Қандай жақсы бала еді,— деймін одан көз алмай қарап қалған серіктеріме...

Бұл жолы танысыммен өз үйінің алдында жолықтым. Күн түс ауа жылынып, сызды дала бусанып, ауыл сыртында әдемі бір көрініс туып еді. Жібіген жер бетінде жаңаша тіршілік бар. Қылтиып-қылтиып әр алуан жасыл шөп бой көрсете бастапты. Қырбық қана болса да далаға көгілдір рең береді. Алыс түстіктен арып ұшып келген ұзақ қарғалар бұл жерді сағынып қалғандай. Біресе жазық бетіне қона жайылып, енді бірде тобымен көтеріліп барып, төмен құлдилай ұшып, топшысымен ауаны тіліп, қанатымен суылдап, бой сергітеді. Бұл да бір қызығып қарағын келетін құс сауығы.

Көшеде, үй нығында әлі де жатқан қар сілемі бар. Етегі суға малынып, еріп таусылып барады. Әл-дәрмені бітіп, егіліп жылап жатқандай.

Сыртта біраз жүріп келіп, аялдап отыр едім. Қарсыдағы үйдің нақ терезесінің алдын қоршауға кіріскен жас шеберге көзім түсті.

Қолында кішірек балтасы бар ол, жінішке жұмыр қадалар арасына жұқа тактайларды қолдың саласындай етіп шегелеп жүр. Баланы бірден таныдым. Үстіне шаңғышының костюмін киіпті. Жұмысына бөгет жасамайын деп, сыртынан сүйсініп көп отырдым.

Ол шеткі ашаға соңғы тақтайын қаға бергенде ғана қасына барып, өзіне қол беріп амандастым.

— Сәлематсыз ба?.. Машиналарыңыз сосын еш жерде батып қалған жоқ па? — деді бала мені көрген бойда, өткен жолғы оқиғаны есіне алып.

— Жоқ... аман-есен жеттік... Ал, өзің мына іске қашан кірістің? — дедім мен жайын білгім кеп.

— Бүгін. Тақтайларды әзірлеген әкем. Мен соларды шегелеп жатырмын. Сіз білесіз бе, осы қоршаудың ішіне біз тал егеміз.— Бала қанша түп тал отырғызатындарын, оның көшеттерін әкесі қашан әкелетінін айтып берді.— Біздің ешкіміз де көп. Сол кебенек келгірлер талды жеп қояды.

— Бірақ олар енді мына қоршаудың арасынан басы түгіл тұмсығын да өткізе алмас,— дедім мен. Жас шебердің ісін ұнатып тұрмын. Бала ақырын ғана жымиды. Томпақ бетінде мақтаныш сездіргендей әсерлі толқын білінді.

— Менің әкем ағаш шебері. Сіз егер оның жасаған заттарын көрсеңіз... О-һо! Сіз көрген үлкен көк арбаны да ол жасаған,— деді бала.

Ол маған өзінің ежелден таныс, үйреншікті адамындай ди-дармен қарап:

— Мен әкемдей шебер бола аламын ба? — деп, тұтқиыл сұрады.

— Әрине, — деймін мен. Бала күлімдейді... Сол сүйкімді ажалынан әке өнерін қалаған жас азаматтың ыстық көңіл ынтығы танылғандай еді.

...Келесі күні ол екеуіміз өзенге балық аулауға бардық. Өзенді жоғары өрлеп барып, бір жайпуаттау тұсына бөгелдік. Күн желсіз, ыстық еді. Біз өзеннің ұйысып тал өскен аласа қабағына шығып, мөлдіреп ағып жатқан суға қарап біраз тұрдық. Қолымызда қармағымыз бар.

— Сен қармақты осы бір тұстан сал. Мен әрірек барып отырайын, — дедім балаға.

— Жоқ, сіз осы жерде қалыңыз, мен әрмен барайын, — деді ол. Осыны айтып жалма-жан жүгіре басып ілгері кетті.

— Бұл өзенде балық көп, қазір-ақ бір қапшығын ұстаймыз, — деп дауыстады бұрылып.

— Әрине, әрине, — деймін оны қостап...

Мен қармақтың ұшына қызыл құрт шаншып, суға алғаш салып жібергенде-ақ бір балық қармағымды тартып қалды. Қармақсабымды іле тіке көтеріп ем, бауыры ағараңдап, тулап, жылтыр шабақ ілініп шыға келді. Өзін тамақтан іліп жоғары көтеріп әкеткен пәлемен, әліне қарамай, су ішінде жұлқынып алыса шықты.

Осыдан кейін де қармағыма қайта-қайта ұсақ шабақ іліне берді. Енді осы шабақтың өзін қармаққа шаншып жемге тосуға тура келді. Байлаулы азыққа қомағай шортан неғып ұмтылып қалмас екен? Қармақты шабағымен суға салып, қармақсабымды молтақ талға байлап, кейін шегіндім. Баланы байқадым. Ол бұта арасынан бір нәрсеге сығалап қарап, қозғалмай тұр. Не көрді екен? Нені аңдыды?

Қармағыма бір қарап қойып, серігімнің қасына бардым. Аяғымды ептеп басып жақындадым да:

— Нені аңдып тұрсың? — дедім ақырын ғана.

— Ағай, өзіңіз қараңызшы, қандай тамаша! — деді бала су бетін қолымен нұсқап.

Бойымды жазбай бұта арасынан сығалап мен де қарадым. Тымық мөлдір суда балықтар ойнап жүр. Біресе көлбей жүзіп, бірде су бетін айыр құйрығымен салып қап шолп еткізіп, төмен сүнгиді. Бір сәт көзі шегірейіп кеп, жағадан төмен иіліп ұшы суға тиіп тұрған көк шөптің шетінен тістеп жұлып кетеді. Бұл

кезде бүкіл жоны мен жарқ еткен бауыры көзге тұтас шалынады.

— Олар бәрі мәз болып ойнап жүр екен. Мені көрсе бәрі қорқып қашып кетеді. Сосын бұға қойдым,— деді бала өз жайын баяндап. Сәлден кейін ол: — Мейлі ойнай берсін. Оларды мен шошытпаймын. Қармақты басқа жерден саламын,— деді...

Бұл күні олжамыз аз болған жоқ. Екеуміз де балықты көп ұстадық. Баланың су жағасында айтқан әлгі бір сөзі ойымнан кетер емес. Бұл жайды кейін де талай еске алдым.

Шынында да сол сөз бала жанының асыл бір сипатын танытпай ма. Оған қалай жолыққанымды жазуыма түрткі болған да осы сөзі. Ұмытпаймын ол баланы.

1954.

ЕКІ ДОС

I

Терезенің нақ түбіне келіп орнығып, кешкі қарбаласта ақ қайыстан өзектеп ат қамшы өріп отырған Баянжан жылқышы ағасының бір сөздерін естіп елең ете қалды. «Алтай деген бір өжет бала. Өзі қандай пысық, тапсырған ісіңе қандай тиянақты» деп, ағасы Алтайды аула алдында тұрған көп кісінің көзінше мақтады. Енді не айтар екен дегендей Баянжан еңсесін ілгері салып, құлақ түріп еді, бірақ әңгіме әрі өрбімей, үзіліп қалды. Ағасының әлгі айтқаны, сірә, манадан бергі сөздің түйіні болса керек. Баянжан Алтаймен түйдей құрдас еді. Өзінің есімі ауызға да ілінбей, ал құрбысының мақталғанын онша ұната қоймады. Әркімде де өзіндік намыс бар ғой. «Өжет дейді, сондайлық нені тындырыпты? Өзімізден артық ешқандай батырлығын көргеміз жоқ» деп мұқатты Баянжан құрдасын. Ол өріп отырған қамшысын белінен бір бүктеп жан қалтасына сұға салды да, орнынан асығып тұрды. Ағасы мақтаған өжет баламен күш сынасып байқайын деген ой келді оған. «Кімнің батыр екенін көрерміз сонда» деді ішінен.

Ертеңіне таңертең Алтай мұны қақпа алдында күліп қарсы алды:

— Тал түске дейін қорылдағанда не таптың? Менің түрткілегеніме оянбадың ғой, тіпті...

— Ерте тұрғандағы сенің олжаң қайсы? — деп, Баянжан қырын жауап қатты.

Бұл сөзге құрдасы мән берген жоқ, «қабағына көрінсін андағы, қос жұдырықтай боп ісіп кеткен» деп ажуалай күлді. Өткір күн нұрынан көзі ұялып, маңдайын алақанымен қалқалап

Алтай жаққа бұрылып қараған Баянжан, көлеңкеде ат ерттеп жатқан өз ағасын көрді.

— Расында көзің оңбай қалған екен,— деп ағасы да езу тартты. Ол енді Алтайды иегімен нұсқай сөйледі,— әдейі шақырдым. Қазір екеуің қорадағы қос жиренді көлге апарып шомылдырып қайтыңдар.

— Одан соң не істейміз? — деп сұрады Алтай.

— Екеуіне де жем саласыңдар,— деді жылқышы.

— Ал, сосын ше? — деп, Баянжан көзін қолымен уқалап, ағасына жақындады.

— Сосынғыны кейін көрерміз,— деп ағасы атқа қона беріп еді:

— Жоқ, қазір айтып кетіңіз, сосын қайтеміз? — деп Баянжан қайыра өтінді.

— Атаң өзі біледі, аттарды жайлауға алып барады... Ал, жақсы, сау болыңдар, балалар. Жөнелейін.— Ол аяғымен жер тарпып, пысқырынып, тылыршып тұрған көк атының басын оңға бұрып, шоқытып кетті.

— Аттарды жайлауға өзіміз алып барамыз,— деп дауыстады Баянжан. Ағасы кейін бұрылып бір қарады да, қамшысын көтеріп, көл жақты нұсқады.

— Не тұрыс бар, жүр, Баян, аттарды алып көлге тартайық,— деп Алтай ат қораға беттеді...

Екеуі екі сәйгүлік атқа мінгенімен жол-жөнекей желікпей, көлге аяқпен келді. Бір-біріне жөнді тіл де қатысқан жоқ. Аттарын жетелеп суға түсіріп, сылап-сипап ұзақ шомылдырды. Бұл қызметке екеуі де әккі еді. Талай атты шомылдырып, талай атты суға жүзіткен.

Алтай салалы саусақтарымен өз атының жалын салалай жуып тұр еді.

— Мықты болсаң, кел, ат үстінде аударыспақ ойнайық,— деп, Баянжан жарысқа шақырды.

Құрдасы қабыл алды. Екі дос аттарын шаужайлап, су ішінде қатарласа берді. «Ал, бастадым» деп Баянжан бұрынырақ қимылдап, Алтайды жалаңаш нықтан алақанымен пәрменімен қағып жіберді. Құрдасы атынан ауып қала жаздап, жантайып барып, жуас жиреннің жалына жармасып, бойын әрең түзеді. Осы сәт Баянжанның қолы мұны кеудеден итере қақты. Бірақ, бұл жолы Алтайдың отырысы нық еді. Баянжан атын тебініп, сол жағынан төне бергенде, ол оң нығын қырындата бұра беріп, қатты ұмтылып, жолдасының білегінен алып, өзіне қарай жұлқып тартып қалды. Құрдасы делбең етіп суға құлады.

— Қапы қалдым, қапы қалдым,— деп намыстанды Баянжан. Ол атын жауырынға сабалай, Алтайды қуып жетіп, онымен қайыра тартыспақ еді. Құрдасы атын жетелеп судан шығып кетті.

— Біраз алыстық, енді жетеді, жүр, қайталық,— деді Алтай.

— Ой, сенің өжеттігің қайда? Менімен қайта ұстасуға қорықтың ғой, иә?.. Мейлі, жарайды, кетсек кетейік,— деп Баянжан маңғазси сөйледі.

Ол, бірақ, жолда үндемеді. Құрдасының екі-үш сұрауы да жауапсыз қалды. «Суға құлатқаным өкпелеп келе жатқан болар» деп ойлады Алтай. Бірақ, ойынды өзі бастап, енді жығылғанына неге өкінісін, Баянжанды ақылсыз деймісін? Ол өкпелемейді, көңілінде еш қаяу да жоқ. Оның ойы тым биікте самғап жүр еді.

Алтайдың сұрауына жауап қатпайын деген жоқ, сол құрбысының не дегенін естімей қалды. «Өзімнен күші артық емес екен. Мен тек қапы қалдым ғой, әйтпегенде... Қайыра келгенде суға бір сүнгітіп шығаратын едім» деп ойлап келе жатты ол. Оның көңілі тағы да көтерілді.

— Анау жүрген бұзауға дейін жарысамысың? Кел, қане... Атыңды қатарластыр... Әйт-шүу! — деп, Баянжан шаны бұрқыраған жолдың жиегімен дүрсілдетіп шаба жөнелді.

— Баян-ау, саған не болған? Үйдің іргесіне келгенде ат жарыстыра ма екен? — деп Алтай тоқтау айтып, ере түсіп еді, бұған аялдар Баянжан болмады. Атының сауырына қамшыны бір басып, ызғытып кетті...

Ол шеткі үйдің бақшасына жетіп, шарбақтан қиқулап айналып өте бергенде, жайылып жүрген бес-алты тауық, ат дүбірінен шошып, қанаттарын сабалап, даңғазға қып, шашырай ұшты. Құс әбігерінен жалт беріп үріккен ат бір жағына қарай бұра тартты. Басына ырық бермей, сыңар езулеп қырындай шауып барады. Баланың да зәресі ұшты. Баянжан тізгінге қос қолдап-ақ жабысты, бірақ еті қызып алған жиренді жөнге бұра алмады. Желіккен ат, шапқылаған бойында, қақпасы аздап қана ашық тұрған ат қораға таман бұрылды. Аты қақпаға жетіп қалғанда Баянжан тізгінді қоя беріп, төмен еңкейіп, жасқанып көзін жұмып, жиреннің шоқтығына жабысты.

— Баян-ау, секіріп кет деймін. Ағашқа соғады,— деп, атын қамшылай Алтай да жолды кес-кестеп, көлденеңдеп шапқылап келеді. Ол қораға бұрынырақ жетіп, үріккен аттың алдын тоспақ еді. Үлгірмеді. Баянжанның жирені еліре желіккен күйінде ағындап келіп қораға еніп кетті.

Есік алдындағы ашаға атын байлап, Алтай қораға енді. Жирен аттың желігі әлі де басылмай, шылбырын сүйретіп, ойқастап жүр екен. Алтай дереу қақпаны жаба қойды. Ол құрдасын бірден көре алмады. Алақтап жан-жағына қарады.

— Баян, қайдасың? — деп дауыстады Алтай.

— Мын-да-мын, — деп дыбыс берді құрдасы.

Алтай осылай қарай ілгері жүрді. Жуан ашаның ығында, бір бұрышта, тізесін укалап Баянжан отыр еді. Құрдасы қасына келгенде ол оң аяғын ақсай басып орнынан тұрды.

— Жирен ат ашаға тіземді ондырмай соқты. Көрдің бе, міні, тіземді көгертіп кеткенін, — деп, Баянжан шалбарының балағын жоғары түріп, тізесін көрсетті.

Үріккен ат құрдасын қораға қарай бұрып ала жөнелгенде тұла бойын үрей билегенін Алтай да жасырмады. «Ат ашаға соғып, бір жеріне зақым келсе қайтесің? Секіріп кетуің керек мұндайда» деп, жолдасына ақылын да айтып жатыр.

— Қызықсың ғой өзің, — деп Баянжан мұның сөзін бөлді, — құйындатып бара жатқан аттың үстінен қалай қарғып кетпексің? Қарғын деп бір оңтайланып едім, батылым бармады.

Ол бұл сөзді айтуын айтып қалғанмен, өзінің осылай дегеніне сонынан өкінді. Тайталас құрдасының алдында осалдығын сездіріп алғаны несі екен? Баянжан ботинкасының тұмсығымен жер шұқылап, төмен қарап сәл тұрды да, тез сергіп, ширақ үнмен:

— Бұ не тұрыс? Асауымды ұстайын. Оның сазайын тысқа шыққан соң мықтап тұрып беремін! — деп, құрдасына жымып иек қақты.

Бірақ, ол сыртқа шыққан соң жирен аттың сазайын тартқызабады. Тізгінді тежеңкірей қыса ұстап, атын ақырын ғана жоратқатты.

Ертіне Алтай екеуі екі атқа салт мініп жайлауға тартқанда да Баянжан бұрынғы әдетінше жол-жөнекей жарысуды қаламады. «Күн ыстық, аттарды буламайық» деп, көбінесе жорға бүлкілмен отырды. Тек малшылар қосының қарасы көрінген кезде ғана Алтаймен үзеңгі қағыстырып, ілгері ұмтылып, атын сар желдіріп кетті. Жолдасының одан озғысы келмеді. Баянжан қосқа бұрынырақ жетті.

— Бұл жерде біраз күн боламыз деп аттарды әдейі өзіміз алып келдік. Жылқы бағысамыз, — деді ол қосқа кіріп, жайланып отырған соң жылқышы ағасына.

— Мал баға келдім деушілерді біздің жылқышылар қуанып қарсы алады,— деді ағасы күлімсіреп.

— Мал бақтырам деушіні біз де жақсы көреміз,— деп Алтай көздері күлімдеп қуаныш білдірді.

— Әрине сүйтеміз. Біз мал бағудан тайынбаймыз,— деп Баянжан да серігінің сөзін бас изеп құптап қойды.

— Жылқышы болғың келе ме? — деп ағасы одан әдейі сұрады.

— Әрине.

— Жылқы бағудың қиыншылығы көп. Аязға да қарыласың, нөсерге де малшынасың. Бұған көнбістік керек.

— Біз бәріне де көнеміз.

— Көну өз алдына. Ең әуелі табандылық пен қайратың жетсін.

— Екеуі де жетеді.

Баянжанның екілене сөйлегеніне Алтай мырс етіп күліп жіберді. Құрдасы мұны өзгеше жорыды. Өзімді кекетіп отыр деп ойлады.

— Сен құлме. Сенің ерлігің де белгілі,— деді қызараңдап Алтайға.

— Қайсыңның мықты екенінді бүгін көреміз,— деп жылқышы күле сөйледі, сірә, құрдастарды сынағысы келгендей,— көптен құр жүрген бір жорға дөнен бар. Соны құрық салып, жылқы ішінен екеуің ұстайсың...

Кешкі салқын түсе жылқышылардың бірі жанына Баянжан мен Алтайды ертіп, бір топ жылқымен бірге жорға дөненді қос маңына қақпалап айдап әкелді. Алтай құрығын сүйретіп жылқының алдын бөгеіп иіре беріп еді.

— Ал, балақай, анау көк биені жанамалап барып дөненге құрығынды салып қал, астыңдағы атыңды тежей ұста,— деді егде жылқышы Баянжанға.

Демін ішіне тартып, тістеніп алған Баянжан көк биенің тұсынан жанай өте беріп, оңтайлап ұстаған құрығын дөненге сілтеп қалды. Қолы мүлт кетпеді. Мойнына сарт етіп тұзақ түскенде дөнен қатты шошып, орғып түсіп, құрықты жұлқып жоғары қарғыды. Ал үстінен ұшып кете жаздаған Баянжан құлармын деп жасқанып, қарысуға тайсақтап, саусақтарын жазып жіберді. Бала уысынан бір ұшы жылт ете қалған құрықты сартылдағып, тепкілей сүйретіп, жорға дөнен топ жылқыдан жарыла қашты. Алтай бұған қапталдаса ұмтыла берді. Дөненнің алдын орағыта беріп, Алтай тұзақша құрықпен қашағанды мойнынан ілді. Құрық тимеген құр асау мұны да сүйреп кетуі мүмкін еді.

Бала өзінің торысымен оған ілесе шауып, құрықтан айрылмады. Осы кезде егде жылқышы да жетіп, құрыққа ол да жармаса кетті. Екеулеп тежеп, дөненді тыпыр еткізбеді.

— Ие бол, ие бол. Бүлк еткізбе! Жүген әкеле жатырмын!— деп айқайлады Баянжан, атына үсті-үстіне қамшы басып, шапқылап келе жатып.

3

Кешке ұйқтар алдында Баянжанды бір ой ұзақ мазалады. Бүктемелі жеңіл кереуетке етпетінен жатып, жылы көрпеге қымтанып оранып алса да сол тынымсыз ой тұрткілеп, дегбірін кетірді. «Шынымен-ақ, Алтай менен мықты ма? Шынымен-ақ ол өзімнен өжет пе?» деп, өзіне өзі іштей сұрау қойып, осыған жауап іздеді. Бүгінгі оқиғаны көз алдына әлсін-әлі елестетіп өтеді. Әуелі құрық салғанда асау дөнenniң бұған ырық бермей кеткені рас. Ат мойнына сырғанап, өзі жалбаң етіп құлай жаздады ғой. Сол сәтінде жүрегі де дір ете қалған-ды. Зыта жөнелген асауға қайыра ұмтылуға дәті бармады. Атымнан жығып кетер деп сақтанды. Жылқы ортасынан жарыла қашқан дөнenni тасырлатып Алтай қуып кеткенде, Баянжан таңырқай қарап тұрса да, кекесінмен мырс етіп еді. «О, мақтаншақ, сен құрық сап ұстасаң ғажап болар. Әліңе қарасайшы!» деп бетін тыржитты. Алтай асау қашағанды бөгеген кезде Баянжан өз көзіне өзі сенбей, алақанын маңдайына тосып, үн-түңсіз қалшынып қалды.

— Балақан-ау, не ғып тұрсың? Мә, мынау жүгенді аналарға жеткіз!— деген өктем дауыстан селт етіп бойын жиды. Жүгенді ала-мала құрдасына қарай шаба жөнеліп еді.

«Кішкене бала құсап, неге бүйттім екен» деп ойлады ол. Дегенмен құрдасы осал бала емес-ау! «Я, рас, ол менен әлсіз болмауы керек» деген ой келді Баянжанға. Алтайға бір сөз айтқалы басын көтеріп, дыбыс беріп еді, құрдасы тәтті ұйқының құшағына еніп кеткен екен. «Асыққаным не, ертең күндіз айтпаймын ба?» деді ішінен Баянжан. Өзі бір қырына аунап түсіп, көрпесін жоғары тартып, басын бүркеді.

4

Танертең ол ертерек оянды. Көзін сығырайта ашып, оң жағында жатқан Алтайға қарады. Құрдасы да ояу еді.

— Қайырлы таң, Баян! Қалай, ұйқың қанды ма?— деді ол қой көзінің жанарында күлкі ойнап.

— Мен ояңгалы қашан! Ұйқым мықтап қанып қалыпты,— деп, жолдасы көрпесін кейін ысырып, тұруға онтайланды.

Екеуі де қатар киініп, тысқа шықты. Күн нұрына малынып тұрған дала келбеті бұларға соншалық ыстық, соншалық сұлу көрінді. Көз ұшында шашырай жайылып, қалың жылқы жүр. Ауыл жақтағы биік адырдың иығына асылып жатқан қара жолмен екі-үш салт атты төмен құлап келеді. Көгілдір аспанда түтілген түбіттей ақшыл бұлттар жүзіп барады. Дала гүлінің әдемі хош иісі аңқиды. Алтай бар төңірекке құмартып көз қыдыртып, жаны аса бір рақат тауып тұр еді.

— Сен кеше сескенген жокпысың? — деп, Баянжан тосын сұраумен оның көңілін бөлді.

— Неменеден? — деді Алтай түсініксіз.

— Асау атқа құрық салғанда құлатып кетер деп қорықпадың ба?

— Оның несі қорқыныш? Ал өзін қорқып па едің?

— Жоға...

— Ендеше құрықты неге уысыңнан босатып жібердің?

— Аттан аударып кетер деп қорықтым.

— Ә, солай ма, — деп күлімсіреді Алтай, — бірақ жасқанудың өзі қорқумен ағайын ғой.

— Мүмкін солай шығар, — деді Баянжан солғын үн қатып...

Құрдасының әлгі бір сөзі оның көңілінде ұялап қалды. Шынында неге қорықтым екен? — деп ойлады ол. Бірақ өзін қорқақтар қатарына қосқысы келмеді...

Ол түнде жылқышы ағасына еріп, Алтаймен бірге жылқы жаюға бара жатқанда да құрдасының танертенгі айтқаны есіне түсе берді. Ол ойлы көзбен төңірегіне көз салды. Айсыз қараңғы түн. Дала күндізгідей емес, үнсіз мүлгіп тұр. Алдан ескен салқын жел бар. Жылқының кісінегені, пыскырғаны естіледі. Аң ба, құс па әйтеуір бір тағылардың шақылдаған даусы құлаққа келеді. Ат үстінде үнсіз қатып Баянжан бәріне де құлақ түреді.

— Келіп қалдық! — деді жылқышы.

Баянжан ұйқыдан шошып ояңғандай селт етіп, тізгін қағып, атын тебініп, Алтайға хатарласты. Бұл екеуі өздері тілек білдіріп, бір қарт жылқышының кезегіне келіп еді. Бұларды бастап әкелген жылқышы әр сөзін қысқа-қысқа қайырып, екі балаға міндет жүктеп, тапсырма берді.

— Жылқының бір шетінде өзім боламын. Екеуің екінші шетіне не боласындар. Ұқтындар ма? Қорықпайсындар ғой? — деді жылқышы.

— Ұқтық. Қорықпаймыз!

Жылқышы мұртын сипап, балаларға жымия қарады. Сірә, екі жас жылқышыны сынап тұрғандай.

Сынағаны да, барлағаны да жөн. Сенімі артады ғой. Елгезек жылқы малын кім көрінген баға алар ма?!

Жас жылқышылардың бірінші түні қатері мол қиын сын үстінде өтті. Астына семіз торы ат мініп, көп жылқының арасында жүрген Алтай мана, қостан аттанар алдында, күнбатыс жақтан түйіліп келе жатқан қара сұр бұлтты байқап еді. Түн ортасына таман төбедегі көмескі жұлдыздардың беті бүркеле бастады. Жел де күшейе түскендей.

— Жаңбыр жауатын түрі бар. Сақ бол,— деп дауыстады ол Баянжанға.

Бір мезгілде күн қатты күркіреп, найзағай жарқ ете қалғанда, жайылып жатқан жылқының бір шеті кейін жапырыла үрікті. Алтайдың астындағы семіз торының құлағы елеңдей қалды. Айнала қап-қараңғы, ештеңе көрінбейді. Алтай атын тебініп жіберіп, дауыс салып, үріккен жылқының алдынан шықты. Осы кезде сатырлап өткінші жаңбыр құйып қоя берді. Найзағай тағы да бір жарқ еткенде, жылқышы бала шеттей жайылған бір тайды қамалап қуа жөнелген екі-үш көкжал бөріні ап-анық көрді. Баянжан да байқап қалды. Ол құрығын кезей ұстап, атой сап, дала жыртқыштарына тұра ұмтылды. Даланы басына көтере қиқулап, бөрілерді қуып кетті. Дабырды естіп, егде жылқышы да осылай қарай ат қойды.

— Сен жылқыға не бол! — деп Алтайға әмір етті де, ол Баянжанның соңынан жөнелді.

Баянжан қасқырлардан тайды арашалап алып, оны үйірге қарай қайырып тастады да, ілгері шауып жөнелді. Айғайға басып, бөрілердің зәресін ұшырып қуып келеді. Ол кері бұрылғанда, атын алкынтып бұған жылқышы да жетті.

— Әттең, атым жүйрік болмады, әйтпегенде қасқырдың біреуін соғып алатын едім,— деп, Баянжан даурыға сөйледі.

— Соғып алмасаң да, әбден естерінен тандырдың. Жүрегінің түгі болмаса, енді өздері де бұл манды баспас,— деп жылқышы оған разы болды.

Екеуі аттарының еңтігін басып, жай аяндатып, үйірге келді. Нөсерге малшынған Алтай семіз торысын жортақтатып бұлардың алдынан шықты.

— Сен дұрыс айтқан екенсің, Алтай, жасқанбаған кісі қорықпайды екен! — деді Баянжан.

ҚУБАҚАН ҚҰЛЫН ТҰРАЛЫ Аңыз

Айдын көл баяу ғана толқып жатыр. Бірін-бірі қуалап ойнаған ерке толқын жағада тұрған қайықты ақырын ғана тербетеді. Күннің көзі сарғылт реңденіп, көлеңкесі ұзарған қалың жыныс ағашқа иек артып, төмен еңкейіп барады.

— Екі жолаушының жолыққан кезі нақ осы мезгіл шамасы еді,— деп Жанбыршы аңшы батып бара жатқан күнге қарады. Көлге сұғына біткен сүйір түбек жағасында, екі-үш аңшы серігіне өткен күннің ұмытылмас бір әңгімесін шертіп отыр. Бұдан елу шақты жыл бұрын, жас бала кезінде өзі көріп, куәсі болған бір оқиға еді ол.

Көл беті күлімсірегендей құлпыра түседі. Жиекте сыңсып тұрған қалың қамыс назбен ғана ырғала теңселеді. Бәрі де қарт аңшының сөзін ұйып тыңдағандай. Тек екі ақ шағала ғана дамыл таппай, су бетін торуылдап ұшады. Ауық-ауық бір орында қадалып тұрып алып, балық аңдиды. Енді бірде «осылар неғып отыр» деп таңырқағандай аңшылардың төбесінен ән салып ұшып өтеді. Ертеден қара кешке дейін сабылған неткен байғұс!

— Сол бір оқиға әлі күнге көз алдымда тұрады. Құлынымен шұрқырап табысқан күрең биенің көзінен моншақтай түйір жас домалап түсіп еді,— деп Жанбыршы аңшы сөзін тәмамдады.

Ол шерткен әңгіме тарихы былай еді.

* * *

Жайлаубай дейтін кісі ата-бабасына да дәулет дарымаған кедей адам болды, жасында тұрмыс таршылығының тақсиретін көп тартып өсті. Есейіп жігіт болған шағында да жоқшылық

шеңгелінен сытылып шыға алмады. Қалай жүрсе де, қайда барса да кедейлік аяғына шырмауық шөпше орала берді. Мал құралмады.

Жайлаубай бір жылы нағашысына қонаққа барғанда, қарт нағашысы өзінің кедейлігіне қарамай, жарлы жиегіне бір құла жабағы сыйлады. Бірер тұяқ ұсақ малы болғанымен, әзірге ірі қара біте қоймаған Жайлаубай, жабағыны жаны қалмай мәпелеп бағып-қақты. Шағын ғана ат қора салды. Қыстың үскірік боранды қақаған суығында жаяу малтығып, жабағысына алыстан талай-талай шөп арқалап әкеп жүрді... Еңбегі еш кетпеді. Жабағысы екі-үш жылда сұлу мүсінді бие боп шыға келді. Иесінің бағына қарай әрі сүтті, әрі жылдым болды. Күрең бие тұңғыш құлындайтын жылы Жайлаубай тыным таппады. Шырт ұйқыда жатқанда талай шошып оянып жүрді.

— Уа, Жайлаубай, қайдасың! Күрең биені қасқыр жарып кетті! — деген айғай шықты бір күні. Жайлаубай аяғына сірімет ұйығын сұға салып, сыртқа көйлекшен, жалаң бас жүгіріп шықты. Ат қораның қақпасы ашық қапты. Күрең бие орнында жоқ. Жайлаубай зыр жүгіріп, қора маңын шолды. Қыбыр еткен еш нәрсе көзге түспеді.

Жайлаубайдың әйелі де май шамын сыкситып, қораны қарауға шығып еді.

— Көрінбей ме? — деп сұрады ол сұры қашқан күйеуінен.

— Жок, — деп күрсінді Жайлаубай. — Терезенің дәл түбінен жанағы дауыстаған кім? Естідің бе сен?

— Естімедім.

— Жаным-ау, қалайша естімедің? Күрең биенің өзі кісінегендей болып еді. Зым-зия жоғала қалды бәрі. Өнім бе, түсім бе?..

Жайлаубай ұға алмай тұр. Шынында оның үйінің терезесінің түбінен дауыстаған ешкім жоқ еді. «Күрең бие осы бүгін түнде құлындар» деп, өзі ұйқтай алмай елендеп жатқан. Тан алдында ғана көзі ілініп кетті. Түс көрді. Биесі құлындап, әйелі қымыз сапырып, өздері асқа жарып, мәз-майрам боп жатыр еді. Жайлаубай шара аяқ қымызды қолына алып, ернінің ұшын тигізіп, енді ғана тата бергенде, ту сыртынан айғай шықты. Ол шошып оянды.

— Япырай, қайда ұшып кетті! — деп декбірі қашты Жайлаубайдың.

Ол әйеліне: «Сен осы маңайдан қара, мен мына төңіректі шолып келейін» деп, қолына қақ сойылын алып, жүгіре басып жөнелді. Қарауытып көрінген шоқ ағашқа бет алды. «Япырай,

тасқапқырға тап болды ма» деп жанұшырып келеді. «Мүмкін далада құлындап қалған шығар. Құлыншағы аман болса жарар еді. Жүрегім неге аттай тулап барады?.. Әлде ұрылар алып кетті ме?..» Жайлаубайдың тұла бойы қалтырап қоя берді...

Ол үйінен бес шақырымдай ұзады. Шоқ ағаштан күрең биені ұшыратпады. Таң әбден ағарып атты. Көз жетер жерден қыбырлаған еш қара көрінбеді. Жайлаубай еңгітіп, ұшып келе жатыр еді, кенет жылқының екі қайтара кісінегенін естіп қалт тоқтай қалды. «Күрең биенің өзі... Жанұарым, несін сезді ғой... Қай тұстан шықты дауысы!»

Күрең бие тағы да кісінеді. Әлденеден қатты үркіп, шошыған жылқының жәрдем іздеп кісінеуіндей. Жайлаубай ұмтыла жүгірді.

Ұйыса өскен топ шіліктің ығында құлағын тігіп тұрған күрең бие несін танып, оқыранып қоя берді. Өзі судан шыққандай қара терге малшыныпты. Танауы делдиіп, бүйірін соғып еңгігеді. Жалы желкілдеп басын шұлғып, құбылаға қарап, жер тарпыды. Жылқы малының мінезіне бала жасынан қанық Жайлаубай күрең биенің бөрімен алысып шыққанын сезе қойды да, оның жер тарпып, құлағын тіге қараған жағына көз аударды. Жалғыз арлан қасқыр Жайлаубайдан ығысып, таса-тасамен жылысып барады екен. Жайлаубай сойылын көтеріп ұмтыла беріп айғай сап, қатты ақырып қалды.

Ол кері бұрылғанда шіліктің түбінде қызарып жатқан құлынды енді ғана көрді. Сойылын лақтыра салып, қуанып жүгіріп келді. Жас құлын жіңішке, нәзік алдыңғы екі аяғын ілгері созып, тәлтіректеп түрегелді. Жал-құйрығы жібек шашақтай үлбіреген, төбесіне шаншыла біткен қос құлағының арасында үкідей желбіреген қысқа кекілі бар, сұлу мүсінді құбақан құлын. Жайлаубай ентелеп қасына жетіп барғанда, жас төл адамды жатырқағандай, мөлдіреген үлкен қара көзін төңкеріп бір қарады да, құлағын жымитып, енесінің бауырына тығылды. Күрең бие мойнын қайырып, құлынын жалынан иіскеді. Жас құлын Жайлаубайға анасының алдында талпынған нәрестедей көрініп кетті. «Құлыншағым... ырысым... Мандайға біткен дәулетім» — деп сығырая күлімсіреп, құрғақ ернін тамсанып, қыбырлата берді ол...

О, Жайлаубайдың сондағы қуанғанын тілмен сипаттап жеткізуге болмас! Қуанышында шек жоқ еді оның. Ол жас құлынды баладай әлпештеп, үйіне шейін көтеріп әкелді. Келісімен-ақ, есік алдына желі тартып, бие байлаудың қамына кірісті. Құлын күндіз тұратын саялы орын жасады. Әйелі жас құлынға

шақтап нокта есті. Зыр жүгіріп, көрші-қолаңның бірінен қымыз ашытатын мес сұрап әкелді.

— Ие, енді біздің үйде сары қымыз күпілдеп сапырылады,— деп қуанды Жайлаубай месті көріп.

Аз күн өткен соң ол өзінің кішкене үйінің қақ төрінде шарт жүгініп отырып:

— Қане, қымызыңнан құйшы,— деді әйеліне.

Зайыбы сыпайы жымнып, сабадағы қымызды пісті де, дөңгелек сырлы аяқты шүпілдетіп әкеп күйеуіне ұсынды. Жайлаубай қымызға ернін тигізіп, ақырын ғана бір жұтты да, тамсанып, күлімсіреп әйеліне қарады. Қымызда ерекше бір тәтті дәм бар, аңқыған иісі сарай ашады. Ол тамсана берді. Тандайында тәтті бал жабысып тұрғандай. «Шөлдесең сусын болған, ауырсаң дару болған, шіркін бал қымыз-ай!» — деп ойлады Жайлаубай...

Күрең биенің құлыны ұрғашы еді. «Тегі асыл мал ғой, төлі енесіне тартқан сүтті болады»,— деп қызығып, құба құлынды қалаушылар әр жақтан ат сабылтып, келіп жатты. Әсіресе тақыр бас, қайқы мұрын Әшірбек дейтін саудагер жиі келгіштеп, Жайлаубайды көп дөңгелетті.

— Өзгеден саған не пайда, құлыныңды маған сат, не қаласаң соны,— деп Жайлаубайдың алды-артын сөзбен орады.

— Жок... Күрең бие кашан өзі қожырап суалғанша, құлынын енесінен айырмаймын,— деді Жайлаубай.

...Күз туып қалған кез еді. Жайлаубай әйелімен бірге таудан отын әкелуге кеткен кезінде жер ошақтан от шығып, үйі өртенді. Жұрт жиналып сөндіргенше, кішкене отаудың шаңырағы қайысып ортаға түсті. Азын-аулақ жиған дүние, төсек-орын, ыдыс-аяқ — бәрі де өртеніп кетті. Күз түскен. Қыс жакын. Баспана керек. Үстіне жамылар жөнді лыпа да жок.

— Тірі жанбыз ғой, бір тіршілік жасармыз,— деп көңіл жұбатты Жайлаубай. «Күрең биенің құлынын сатпасқа лажым қалмады»,— деп қынжыла ойлады.

Әшірбек саудагер бұлардың осы күйзеліс жағдайын бір жүргіншіден естіп, Жайлаубайдың халін білгелі шыққан кісі болып, ойда жоқта салдыратып келе қалды. Болған апатты тыңдап отырғанда ол қатты қиналған пішін көрсетіп, қайта-қайта басын шайқай берді. Жайлаубайдан бұрын сөйлемей, оның айтарын көңілмен аңғарып, сөзіне еппен ерді. Күрең биені төлінен айырып, екі айдай ерте суалтып, құба құлынды қаражат үшін сатуға Жайлаубай амалсыз көнген екен. «Иесі шын күйзеліп қалыпты, мүмкін құлынды арзанға сатып қалар»,— деп ойлады

Әшірбек. «Қой, онша бұлданбайыншы, бұл құлынға қызығушы көп, біреуі төтеден қағып кетіп жүрер»,— деген бір күдік және кес-кестеді.

— Жарайды, айтқаным айтқан, бір айтқаннан қайтпан. Сұрағаныңды аласың,— деп, Әшірбек Жайлаубайдың алақанына қолын сарт еткізіп соқты. Бір жабағының жарты құнындай ақшаны қолма-қол есептеп беріп және он кез арзан бөзді Жайлаубайдың әйелінің алдына тастады. «Қақымды жібере қойған жоқ шығармын, бұл құлынның бағасы ертең қалай шырқағанын көрерсің»,— деп Әшірбек ішінен жымиды.

Сол күні Әшірбек құба құлынды тыпырлатып арбаның жетегіне байлап, сүйрелеп алып кетті. Құлынның кісінегенін естіген күрең бие көзі жайнап, қайыра-қайыра жер тарпып, жұлқынды. Қыл шылбырын үзе алмады...

Арада бес жыл өтті. Тамылжыған май айының іші еді. Ел дала жасыл барқыт жамылғандай құлпырған шақ. Женіл қазақы арбаға жегілген күрең бие сүрлеу жолмен бүлк-бүлк жортып келеді, Арба үстінде ыңылдап ән тербеген Жайлаубай анда-санда делбе қағып, «шүү, жануар» деп қояды.

Бір белеске көтеріле бергенде, қарсыдан қылтнып ат құлағы көрінді. Күрең бие кісінеп қоя берді. Жас құлынның дауысындай нәзік бір жылқы үні бұған жауап қайырды. Күрең бие құлағын тігіп, арқырай кісінеп, ілгері шаба жөнелді. Жайлаубайға ырық бермей, ағындап кетті. Әлгі көрінген жегулі құла жылқы — ол да иесіне бой бермей, ауыздықпен алысып, қарсы шауып келеді.

«Бұлардың көзіне не көрінді, жаным-ау! Арбаны қиратады-ау... Екі арада өзімді тапап кетпесе неғысын!» — деп сескенді Жайлаубай. Әлгі жегулі құла, қамыты сартылдап, жетіп қалды. Жайлаубай жасқанып, басын қорғап, көзін жұмып, төмен бұға берді...

Арба кілт тоқтады. Жайлаубай сығырайтып көзін ашты. О ғажал! Жегулі құла екі аяғын бүгіп жіберіп, күрең биені жанасып еміп жатыр. Күрең бие еміреніп, оны сауырынан ніскеп тұр. Бөтен арбада екі кісі қатар отыр: бірі шал, екіншісі бала.

— Мұндай ғаламатты кім көрген! — деп шал жағасын ұстап, қайран қалды.

— Бұл құланы қайдан алып едіңіз! — деді Жайлаубай.

— Бір қайқы мұрт саудагерге бір бие, екі сныр беріп, тай кезінде алған едім. Иә, оны неге сұрадыңыз?

Жайлаубай үндемеді. Үн-түнсіз арбадан түсіп, күрең биені жетелеп бұрғалы шылбырынан ұстап еді, биенің үлкен қара кө-

зінің бұрышында мөлтілдеп іркіле қалған жасты көрді. Жайлаубайдың жұлын-тұтасынан суық бір ызғар өткендей болды. Буындары дірілдеп, негі кемсендеп, жетекке сүйенді.

— Сіз жылап тұрғаннан саумысыз! — деп шал арбадан түсті.

— Берік-ақпын деуші едім, сұм жоқшылық өткенді еске түсіріп, көзіме жас алдырды,— деп Жайлаубай ауыр күрсініп, камшысымен бүйірін таянды...

* * *

Күннің көзі сарғылт реңденіп, көлеңкесі ұзарған қалың жыныс ағашқа нек артып, төмен еңкейіп барады.

— Екі жолаушының жолыққан кезі дәл осы мезгіл шама-сы еді. Шалдың қасында отырған бала мен болатынмын. Содан бері елу жыл өтіп кетіпті-ау,— деп, Жаңбыршы аңшы жалпақ алақанымен буырыл тартқан сакалын сипады.

Екі шағала ғана бұлардың су жағасында отырып алғанын ұнатпай мезіленіп ұшып жүр. Адам сырын қайдан ұқсын!

ҚОНАҚҚА БАРҒАНДА

— Сен қайда барғалы жатырсың, Нұржан? — деді үйден тысқа желбегей жүгіріп шыққан, жасы сегіздер шамасындағы, сары бұйра шашты жас қыз алтыншы класта оқитын ең үлкен ағасына.

— Осы сен-ақ кісіні мазалай береді екенсің, Қарлығаш. Кеше ғана айттым ғой. Танертең ерте тұрамын дедім. Орманшы ағайдың үйіне барамын дедім. Баруға уәде бергемін. Біз орман аралаймыз. Ұқтың ба? Енді қайыра сұрама, — деді ерттеулі көк атты жетелеп келе жатқан Нұржан бөгеле беріп.

— Ал, жарайды, енді бәрін де ұқтым... Сонда қалың ағаштың ішінде осы атпен қыдырасыңдар ма?

— Жок, жаяу...

— Ендеше мен де барамын!

— Сен асықпай тұра тұр, — деді сәл жымыған Нұржан Қарлығашқа ескертіп, — әуелі жол жүруге рұқсат алып кел.

— Ә, өзің алдың ба?

— Әрине... біз үлкен адамбыз ғой. Ал, сен болсаң, шынашақтай ғанасың...

— Ондай емеспін, мен де үлкен адаммын. Мамам мені де жібереді... — Қарлығаш жыпылдай сөйлеп, жалт бұрылып, жүгіріп үйге еніп кетті.

Көк атты ілгері жетелеп, қайыс тізгіннің тұйық ұшын қора алдындағы ашаның айыр бұтағына іле салып, Нұржан да үйге беттеді.

Ол тұткадан енді ұстай бергенде, есікті қатты итеріп, серпе ашып. Қарлығаш қарсы жолықты.

— Айттым ғой... Мамам мені жібереді дедім ғой, — деп аптыға сөйледі қарындасы.

— Жарайды, жарайды... барасың. Орманды бізбен бірге кезетін болдың... Бірақ, өзін қорықпаймысың? Кім біледі, қалың ағашта адасып кетсек... Мүмкін бірнеше күн қараңғы орманда түнеп қалсақ,— деді Нұржан Қарлығашты сынағысы келгендей қасақана.

— Мен ештеңеден де қорықпаймын... Немене, мені жас бала деймісің? — деп Қарлығаш аузын томпитып, қабағын шытты.

— Әрине, қорқатын ештеңе жоқ. Сен бірақ ашуланба. Жол жүретін адам ашуланса, оның жолынан адасып кетуі мүмкін,— деп ескертті ағасы.

Бұл сөз Қарлығаштың көңіліне күдік туғыза қоймады, ол өз-өзінен әбігерленіп, жүруге асығып, «арбамен барамыз ба, үйден қашан шығамыз?» деп, ағасынан екі-үш қайтара сұрады. Бұған Нұржан да «жап-жақын жерге арба не керек, қазір жөнелеміз» деп, екі-үш қайтара жауап қайырды.

— Мен жұқа биялайымды да киіп алдым,— деп Қарлығаш өзінің жолға дайын тұрғанын соңғы рет білдіргенде:

— Ал, кеттік ендеше! — деп, Нұржан жіңішке қамшысын алып, тысқа беттеді.

Бұлардың біржола шыққанын көк аттың да іші сезді білем, ауыздығын сылдыратып, ілгері ұмтылып, аяғымен жер тарпып оқыранды.

Жұмсақ ерге Қарлығаш қонды да, оң қолына шылбырдың бір ұшын іліп, сол қолымен ердің артқы қасынан тұтып, көк аттың жалпақ жонына Нұржан орнықты.

Қарлығаш тізгін тартып, атты бұра бергенде Нұржан қамшы үйіріп, тебініп қалды. Көк ат бір ышқынып, дүсірлетіп желіп ала жөнелді. Қарлығаш ерге жабысып еңкейіп алып, есік алдында өздерін шығарып салған мамасына бұрылып қарауға да шамасы келмей кете барды...

Бұл күні аспан буалдыр тартып тұр еді. Жол лайсан. Отын артқан арбалы біреудің жирен аты мықшындап, жүгін әрен-әрен сүйреп келеді. Иесі көлігімен қатарласа жүріп, ебелектеп «шу-шулеп» қояды.

Арбалының тап тұсынан өте беріп Нұржан:

— Жолдың былығып жатқандығын көрмей ме? Отынды үйіп тұрып артұын қарашы,— деп, сөзін қарындасы ғана естірлік етіп мін тақты.

Бұдан әрі ол сөз қатқан жоқ, өзімен-өзі болып үнсіз келе жатты. Әлде бір ойға еліккендей.

— Ой, өзенге келіп қалдық, Нұржан. Мен түсем енді, жаяу жүрем,— деді кенет Қарлығаш оның ойын бөліп.

— Үндеме, отыра бер. Жары онша биік емес қой, салт түгіл арбамен де желдіртіп өте шығасың,— деп, Нұржан оның көнілін орнықтырып қойды.

Олар өзен қабағына жетіп сәл бөгелді.

— Ал, мына тұстан ойға қарай күлдырап шауып түссек те, көк аттың аяғы тайғанамайды,— деді Нұржан.

— Жо-жоқ, онда мен түсем... Түсірші аттан.— деп жалынды Қарлығаш.

— Жай айтам. Көк атты ыркына жіберсек, өзі-ақ асықпай алып өтеді.

— Сөйт, сөйт, Нұржан... Ыркына жібер!..

Орманшының үйі өзеннің арғы бетіндегі қалың ағаштың бергі қолтығында еді. Оның терезелеріне дейін ап-айқын көрініп тұрды. Қарлығаш кейін бұрылып қарады. Ауыл да жап-жақын жерде жатыр. Екі аралықты осы бір өзен ғана айырады. Қазір сай-саланың қары ағыл-тегіл ери қойған жоқ, әрлі-берлі қатынау оңай. Жазда да қиын емес. Өзеннің тайыз-тайыз өткелдерінен жолаушы велосипедімен де кешіп өте береді. Тек көктем шағы туған кезде ғана... Жылы көктемде суы тасығанда осы өзен көбік шашып, бұрқан-тарқан боп долданатыны бар. Өткен жылы суы кемерінен асып төгіліп, қатты тасып, қайықсыз жүргіншіні бірнеше күн ұдайы әрлі-берлі қатынатпай қойған-ды. Ересек балалармен бірге келіп, өзен тасқынын Қарлығаш та көріп, қызықтаған еді. Сонысы есіне түсіп кетті білем:

— Қайтарда өзен тасып кетсе қайтеміз, ә? — деп Нұржанды нығынан тартты.

— Тасымайды. Жылдағы уақыты әлі болған жоқ...

Өзен жайындағы сөз осыған жетіп үзілді де, екеуі көк аттың басын оңға бұрып, қиғаштай жүрді. Бұлар өзенді тік кесіп өтіп, жоғары өрледі.

Орманшының үйіне елу қадамдай қалғанда екеуі де аттан түсті. Әуелі Нұржан жеңіл секіріп түсті де, Қарлығашты ат үстінен өзі көтеріп алды. Осыдан соң ол тізгін мен шылбырды шумақтап жиып, жүгенге мықтап шалып байлады да, көк атты жолға салып, «тура үйге бар, ешқайда бұрылма, жөнел» деп жауырынға қағып қалды. Көк ат келген ізімен бұлк-бұлк жор-тақтап ауылға тартты.

Конақтарды үстіне етегі тізеден жоғары кара пальто киген, жұқалау жүзінде аздаған секпілі бар, ұзын бойлы, сары бала қақпа алдында қарсы алды.

— Ден сау ма, Нұржан?

— Хал жақсы ма, Әйтім?

Бір мектептің бір класында оқитын Нұржан мен Әйтім көптен көріспеген достарша қуанысып, бір-бірінің қолын ұзақ қысып тұрып қалды.

— Уәдемді орындамадым ба? — деп сұрады Нұржан.

— Орындадың, — деп жымиды Әйтім.

— Орманды аралаймыз ғой?

— Аралаймыз. Демалыс көңілді өтеді.

— Мен де бірге барамын, — деді Қарлығаш.

— Әрине, — деп күлімсіреді анау екеуі...

Бұлар шамасы бір сағаттан кейін орман аралап, серуен жасап қайтуға жөнелді. Әйтім үйден шыға бере жапалақ жайында бір қызықты әңгіме бастады.

— Орман ішінде неше түрлі қызықтар бар, — деп тыңдаушыларын әуелі ынтықтырып қойды ол, — кей күндері далаға шығып құлақ түрсең, ғажап кереметтерді естисің. Бір құстар бар, кейде кәдімгі жас балаша жылағандай болады, енді бірде сақылдап тұрып күледі...

— Бұл қасқыр шығар, — деді бөрі дегенді естігені болмаса бұрын көрмеген Қарлығаш әңгімешінің сөзін бөліп.

— Жоқ, құс... Ал, қасқыр дегенің түні бойы жортып жүреді екен. Аш қасқырдың ұлығынын өзіміз жеті қараңғы түнде талай естідік, — деп, Әйтім енді сөз бетін бөтен әңгімеге бұрды.

— Ой, қалай қорықпадың? — деп, Қарлығаш үрке сұрады.

— Мен екі рет қақпанға түскен қасқырды көрдім. Екі жолы да әкеме еріп барып едім, — деді Әйтім, — вот, қақпанға сирағынан іліккен қасқырдың арсылдағанын көрсен. Көзі қызара шапынап, тұра кісіге шапшиды.

Бұл әңгімені бұрын естімеген соң Нұржан да қызыға тыңдап келе жатыр еді.

— Сонда қасқырды қалай өлтірдіңдер. Мылтықпен аттыңдар ма? — деп сұрады ол.

— Фу, оқты текке шығын ғып... Қолға түскен дұшпанды өлтіру қиын боп па! — деп мырс етті Әйтім...

Осы әңгіме үшеуін ну орманға жеткізіп салды. Бұлар ағашқа ене бергенде бір топ тал басында жыпырлап отырған ақ құрлар үркіп ұшып, қанаттарын сабалап тіке жоғары көтерілді.

— Бүк, бұға қал. Әріректе тағы да көп құр отыр, — деп қолымен нұсқап, Әйтім өзі етпетінен жата қалды. Оған тақау кеп Нұржан да жығыла кетті. Қарлығаш жүгіріп барып жуан қайыңның ығына жасырынды.

— Мен қазір тасаланып барып, оларды фотоға түсіріп алайын, — деп күбірледі Нұржан жолдасына. Ол мойнына теңселтіп

асып алған фотоаппаратын жалма-жан қолына алды да ілгері еңбектеді.

— Өне бір теректің түбіне жетсең болды. Шырт еткіз,— деді оған Әйтім. Сол межеге Нұржан жеткенше құрлар ұшып кете ме деп өзінің дегбірі қашты. «Орнынан тапжылма» дегендей Қарлығашқа екі-үш рет саусағымен сес көрсетіп қойды.

Бұтақ басында әдемі ақ гүлге ұқсап жарасып отырған құрлар кенет сатырлап ұшты.

— Шошытып алды-ау, кап! — деп, Әйтім жатқан жерінен өкіне түрегелді.

— Іс бітті, қу кетті,— деп күліп тұрды Нұржан.

— Фотоға түсіре алдың ба?

— Әрине.

— Ой, қандай ептісін, Нұржан! — деп Қарлығаш қуанды.

— Біз қазір сол ақ құрдың біреуін тірідей ұстап аламыз,— деді де, Әйтім жан қалтасына үйден сала шыққан қыл тұзақтарын алды.

Ол жуандау бір қайыңның төменгі бұтағына асыла кетіп, ырғып үстіне шықты да, жіңішке бұталарды ортасынан үзіп-үзіп алып жерге түсті. Қырат-қыраттың қары ерте кеткенмен, ағаш арасындағы күрткік тез ери қоймай, көп уақыт сылқылдап жібіп жататын дағдысы ғой.

Айнала қалың тал қоршап, нақ ортада дөңгеленіп жатқан осындай күрткіктің бетінен ептеп басып келіп, Әйтім құрға тұзақ құруға кірісті. Әуелі қолтығындағы бұталарын қарға дөңгеленте шаншып-шаншып қойды да, бір жағын ашық тастап, сол ауызға тұзақ желісін тартты.

— Құр ұшып келіп әуелі талға қонады. Сосын төмен қарап, мына бұталарды көреді. Оның бүршігін жеу үшін қасына келеді. Бұталардың бүршікті басын ішке қарай иікте қадаудың мәнісі бар.— Бұл тәсілді Нұржан да білетіндіктен, Әйтім ендігі сөзін Қарлығашқа қарап айтты.— Бұталардың арасы жиі, ақ құр өте алмайды. Бүршіктерді жеу үшін ол қоршауды бір айналып шығады да, ішке мына ауыздан енеді. Дәл осы жерде мына үш тұзақтың біріне қыл мойыннан ілігеді...

Әйтім мен Нұржан екеуі тағы да екі жерге бұта қадап, алдына тұзақ құрды. Осыдан соң кейін серпіліп әрмен кетті.

Бір шама уақыттан соң бұлар қайта оралғанда, жолдарының сәті болып, екі желідегі тұзаққа екі құр іліккен екен. Үшеуі дабырлай жүгірісіп кел, мәз болысып, аңқау құсты тұзақтан ағытып алып, қанаттарын топшысынан нық байлады.

— Біреуін мен көтеріп жүрейін,— деп өтінді Қарлығаш.

— Мына үлкендеуін саған басы бүтін берейік,— деп жымия күлді Әйтім.

— Мен мұны асырап бағамын,— деді Қарлығаш...

Бұлар қызықпен жүріп, аспанды қою бұлт бүркеп, қатты нөсер жауғалы келе жатқанын аңдамады. Бір мезгілде орман шуылдап, дауыл соқты.

— Ау, тоқта. Күн бұзылып барады. Үйге қайтайық,— деп дауыстады Әйтім, өзінен озыңқырап кеткен Нұржанға.

Қарлығаш аңтаң боп жоғары қарағанда денесі дір-дір етті. Зәулім биік ағаш белінен сынып кете жаздап теңселіп тұр. Долы жел оның тақаппар басын еріксіз иіп, ебелек қақтырады. Әлде не желге үн қосып, азан-қазан шулап жатқандай. Әйтімнің сақылдап күледі деген құстары төбесіне ұшып келіп қалғандай көрінді Қарлығашқа.

— Жүрші, жүгірейік! — деп, ол Нұржан мен Әйтімнің қолынан жабысып ұстап алып, ілгері ұмтылды. Бір бұтаға сүрініп кетіп, жығылып қала жаздады. Басын көтеріп алғанда жел ұшырған сұп-суық жалғыз тамшы мандайына тиді. Білегімен сүртіп тастап еді, тағы бір тамшы тиді бетіне, тағы да бір тамшы...

— Жаңбыр жауып кетті! Үстім су болады. Енді қайтеміз? — деп Қарлығаш жыламсырап бетін басты.

— Өткінші жауын болса тез ашылады. Кімдерімізді суламай, ағашты панасында кідіре тұрайық,— деді Нұржан Әйтімге бұрылып. Жолдасы бұған көнді. Екеуі Қарлығашты орталарына алып, иілген жуан бір бұжыр қайыңның ығына тығылып, суық нөсерден бой тасалады...

Қыруар уақыт өтті. Жаңбыр басылмады. Қарлығаш бойы қалтырап тона бастады. Оның үстіне бір жағынан өзі қорқып та тұр. Ойы да қырық сакка жүгіреді. Күлетін құс бір жақтан жетіп келмесе жарар еді!

— Ма-ма! — деп бакырып жіберді Қарлығаш.

— О не? — Әйтім мен Нұржан селк етіп шошып кетті.

— Әне-әне... Қасқыр,— деді Қарлығаш сөзін тісінің арасынан шығарып әрең айтып.

Әйтім де, Нұржан да ол мегзеген жакка жалт бұрылып қарап еді, ағаш арасымен артына жалтақтап, құйрығы бұлаңдап зыта жөнелген кішкене аңды көздері шалды.

— Түлкі ғой ол, түлкі ғой,— деді Әйтім күліп.— Сен қорықпа, Қарлығаш. Бұл маңайда күндіз қасқыр жүрмейді.

— Жарайды, енді қорықпаймын,— деді Қарлығаш өкпелеген балаша.

Жанбыр ұлғайып алды, сыбдыры да күшейді. Дала күнгірт тарта бастады.

— Жок, бұдан әрі күтсек, түнге каламыз. Жауынның бүгін ашылар түрі жок,— деді аулақ барып, жан-жағына мойнын созып қараған Нұржан.

— Ендеше жөнелейік. Бәрібір суға малшынатын болдық,— деді Әйтім.

— Кетейік, кетейік,— деп Қарлығаш та іле костады.

Күтпеген жерден жанбыры қайдан ғана жауып еді, Қарлығаштың әдемі көк пальтосы бүлінетін болды-ау! Бірақ, лажын қайсы, көнесің де. Біздің серуеншілер мөлдір суға қалың киімдерімен бір-бір сүнгіп шыққандай боп, бойлары да тоңазып, орманшының жылы үйіне жетті. Бұлар да келді, ымырт үйіріліп, даланы қою қараңғылық та жапты.

— Пальтом таң атқанша кебеді. Сосын өзім утыютеп аламын,— деді Қарлығаш, су киімдерін шешіп жатып.

Әдемі пальтосының ертең суға тағы да малшынарын ол қайдан білсін!

Таңертең жұрттан бұрын тысқа шыққан Әйтім бөлмеге жүгіре еніп Нұржанды оятты.

— Өзен тасып кетіпті. Осы қазір тап қасына барып, көріп келдім,— деп ентіге хабарлады ол.

Басын жастықтан шапшаң көтеріп алған Нұржан «қатты тасып жатыр ма?» деп асығып сұрады.

— Долданып жатыр,— деді Әйтім.

Екеуінің дабырын естіп, қарсыдағы бөлмеден қастарына Қарлығаш келіп үлгірді.

— Судан қайтіп өтеміз? Сабаққа қалай барамыз? — деп абыржи бастады ол.

— Әуелі шашынды жөндеп өріп кел,— деп ескертті Нұржан бұған. Қарлығаш жүгіріп, бөлмесіне еніп кетті.

Нұржан жалма-жан киініп, Әйтім екеуі өзен басына барғалы сыртқа бет алғанда, сондарынан Қарлығаш ере шықты.

— Маған баруға бола ма? — деп дауыстады ол табалдырықта тұрып.

— Қорықпасаң жүре ғой...— деді Әйтім.

— Қорықпаймын...

Қарлығаш екеуіне еріп өзен жағасына келді. Жуас қана өзен еді, ерекше әл бітіп зорайып алыпты. Мөлдір суына да бір қуатты үн бітіп, ағысы гүрілдеп естіледі.

— Мына долы судан өту оңай болмас. Бірнеше күнге сабақтан қалған шығармыз,— деп күдіктенді Нұржан.

— Оп-оңай өтеміз,— деп сендіре сөйледі Әйтім.

Ол әкесінің жуырда жаңа қайық жасатып алғанын, сонымен өзеннің арғы бетіне жүзіп өтуге болатынын сөз етті.

— Әрі жүзіп өткен соң қайықты сіздікіне апарып қоямыз,— деп тоқтады.

— Әрине, апарып қоямыз,— деді Қарлығаш оны құптап.

Түске қарай бұлар қайықты өзен жағасына көлікпен жеткізіп алды да, аздан соң ол-пұл жүктерін салып, қайықты суға түсірді.

— Ал, орнығып отырыңдар. Болдыңдар ма?.. Жөнелдік ендеше! — деп, Әйтім сүйір қайықты тұмсығынан тежеп тұрған ескектің қалақша ұшын сәл жоғары көтергенде, ағынды су жеңіл қайықты қағып әкетіп, ықтырып ала жөнелді. Ескектің біріне Әйтім, екіншісіне Нұржан жабысып, қайықты жөнге бұрамыз деп тіресе қалды. Қозғаларға дәрмен жоқ, қалшылдап Қарлығаш отыр. Қайықтың бүйіріне сокқан су тік шашырап, оның бет-аузын бір шайып кетті.

— Ескегіне берік бол! — деп қояды Әйтім мен Нұржан бір-біріне...

Арнасы толып, жайыла аққан өзен бетінде қалтылдаған жалғыз қайық, қырындай жүзіп, арғы жиекке тақап та қалды. Тап алдарында, жоны ағараңдап, үлкен сең қалқып жүзіп барады.

Сондарынан бір сең қуып келеді.

— Сақтан, Нұржан, қайықты сокпасын,— деп айғайлады артына жалт қараған Әйтім. Қарлығаш селк ете түсті. Желкесі күжірейген үлкен сеңді ол да көрді.

— Ой-бай... Суға батамыз,— деп жан ұшырды Қарлығаш. Жіңішке ащы даусы Нұржанның құлағынан өтіп кетті.

— Құлайсың, тапжылмай отыр,— деді ағасы жалт бұрылып, қабағын түйіп.

— Ескекке мен не болайын. Сен таяуыңды алып, сеңнен қорған! — деп әмір етті Әйтім жолдасына. Нұржанды таяуын кезентуге үлгіртпей, қуып жеткен сең қырындай өте беріп, қайықты жамбасынан сүзіп қалды. Қайық лықып, алдыңғы сеңнің үстіне шығып кетті.

— Баттық, баттық суға!..— деп еңіреп жылап жіберді Қарлығаш.

Қайық сеңмен бірге ыға жөнелді. Ойланатын уақыт емес. Не амал табасың енді?

— Ағынға қарсы есейік қайықты. Сең сонда астынан сусып кетер,— деді Әйтім.

Екі бала тізелерін түйістіріп, күш жиып, қайықты ағынға қарсы лыксыта есіп қалып еді, сең бұлт етіп сытылып кете барды. Қайық та ойнап шыға келді. Бұлар өзеннің жайпуаттау бір қолтығына барып қалып еді.

— Ес-ес ескегіңді. Сал жанды, бұл тұстың суы тайыз. Оңға қарай кішкене жүрсек, бәрінен құтыламыз,— деп қуана дауыстады Нұржан. Жанды өзі де салды, барын Әйтім де аямады. Қарлығаш та езу тартып күлімсіреп отырды. Қайық жиекке жетті.

— Тағы да келісіп тұрып суға малшындық,— деп қырғашыққанда, Әйтім бетін қол орамалымен сүртіп тұрып күле сөйледі...

— Бұл ештеңе етпейді,— деп жымиды Қарлығаш.

КОЛЯ

1

Жолаушылар поезы Көкшетау станциясына таң алдында келді. Вагоннан түскен бойда көппен бірге қысыла-қымтырыла вокзалға кірген Коля Гончаренко ішке енген соң қалай қарай жүрерін білмей, сәл аңырып тұрып қалды. «Балақай, неге бөгелдің, былайырақ ығыс», деді кейінгі біреу. Коля оңға таман жылжи беріп еді, деңкиген қап көтерген бір жолаушы абайсыз қақтығып, мұны құлатып кете жаздады. Коля енді ғана байқады, вокзалдың жұрт қалаға қарай шығатын үлкен есігінің алдында тұрып қалған екен. Ол тысқа шыққалы оқталды да, қайта кідірді. «Әуелі жөн сұрап алғаным мақұл болар».

Коля Гончаренко вокзалдың екінші бір залының кіреберіс есігінің оң жағына қойылған ұзын орындықта чемоданын шын-тақтап отырған қазақ шалынан Рузаев ауданына баратын автобустың қай мезгілде жүретінін сұрап білді. Енді тура бір сағаттан кейін автобус вокзалдың алдына келіп тоқтайды екен.

— Ия, өзің қай жақтан келе жатқан баласың? Қайда бармақшы едің? Жалғызбысың? — деп жөн сұрады шал.

Жолаушы бала Украинаның астанасы Киев қаласынан шығып, Рузаев ауданының «Бірлік» колхозында тұратын комбайншы ағасына қонаққа келе жатқанын айтты.

— Мен де сол ауданға баратын кісімін. Тұрағым сол жер. Қарағандыда қызмет істейтін балама барып, содан қайтып келе жатқан бетім... Өзің бір жақсы бала көрінесің ғой, кел, мына жерге отыр, автобус келгенше әңгімелесіп отырайық, — деп шал чемоданын жерге қойып, Коляға қасынан орын берді.

Шал Киев жағдайын, бала бұл жақтың жай-күйін сұрасып, әкеуі де бірінің сөзін бірі қызық көріп, құмарта кеңесіп отырып, уақыттың сырғанап тез өткенін аңдамады. Автобус күткен жолаушылар дабырлап есікке таман жөнелгенде: «О, жігітім, машинамыз кеп тұрған екен ғой, қалған әңгімені жолда шертеміз»,— деп шал Коляны шынтағынан демеп, асыға түрегелді.

Автобус он минуттан кейін орнынан жылжыды. Коля терезеден сыртқа көз салды. Күннің көзі гүл жарған күнбағысша сарғайып, алтын сәулесі шашырап шығып келеді екен. Баланың кескінінен қуанған, асыққан адамның ажарын танытқандай рең білінді.

— Ағай, «Бірлік» колхозына қай мезгілде жетеміз? — деп сұрады Коля.

— Машина жолда бөгелмесе, тура үш сағатта барып қаламыз. Ағаңды көргенше асығып келесің-ау, ә! — деп жымпы шал.

— Әрине! — деп бас изеді бала.

«Бірлік» колхозына апаратын жол жайын ағасы інісіне бір хатында тәптіштеп тұрып жазған еді. Станциядан шығып, Рузаев ауданының орталығына тартатын автобус «Бірлік» колхозына соқпайды, ауылдың тұсынан өтеді. «Көкшелі» дейтін қалың ағаштың қойнауында орманшының үйі бар, осы жерге автобус сәл бөгеледі. «Бірлікке» баратын жолаушы сол арадан түсіп қалады. Орманшының үйі мен ауылдың арасы төрт шақырымдай. Жұрт әрлі-берлі көлікпен де, жаяу да қатынап жатады. «Орманшының үйіне жеткесін ауылды тауып алу қиын емес шығар. Тек автобус тоқтайтын жерден абайсызда өтіп кетіп жүрмесем болғаны» деп ойлады Коля.

Автобус станциядан едәуір ұзап, түзу тас жолмен зырлап келе жатқанда, ол қасындағы шалға осы жағдайын сездіріп еді. «Жүрегің бүлк етпесін, шырағым. Алаңдамай отыра бер, жеткен жерде өзім бәрін де түсіндіріп, жөн сілтеп жіберемін» деді шал.

Коля содан кейін ғана көңілі жай тауып, автобустың ашық терезесінен ескен қоңыр самалға омырауын тосып, рахаттанып отырды.

Осы өлкеге тұңғыш келе жатқандықтан ба, әлде бойды кернеген қуаныштан ба, бұл жақ Коляға Совет Одағындағы бар жердің ең сұлуы сияқтанды. Майда ескен самалы да ерекше жұпар аңқиды. Кең жазық далада толқындап сағым ойнап құлпырып жатыр. Алыстан кішкене, сұлу таулар мұнартады. Жолшыбай қалың жыныс ағаш та, мөлдіреп жатқан көлдер де көп

ұшырады. Станциядан шамасы төрт-бес шақырымдай шыға бергенде-ақ Қоляға ұшы-қиырсыз жарқырап жатқан бір мұхит көрініп еді. «Бұ қандай теңіз» деп бала қарт көршісінен сұрай жаздаған. Үндемегені аброй болды, автобус тақап келгенде, маңадан теңіз ғой деп ойлағаны — жайқалып тұрған егін боп кетті. Көз ұшында комбайндар тізіліп бара жатты.

Автобус осы арада тым болмаса жарты сағаттай ғана аялдар ма еді! Қоляның егінді аралап көргісі келіп отырды. Бір сәт «өзім комбайншы болар ма едім» деп те қызықты. Ия, онда мынадай егін айдынында комбайнды кемеше қалқытып, күнде жүзіп жүрер еді-ау!

Қоля ағасының жуырда жазған хатын есіне алды. «Жақсы, үлгілі комбайншы бола алсақ, бұдан артық қандай аброй бар. Бір кезде комбайншы деген атаққа, осы алып машинамен егін орып көруге қызығатын едік. Мұнымыз балалық мінез болар. Енді қазір комбайншы болдық, егін орып жүрміз. Қуаныш та көп, жауапкершілік те үлкен, қиыншылық та аз емес. Бірақ, қайрат пен төзім жетсе, адамның жеңбейтіні жоқ...» деп келіп, ағасы ұзақ хатының соңында інісіне арнап қыруар ақыл айтқан еді. Қоляға жақсы оқуды, шаруаға икемді болуды ескерткен. Інісі де аға хатының нақ осы тұсын қайыра-қайыра оқып, көңілге түйген. Қазір жайқалған егінге автобустың ашық терезесінен қарап отырып қызыққанда, Қоля Гончаренконың көңілінде «комбайншы болсам» деген ыстық бір інкәрі бар еді.

Автобус екі-үш селодан өтті. Жолшыбай машинадан он шақты адам түсті де, оның есесіне жанадан төрт-бес адам қосылды. Автобустағы жолаушылардың дені аудан орталығына дейін баратын кісілер еді. Біразы Көкшетау станциясына бүгінгі таң алдындағы поезбен келіп түскен жолаушылар. Қоля бұларды сыртынан танып отырды...

Қарауытып қалың ағаш көрінді.

— Міне, анау көрінген ну ағашты жергілікті жұрт «Көкшелі» деп атайды... Орманшының үйі осының арғы қойнауында,— деді шал автобус терезесінен қолымен нұсқап.

— Қалай тез жетіп қалдық? — деп қуанды Қоля Гончаренко. Үлкен көкшіл көзі күлім қақты.

Жол қалың ағашты жиектеп барып бұрылады екен. Қызыл қаңылтыр шатырлы үлкен ақ үй көрінді. «Орманшының үйі осы. «Бірлік» колхозы бұл жерден көрініп тұрады, жап-жақын. Телеграмманды алса, ағаңның өзі де кеп тұрған шығар. Тіпті орманшы үйде болса, жөнінді айтсаң, көлігімен ауылға жеткізіл

салады ғой» деп, шал бала жолаушыға жол жөнін түсіндіре бастады.

Автобус жүрісін баяулатып тоқтай бергенде, Коля терезеден басын қылтитып жан-жағына қарады.

2

Інісінің Киевтен жолдаған телеграммасын ағасы егін орағы басталардан бір күн бұрын алған еді. Барлық тракторшылар мен комбайншылар егін басында болатын. Жұмыстың қарбалас кезі. Телеграмманы Коляның ағасына почташы әйел қолма-қол табыс етіп, сүйінші сұраған еді. Осы жакқа келгелі қазақтардың жөн-жосығын жап-жақсы біліп алған комбайншы жігіт, шын қуанғанын білдіріп, «алмаймын» дегеніне қоймай, почташыға сүйінші берген-ді.

Оның Қазақстанға келгеніне бір жыл ғана болған. Қар еріп, тоң жібіп, жер лайсаң боп жатқанда осы ауылға көлікпен келіп түсіп еді. Арада көп күн өтпей-ақ мұның өзіне де, серіктеріне де колхоз үй-жай, қора-қолпсы салып берген. Ауыл адамдарымен дәм-тұзы араласып, өзі осы жердің байырғы тұрғынындай болып кеткен. Киевтегі үй-ішіне хат жазған сайын бұл жақты мақтайтын. Бір жолғы хатында үйленгенін, семья құрып, үйлі-жайлы болғанын білдіріп, алыстағы әке-шешесін, інісі — Коляның жазғы каникулі кезінде түгел қонаққа келуге шақырған еді. Бірақ әкесі едәуір науқасы барын айтып, жаз шыға Қырым курортына емделуге жүретінін хабарлап, «біз мамаң екеуіміз күзге таман барып қайтармыз» деп, жуырда хат жазған болатын. Коляның қонаққа жалғыз келе жатуының мәнісі осыдан еді.

Телеграмманың берілген уақытына қарап, інісінің ауылға қай күні келетінін ағасы дәл шамалады. Егін орағына шыққан механизаторлар бригадасы ауылдан отыз шақырымдай жырақ болатын. Коляны қарсы алу үшін ауылға соғып, содан кейін орманшының тұсынан автобустың жолын тосу керек. «Мотоциклмен зыр етіп бара қоярмын» деп ойлады ағасы.

Бірақ, кейде түрліше себептерден адамның ойындағысы орындалмай қалатын жағдай болады. Інісін қарсы аламын деп отырған күні кезек алмасатын комбайншы серігі сырқаттанып қалды да, Коляның ағасы күндізгі сменада комбайнды жалғыз өзі жүргізуіне тура келді. Қызу науқан уақыты. Інімнің алдынан шығамын деп, комбайнды тоқтатып қоюға дәті шыдамады. «Мен оралғанша машинаны сен жүргізе тұр»деп, тапсыра қояр-

лықтай қолы бос, лайықты адам және де жоқ. Қоляның ағасы мән-жайды бригадирге айтып, інісін тосып алуға бір кісі жібертуге келісті.

Сол күні күндіз қырман басына саяхаттап барған бір топ пионер Қоляның ағасынан осы жай-күйді естіген-ді. Ауылдағы естияр балалар Қоля Гончаренконы сыртынан жақсы білетін, оның әке-шешесімен, ағасымен бірге отырып түскен талай фотосуретін де көрген. Інісі келетін болыпты деген хабарды құлақтары шалғаннан бері әрқайсысы бір Қоляның ағасынан: «Киевтен қай күні шығады екен, телеграмма алған жоқсыз ба?» — деп, сұрап-біліп жүретін-ді. Әсіресе Қоляның ағасының үйіне көрші тұратын Ғалымжан дейтін бала бір күнде үш мәртебе сұрап маза бермейтін. Алыстан келе жатқан құрбысын қарсы алуға алдынан шықпақ ойы бар. Осы ниетін Қоляның ағасына білдіріп, қайтсе де оны тастамай ерте кетуді өтінген болатын. «Жақсы, Қоляның алдынан шығарда саған әдейілеп соғып, ала барамын» деп, комбайншы жігіт уәде берген.

Қырманға саяттап келген жастар тобында Ғалымжан да бар еді. «Сіз бригадиріңізге айтыңыз, өзіңіз комбайннан босай алмайтын болсаңыз, қонақты қарсы алуға өзім жалғыз-ақ барамын» деді ол Қоляның ағасына.

— Мен де барамын!

— Мен де...

— Бәріміз алдынан шығамыз! — десіп, қасындағы құрбылары шуылдап кетті.

— Бәріміз бір тарантасқа сыймаймыз. Мен қасыма біреуіңді ғана аламын. Қалғандарың бізді ауылда қарсы алыңдар. Мәселе бітті,— деп Ғалымжан қолды бір сілтеді.

Қоляның ағасы бұл сөзге жымиып қана күлді.

3

Ғалымжан өзінің Максұт дейтін жолдасымен екеуі сол күні ауылға жетіп, таң саз бере, ұзын қорапты жеңіл тарантасқа желгіш торы атты жегіп, Қоляның алдынан шығуға асығып жүріп кетті. Бұлар орманшының үйіне такала бергенде осылай қарай автобус та бұрылып еді. Делбе ұстаған Максұт қамшы үйіріп, желгіш торыны жіті бастыра жөнелді. Машина тоқтағанда, көлденеңдеп тақау келіп, бұлар да бөгелді.

Сұңғақ бойлы, кара мақпал күртелі, кішірек чемодан көтерген бала автобустан түсті. Дөңгелек кара сақалды қазақ шалы оған ілесе шығып, баланың қолын қатты сілкіп қоштасты.

«Жолың болсын, мені ұмытып кетпе» деп күліп сөйлеп, жас жолаушыны аркасынан қақты. Сәлден соң автобус та қозғалды, чемодан көтерген бала шалға күлімдеп қол бұлғап қала берді.

«Қоля осы болуға тиіс» деп сыбырлады Максұт Ғалымжанның құлағына. Екеуі арбадан түсіп, үсті-басының шаңын қағып, бейтаныс жолаушының қасына тақап келді.

— Қай жаққа барасың? — деп сұрады Ғалымжан орыс тілінде.

— «Бірлік» колхозына, — деді жолаушы бала.

— Қайдан келесің?

— Киевтен...

— Оһо, біздің күткеніміз сен едің!.. Давай, мін арбаға... Максұт, ұста вожыны! — деп, қуанған Ғалымжан жолаушының чемоданын өзі көтеріп, бейтаныс баланы әй-күйге қаратпай арбаға қарай қолтықтап ала жөнелді.

— Ғалымжан-ау, саған не болған, әуелі танысайық та, — деді күлімдеген Максұт.

Бала жолаушы бұл сөзді жөн көріп кідіре қалып, күлімсірей қолын ұсынып: «Қоля Гончаренко» деп есімін атады. Үшеуі далада, жол үстінде танысты.

Әрқашан асығып, шапшаң сөйлейтін Ғалымжан Қоляға бар жайды сыпырып баяндап өтті. «Жұмыс қауырт, ағанның қолы босамады, әйтпегенде ол бізді өзінің мотоциклімен зырғытып алып келетін еді» деп жымиды да. — Давайте, ребята, остальные разговоры продолжим на дороге. Максұт, ұста вожыны!» — деп орысша-қазақша араластыра сөйлеп, арбаға секіріп мінді. Оған тізесін түйістіріп Қоля қарсы отырды. Қораптың алдыңғы жағына қокнып Максұт орнықты. Басын бұрып, данғыл жолға салған соң, торы ат бұлкілдеп желіп кетті.

Үш достың жолда шерткен ендігі әңгімесі бітік өскен егін, сол мол ырысты жинаушы дихандар өмірі жайында еді. Қоля құмартып сұрау бере отырып, ауылда өскен екі тұстасының сөзін қызығып тыңдады. Осыған орай ол да қос құрбысының қалауымен Киев жайынан, өзі оқыған мектеп турасынан қызықтырып көңілді әңгіме төкті.

Бір сайға түсе бергенде Ғалымжан ат басын тежеді. Қоляға төменде жалтырап ағып жатқан жінішке өзенді нұсқап:

— Суы тізеден келеді. Былайырақ, тереңдеу тұсына барып шомылып алсақ қайтеді? Малту білесің бе? — деді.

Қоля бас изеді. Ғалымжан атты шұғыл бұрып, жоғары қарай өзенді өрлеп, жүз метрдей барып тоқтады.

Бұлар өзен жағасында жарты сағаттай бөгелді. Салқын мөлдір суға бір-бір сүнгіп шығып, беті-қолдарын, бастарын жуып, бой сергітіп алды да, жүріп кетті.

Ауыл шетіне іліге бергенде жолаушылардың алдынан екі-үш бала жүгіріп шықты. Ғалымжан мен Максұтты танып, арбаға мінуге еңтігіп ұмтылған жас балалар еді. Бәрі де ағалары арбаға мінгізген соң, төбелері көкке тигендей қуанысып, ерекше мәз болды.

Көлік шифер шатырлы ақ үйдің алдына келіп тоқтағанда, ағасын көргенше асығып келе жатқан Коля Гончаренко: «Көп кідіріп қалмаймыз ба?» деп сұрап еді. «Жоқ, біздің үйден қымыз ішеміз де жүріп кетеміз», деді Ғалымжан.

Қымыздың атын естігені болмаса, Коляның бұрын татып көрген дәмі емес-ті. Ақ сүт шүпілдеген мәнерлі кәрлен кесені қолына алғанда, ернінің ұшын ғана тигізіп, күлімсірей тамсанды да, бір ұрттап қалып қатты ашырқанды. «Ішіп қой, қарағым, өздеріңе әдейі сақтап қойған тәтті қымыз» деді Ғалымжанның шешесі. Коля қолындағы қымызын тауысып ішкенде, ол кісі және бір кесе қымызды мөлтілдетіп қонаққа ұсынды.

Коля бұл жолғы қымызын әрең тауысты. Түгел ішпей кесе түбінде сарқыт қалдырса, үй иесінің көңіліне келер деп ойлады. «Ішіп ал, кешке дейін сусамайсың, қарның да ашпайды» деп, бір жағынан Ғалымжан қыстады.

Қымыз буынына түскен жас қонақ ауылдан бірер шақырым ұзап шыққан кезде-ақ арба үстінде маужырай бастады. Құныссы. Ғалымжан Коляның арбада жантайып, азырақ мызғып алғанын мақұл көріп еді, бірақ қонақ көнбеді, өзі бір қызықты әңгіме бастады да, бой сергітті.

Осы көңілді әңгіме үзілмей ширатылып келіп, бұларды егінше механизаторлардың вагон-қосына жеткізіп салды. Үш дос көлікті көлеңке жерге байлап, Коляның ағасы комбайнмен егін орып жүрген участокке жаяу кетті.

Теңіздей толқып жатқан жалпақ егіннің арасындағы жолмен үшеуі жүріп келеді. Коля Гончаренко кейде сәл бөгеліп, құмаршыл көзін алысқа қадап, масайрап тұрып қалады. Ашық омырауын самалға тосып, құлашын жазады. Айдын теңіздің ерке құсынша егін үстімен қалықтап ұшып кеткісі келетіндей. Тілегі орындала қалса, қазіргі бар қалауы осы ғана болар еді!

Өзі жүретін комбайн бері таман бұрыла берді. Оған жанаса еріп, бункерден бидай құйып алған үлкен самосвал, Колялардың қасынан гүжілдеп өте шықты. Бұларды таныды білем, комбайншы оң қолын көтеріп белгі берді. Коляның ағасы сол еді.

Үш дос аңызға шығып, қол ұстасып, оған қарай жүгіре жөнелді. Комбайншы да төмен түсіп, қарсы жүрді.

Коля ұмтылып жүгіріп кеп ағасының мойнына асыла кетті. Ағасы оны қатты қысып құшақтап, маңдайынан сүйді.

— Міне мен сізге қонаққа келдім! — деді Коля жүзі бал-бұл жанып.

— Сен ең әуелі менің қонағым боласың! — деп Ғалымжан нығын компайтты. Коля басын изеді. Ғалымжан бүйірін таянып қожырая қалды. Максұт күліп жіберді.

ТОЛҚЫН

Айдын көл баяу ғана толқып жатыр. Түстіктен ескен майда лептен жиектегі биік қамыс сәл ырғалып, теңселеді. Бірімен бірі жай ғана жарысып келе жатқан аласа толқындар жағаға жақындағанда тіпті баяулап, кемерге әлсіреп жетіп соғылады. Бірақ беті қайтпайды, сәл шегіне беріп, қайта ілгері ұмтылып, кемерге шығып кетуге әрекет қылып талпынады...

Су бетіне үңіліп, көл жағасында манадан үнсіз отырған жас жігіт әлде осы бір көрініске қызығып қарай ма? Әлде мөлдір судан өз бейнесін көріп, сол суретке сүйсініп қалған қалпы бар ма?!

Мен оған еппен ғана бұрылып қарап қоямын. Бір мезгілде ол да маған көз аударды. Енді ғана анық аңғардым: қоңыр шашты, үлкен сұрша көзді, сопақ бетті жігіттің ақсұр өнінде қайғы ізі бар.

Ол менің таңдана қарап қалғанымға мән берген жоқ, су бетіне қайта үңілді. Басын сәл төмен тұқырып, үн-түнсіз отыра берді...

Бір мезгілде ол пиджагінің ішкі қалтасынан кішірек блокноты мен автомат қаламын алды да, әлденені асығып жаза бастады. Содан соң, жазғанын ішінен кайталап оқып, мырс етіп күліп жіберді.

— Жігітім, немене, өлең жазып отырсыз ба?

Ол менің бұл сөзімді естімеген адамша:

— Темекіңіз бар ма? — деді өзіме бұрылып.

— Темекі тартпайтын едім.

— Қиын болды ғой, өз темекімді үйден шығарда столдың үстінде ұмытып қалдырып кетіппін... Ауруханаға келіп едім... кезекші дәрігер: «Әлі ерте, сағат жеті де болған жоқ, аурулар

ұйықтап жатыр, бір айналып келіңіз», деп қабылдамады. Олардың айтқаны қазір маған заң болып тұр...

Жігіттің үнінен жүректің шері сезілді.

— Ауруханада жатқан кіміңіз еді?

— Ең аяулы адамым... қуанышым. Тағдыр маған тағы да зор салмағын түсіріп тұр. Бұрын да аяған жоқ еді...

Осы сәтте оның ойлы жүзі бір түрлі құбылып өзгере қалды.

— Советтік Украинаның Хмельницкий облысында Қантановқа деген деревня бар, мен сонда туып-өстім, балалық кезді сонда өткіздім,— деп, жігіт сөзді әріден қозғады.— Бірақ менің балалық шағымның қуанышы аз да, қасірет-шері көп...

Өткен соғыстың кермек уын татпаған семья біздің совет елінде жоқ шығар. Талай ата-ана ұлын жоғалтты, талай жар қосағынан айрылды, талай сәби жетім қалды. Мен өлімді де, өлімді себушілерді де өз көзіммен көрдім.

Жеті жасқа жаңада ғана толған кезім. Туған деревнямыз жау қолында қалды. Гитлершілер деревняға төніп кеп қалғанда біраз тұрғындар тылға асығып көше бастаған еді. Көшуге біз де қамданғанбыз. Бірақ, атай қасарып қалды. Ол зор денелі, қаба сақалды, қалың қабақты, шүнірек көзді кісі еді. Сұрланып, үн-түнсіз отырып алғанда, кескіні маған соншалық үрейлі көрінді.

Әжемнің айтқанына көнбеген соң, оны шешем барып, үгіттей бастап еді.

— Мен кетпеймін ешқайда! Қаламын осында. Жаудың оғына ұшып өлемін! — деп атай гүж етіп қысқа үн қатты да, жалбыраған қабағы көзін жауып, өңі бұрынғысынан бетер ызғарланып, тағы да үнсіз түйіліп отырып қалды.

— Құдайым-ау, жасаған-ау! — деп, әжем негі кемсендеп, шәлісінің шетімен көзін сүртті. Шешем күрсініп төмен қарады. Менің екі көзім — атайдың түйілген қабағында.

Бір мезгілде ол көзін жоғары көтеріп, бәрімізге қарап, үні қалтырап толқып сөйледі.

— Ата қонысты, туған мекенді жау қолында қалдырып, әппақ сақалым желкілдеп қалай қашпақпын?! Одан да өлгенім артық. Қинамандар мені. Осы жерде тудым, осы жерде өлемін. Кемпірім, сен де қобалжыма, шалыңның қасында бол. Өлімнен қашпа. Майданда ажал арасында жүрген жалғыз ұлыңнан жаның ардақты емес. Ал, келінім, сен бізге алаңдама, өзінді, екі баланы аман сақтаудың жайын қарастыр. Тылға бар. Тәңірім жазса, басымыз қосылар, қайыра тоғысармыз,— деді.

Бірақ біз үлгірмедік. Жау келіп қалды. Жол кесілді. Атай

бізді подвалға түсіріп жасырды да, өзі сыртта қалды «Өзім дыбыс бермей, дауыстаушы болмаңдар»,— деп қатал ескертті. Қараңғы қуыста тығылып үш күн отырдық. Төртінші күні, түнге қарағанда, атай бізді қапастан шығарып алды да, өзінің бір жоспарын айтты. Деревняның шет жағында сырты қораш, тозған қамыс шатырлы, мыжырайған бір ескі үй тұрушы еді. Бұл үйдің иелерін мен білетінмін — кемпір мен шал болатын, Тамара деген бой жеткен қызы бар еді. Тамара көрші деревнядағы бір агроном жігітке тұрмысқа шықты да, әке-шешесін қолына көшіріп әкеткен. Содан кейін үй қаңырап бос қалған. Әбден тозығы жеткен ескі үй болғандықтан, оған ешкім кірген жоқ, есік-терезелері бекітулі жататын. Атай бізді осы үйге апарып паналатуды ойлаған екен. Біздің өз үйіміз қарағайдан салынған, алты бөлмелі, қызыл қаңылтыр шатырлы, сәнді үй болатын. Атайдың өзі салған. Ол кісі ағаштан түйін түйген керім шебер кісі еді.

Атай бізді несіз үйге түнде апарып орналастырды. Алдыңғы бөлмедегі үлкен, жалпақ пештің үстіне жайғастық. Кішкене қарындасым Оксана ештемені сезген жоқ: ол атайдың құшағында ұйықтап келді.

— Мына кішкентай немерем шошып кетпесін, қасынан бір елі ұзаушы болма,— деп шешеме ескертті де, атай бізді маңдайымыздан бір-бір сүйіп, ауыр қозғалып, үйден шықты.

Бұл түнді шешем ұйқысыз өткізді. Менің де ұйқым келмеді, қараңғы үйден қорқып отырдым. Шешем мені алдына алып тербетті, арқамнан сипады. Ана құшағында маужырап отырып, көзім ілініп кеткен екен. Бір кезде құлағыма атайдың даусы келгендей болды. Оянып кеттім. Көзімді ашсам, үйдің іші жап-жарық, таң атып қалыпты, шешемнің оң жағында атай сөйлеп отыр.

— Сендерді мұнда әкелгенім ақыл болды, әйтпегенде қатер төніп тұр екен,— деді, ол, оянып кеткен маған қабағының астынан қарап қойып.— Таң бозара бергенде бес-алтауы мылтықтарын кезеніп, үйге баса-көктеп кіріп келді де: «Дереу босатыңдар үйді! Мұнда неміс армиясының офицері тұрады!» деп, бізді айдап шықты. Есіктен шығып бара жатқанымызда, босаға жақта тұрған біреуі, мылтықтың дүмімен желкемізден бір-бір түйіп жіберді. Тоқтай қалып артыма бұрылып едім, мылтықтың дүмі оң жақ шекеме сарт етіп тиді. Көзім қарауытып, қаным қайнап, иттің күшігін қақ тұмсықтан соғып жібергелі қолымды оңтайлай бергенімде, кемпірім қарыма жармасып жібермей қалғаны. Әйтпегенде...

Атай тістеніп, жұдырығын түйді. Тұла бойын ашу-ыза керегендей. Мен оның түтігіп тұрған кескініне қарап едім, сокқы тиген оң жақ шекесі қап-қара боп қанталап кетіпті. Аяп кеттім атайымды. Мен де тістеніп, жұдырығымды түйіп алдым.

— Ол иттерге туған жерді ойрандатып қоя алмаспын. Бел байладым. Бүгін түнде аттанамын,— деді атай қатуланып.

Ол шешеме бір сөздерді астарлап айтты да (мен түсіне алмадым), бізді бетімізден бір-бір сүйіп, үнсіз қоштасып, ауыр қозғалып үйден шықты.

— Атай қайда аттанып кетті? — деймін анама.

— Кейін білесің, ұлым,— дейді шешем.

Бір күн өтті, атай жоқ. Екі күн, үш күн өтті, атай жоқ.

— Ол қайда аттанып кетті? — деймін анамды тағы да мазалап.

— Кейін білесің, ұлым,— дейді де қояды шешем. Ол менен атайдың қайда кеткенін жасырады. Ал мен атамды ойлап, уайымға бата түсемін...

Әр күн азаппен өтіп жатты. Қаныраған үрейлі үйде қамалып отырамыз да қоямыз. Шешем бізді қораға да шығармайды, терезенің алдына да жөнді барғызбайды. Қарындасым жылай бастайды.

Содан кейін шешем оны көкірегіне басып, ұзақ күнге көтереді де жүреді. Кеш болып, үйдің іші қараңғылана бастағанда Оксана мүлде жыламайды. Ол түннен қорқады. Әжемнің мыстан кемпір туралы ертектері есіме түсіп, өзімді де үрей билейді. Бірақ мен сыр бермеуге тырысамын...

Бір күні інір кезінде терезенің алдына кеп, атай көрінбес пе екен деп, әйнектен ептең қана сығалап отыр едім. Кенет ауызғы бөлменің есігі сарт етіп ашылып кетті. Селк етіп шошып, жалт қарап едім, бір фриц пистолетін кезеніп, есіктен ырылдап кіріп келе жатыр екен.

Кіре беріп, алақ-алақ етіп жан-жағына қарады да, үйде бізден бөтен адам жоқ екенін байқап, босағадағы орындықты аяғымен теуіп жіберіп, тайрандап жоғары шықты. Шешеме бірдеме деп зекірді. Сөзіне түсінбедік. Фашист темір тағалы етігімен еденді сарт еткізіп теуіп қалды:

— Тұзу тұр! Жауап бер! Қайда партизан шал!

— Білмеймін.

— Қайталап айтамын, жауап бер!

— Мен еш нәрсе де білмеймін.

— Ә, қасарысқын келе ме! Енді ал сыбағанды!

Фашист пистолетпен атып жіберді. Дәл көкірегіне жау оғы

қадалған шешем, қатты бір ышқынып қалып, шайқалып барып, аяғы шалынып, қырынан жығылды. Шешеме қарай шыңғырып ұмтыла бергенімде, қарақұсыма наганның түбі сарт етіп тиді. Омақаса құладым. Көзім қарауытып, есім ауып кетті...

Бір аяулы үн құлағымға еміс-еміс жеткендей болды бір шақта. Нәзік қана бір жұмсақ қол басымнан сипағандай. Анам тірі ме? Әлімді жиып, көзімді ашып, басымды ақырын ғана көтердім.

— Мама, мам! — деймін шешемді иығынан қозғап. Үндемейді.

— Ма-ма, мам! — деймін шешемді тербей.

— Ма-ма, — деді оң жағымнан шыққан нәзік үн. Оксана екен. Бір уыс боп, үрпиіп жылап отыр. Мені әлгінде басымнан сипағандай болған нәзік қол — Оксананың қолы екен.

Қарындасымды уатып, тағы да шешемді оята бастаймын.

— Мама, тұршы! Көзіңді ашып қарашы, мама! — деймін жалынып. Екі көзімнің ыстық жасы шұбырып кеп, анамның мейрімді жүзіне домалап-домалап түседі. Буындарым дірілдеп түрегеліп, анамның басын сүйеп, орнынан тұрғызбақ болып едім, бірақ шамам келмеді. Сүйікті шешем көйлегінің бүкіл алдыңғы өңірі қанға боялып сұлқ жатыр. Жас жүрегім дір-дір қағып, еніреп жылап, анамның мойнынан құшақтап, бстіне бетімді басамын.

— Көзіңді неге ашпайсың, мама?! — деймін. Даусымды естімей жатыр ма дегендей қатты еңіреп айтамын.

Анам, бірақ, жұмған көзін ашпады. Тым болмаса жалғыз ауыз сөзге де келе алмады. Жүрегі сөйлеп, бірақ тілі күрмеліп жатты ғой деп өзім ылғи ойлаймын. Кеудесінде оқ қадалып, төңселіп құлап бара жатқан кезі көз алдыма жиі елестейді. Тұла бойым мұздап, қатты тітіреп қаламын...

Шешемді, сол мерт болған күні түнде, әжем екеуміз бақшаның ішіне жерледік.

Таң сібірлеп атып келе жатқан мезгілде, далада найзағай жаркылдағандай болып, шатыр-шұтыр, гүрс-гүрс еткен дыбыстар шықты. Тарсылдап мылтық атылды. Үрейлі дауыстар естілді. Әжем бізді бауырына қысып, пештің бұрышында үнсіз отыр. Біз тауықтың жаураған балапанынша бүрісіп, оның қолтығына тағыла түсеміз...

Үрей құшағында қанша отырғанымызды білмеймін, бір мезгілде, қасында өзі секілді қара сақал үш жолдасы бар атай есіктен кіріп келді. Бәрі де нықтарына автомат асынған, белбеулеріне екі-үштен граната қыстырған.

- Тірімісіңдер? — деді атай.
- Аманбысыңдар? — деді әжем.
- Ата, енді ешқайда кетпейсің бе? — дедім мен.
- Жок, балам, туған жерден жауды түріп қуып шықпай

тоқтамаймын.

Атайдың екі көзі отша жайнап тұр еді.

«Адамның бар қайраты көзінен лаулап көрінеді ғой»,— деп ойлаймын өзім осы күні. Атайды ойға алсам-ақ, көзіме оның ең әуелі осы қажырлы қалпы елестейді, қайраттана түсемін.

Деревняда жайғасқан жауға шабуыл жасаған партизандар тобы сол түні көп адамды тылға жөнелтті. Қос пар ат жегілген жәшікті арбаға атай мені өзі көтеріп мінгізді. Көкірегіне қатты қысып тұрып ұзақ сүйді. Содан кейін:

— Ал, жолың болсын! Атаң секілді қайратты бол! — деді.

Әжем Оксананы алдына алып, кемсеңдеп, шәлісінің шетімен аузын басып, арба үстінде әлсіреп жылап отыр еді:

Атай оған:

— Жасыңды сұрт! Әлсіздігіңді көрсетпе немерелеріме! — деп үн қатты да, делбе ұстаған шалға неқ қақты: — Тарт!

Арба шапшаң қозғалып кетті. Бізге үнсіз қарап қала берген атайдың зор тұлғасы қараңғыда қарауытып көпке дейін көрініп тұрды.

Ол содан кейін бізді көре алмады. Оның партизандық тапсырманы орындау үстінде, қырық үшінші жылы көктемде, ерлікпен қаза тапқанын соғыс басылғаннан кейін бір жылдан соң білдік. Біз соғыс біткеше Қазақстанда болғанбыз. Деревняда тұрдық. Әжем қырман күзетіп, жұмыс істеді, бізді асырады, біз оқу оқыдық. Бастауыш мектепті мен Қазақстанда бітірдім. Өзіміздің Қантановқаға қырық алтыншы жылдың жазында көшіп келдік. Бұрынғы үйімізге бір көршілеріміз кіріп отыр екен, біз барған соң, босатып берді. Үйіміз соғыстың қыруар азабын тартыпты: шатыры быт-шыт болған, терезенің қақпақтары жұлынған, кәсектері сынған; мал қорасы бөлек болушы еді оның томпайған орны ғана жатыр, өртеніп кетсе керек.

— Бұл қораны сенің әкең салып еді,— деді әжем көзіне жас алып. Томпайған топыраққа мұңая қарап тұрды да:

— Қазір өзі қай киырда жүр екен...— деп, даусы қалтырап, ақырын ғана үн қатты.

Әкемнен үш жылдан бері хабар-ошар жоқ болатын. Соғыс біткен соң бір хабары естілер деп күткен едік, бірақ ештеме естіл алмады. Әскери бөлімдерге сұрау салып, іздестіріп көріп ек, олар да дәйекті хабар айта алмады. «Әскери эшелон көпірден

өтіп бара жатқанда жау самолеті үстінен бомба тастап, поезд суға құлаған. Аға сержант Андрей Трофимович Гордиенко сол эшелонда болатын. Бұдан басқа ешқандай дерегіміз жоқ», деген ресми хат алдық. «Әрине, мерт болған ғой»,— десті жұрт. Өзіме де сондай ой келген. «Жоқ, тірі. Поезд суға құлағанда ол жүзіп шығуы мүмкін. Менің ұлым сушыл болатын»,— деді әжем. Әбден тозған, шеті жырым-жырым картасын жайып тартып жіберді де: «Әрине, тірі!» деп байлау жасады. Соғыс басылғалы содан бері қаншама жыл өтті, әкемізден еш жақсы хабар болмады, ал әжем жексенбі сайын картасын бір тартып қояды да: «әрине, тірі» деп баяғы сөзін ылғи қайталайды, бірақ бұрынғыдай қуанып емес, мұңайып айтатын болды.

Әжем атайдан, әкемнен қалған мүліктерді, солардың жасаған заттарын ерекше қадірлейді. Әсіресе, атай салған алты бөлмелі үйді өте ардақтайды. Әжемді өмірімде бірінші рет, осы үй жөнінде андамай сөйлеп, ренжітіп алдым.

Жетіжылдық мектепті бітіргеннен кейін өзім механизаторлар курсында оқып шығып, тракторшы болған едім. Алғашқы айларда сақа тракторшыға көмекші ретінде жүрдім де, кейін өзім де бір «ДТ»-ға ие болдым. Жұмысты жаман істегенім жоқ, екі рет бәйге алдым. Уақыт көңілді өтіп жатты. Бір күні газеттен коммунистік партияның жастарды Қазақстан мен Сібірдің тың жерін игеруге шақырған үндеуін оқыдым. Көңілге арман толды, қиял шарықтады. Кешегі ауыр жылдарда өзімізге қамкор болған, дәм-тұзын татқан қазақ еліне барып, бізге көрсеткен жақсылығын адал еңбегіммен ақтағым келді. Бұл ойымды еңбектес достарым да құп көрді, кейбіреуі менімен бірге аттануға ықылас білдірді.

Жасаған байлауымды, қуанышты көңілмен келіп, әжеме баяндап едім. Бүкіл үй ішін бірден көшіріп апармақ болған ниетімді де бірден білдіріп салдым.

Әжем сөзімді үнсіз тындап отырды да:

— Үйді қайтеміз? — деп сауал берді.

— Үйді сатамыз,— дедім мен.

Әжемнің қатты ренжуіне себеп болған сөз осы болды. Ол қабағын түйіп, төмен қарап, тұнжырап отырып қалды да, бір мезгілде көзін маған аударып, әрі ұрса, әрі ақыл айта сөйледі.

— Атадан қалған мұраны қадірлемеуді кім үйретті саған?! Бұл үйді өз қолымызбен салғанбыз. Әкең де осы үйде туып-өскен. Өзің де осы үйде дүниеге келгенсің. Әкең де, өзің де бала кездерінде осы үйдің еденін жалаң аяқтарыңмен дүрсілдетіп, шапқылап жүретінсіңдер. Бәрі де көз алдымда. Бұл үй — өзім-

нің сырласым. Айрылмаймын сырласымнан! Сатылмайды! Шығар ондай ойды басыңнан. Ендігәрі естіртпе,— деді.

Әжем енді менің тыңға баруыма да қарсы болады ғой деп ойлап едім, бірақ босқа күдіктеніппін.

— Ал, ойға алған арманыңның жүзеге асуына бөгет жасамаймын. Мен ерім мен ұлымды қанды жорыққа да шығарып салған анамын,— деді әжем. Сәл ойланып алды да, сөзін ілгері өрбітті.— Қарындасың бныл тоғызыншы класта оқиды. Орта мектепті осы жерде бітірсін. Содан кейін, әрі қарай оқимын десе де, қызмет істегісі келсе де, тіпті күйеуге тісе де — өз ықтияры өзінде. Әйтеуір ол тең құрбысынан кем болмайды. Оксана жеңілтек емес, өзіме тартқан. Ал сен атаң секілдісің, қисайған жағыңнан қайтпайсың, бірақ ақылсыз емессің. Тілеуім сол: мұратыңа жет, қайда жүрсең де, атаң, әкең секілді өнегелі бол, құдай тағала басыңа бақыт берсін! — Әжем осы сөзді айтып шоқынып алды.— Тыңға барып орналасқан соң жағдайыңды толық айтып хат жаз, Оксананың оқуы біткен соң өзім барып қайтамын...

Мен дәл жүретін күні әжем осы сөзін есіме қайталап салып, аманат қып тапсырған еді. Оның мұнысы — маған сенбегендігі емес, менің тағдырымды ойлап, кәрі көңілінің алабұртуы ғой. Олардың тағдырын ойлап, өзімнің де көңілім қатты толқыған. Үйден күліп аттансам да, былай шыға, өзімді қалың ой мендеп, ұзақ мұңайдым. Қайғы-шерге толы өткен өміріміз көз алдыма елестеген. «Әке-шешем тірі болып, балаларының қазіргі естияр шағын көрер ме еді!» деп, толқып отырып, көзімнен жас домалап кеткенін де сезбей қалған едім.

— Ей, жігітім, жылап отырсыз ба? — деп танданып қалды. менімен бір купеде келе жатқан, қарсы полкада отырған қыз.

Жалма-жан алақанымның сыртымен көзімді сүртіп едім, расында да көзім жасқа толып отыр екен, бір түрлі қысылып қалдым, ұялғанымнан төмен қарап күлімсіредім.

Ал қыз:

— Әрине, білемін, мамаңызды қимай бара жатырсыз! — деп үні сыңғырлап күлді де, содан кейін өзі де мұңая сөйледі: — Мен де мамамды қимай кетіп барамын, тіпті жылағым да келеді...

Ол, мен сұрамасам да, өзінің өмірбаянын айта бастады.

— Москвада туып-өстім. Медициналық техникумды бітірдім. Енді міне комсомолдық жолдамамен қызметке бара жатырмын. Қазақстанға! Мен бұл республиканы бұрын ешқашан көргенім жоқ, бірақ бар келбетін көз алдыма келтіре аламын...

Қыз осылай деді де, өңі біртүрлі шырайланып, толқи сөйлеп, Қазақстанның табиғатын, жер жағдайын, климатын әсерлі тілмен сипаттай жөнелді. Алатау, Алтай секілді үлкен тауларын, Арал, Балқаш сияқты ұшан көлдерін, Ертіс, Есіл сықылды әсем өзендерін, Баянауыл, Қарқаралы, Көкшетау тақылетті сұлу жерлерін соншалық бір сүйіспеншілікпен суреттеп айтты. Байтақ республиканың әр облысының ерекшелігіне дейін баяндады. Қазақ даласында балалық шағымның біраз уақытын өткізген маған бұл жерлердің бәрі де мәлім еді, ал Көкшетау аймағын тіпті жақсы білетінмін, соғыс жылдарында біз осы облыста болғанбыз. Мен бейтаныс қыздың зеректігіне қайран қалып отырдым. «Ол осы жерлерді кинодан көрді ме екен, әлде біреуден естіп білді ме?» деп ойладым ішімнен. Бірақ сұрау беруге үлгіртпей, тілеп отырған сөзімді қыздың өзі бастап кетті.

— Бұл жерлерді бұрын кітаптан білуші едім, енді көзіммен көретін болдым,— деді қыз үлкен нұрлы көздері ұшқындап, аққұба жүзінен әсерлі бір шырай білініп.

— Ата-анаң тыңға баруыңа қарсы болған жоқ па? — деп, қызға купедегі көршілеріміңнің бірі сұрау беріп еді.

— О не дегеніңіз! — деп таңырқады қыз.— Бүкіл жұрт қуанып жатқан ұлы істің басына барам деген баласына ата-анасы қарсы болса, ұят емес пе! Менің әке-шешем ондай кісілер емес. Әкем токарь, шешем — тігін фабрикасында істейді, екеуі де еңбек өкілдері! Менен басқа бір қыз, бір ұлдары және бар. Қысқасы, сіздің әлгі сұрағыңыздың маған ешқандай қатысы жоқ.

Осы көңілді қыздың ақжарқын мінезі маған бірден сүйкімді көрініп еді. Оның нұрлы көзіне, жып-жып еткен жұқа ерніне, әсерлі шапшаң қимылына қадала қарап қалған едім. Қыз сөйлеп отырып, көзін маған бір-екі рет аударып қалды да, бір мезетте шұғыл бұрылып: «Сонша неге тесіліп қарадыңыз? Шырамытып отырсыз ба? Әлде сізге сөзім таң көрінді ме?» — деді оқыстан.

Ал менің не жауап қайыруым керек еді? Аузыма ақылды сөз түспей қалды. «Сіздің аты-жөніңіз кім?» деппін қызға сасқанымнан.

— Танысқыңыз келе ме, пожалуыста,— деп, қыз мырс етіп күлді де, маған қолын ұсынып,— Зоя Марковна Василевская,— деп өзінің аты-жөнін айтты.

— Алексей Гордиенко! — деп мен де өзімді таныстырдым.

— Бек әйбәт! — деді қыз күлімсіреп.— Қай жақтан келе жатырсыз? Ата-аналарыңыз қайда тұрады? — деп сұрау берді.

— Украинадан, Хмельницкий облысынан келемін,— дедім мен.— Әжем мен жалғыз қарындасым сонда қалды, ал ата-анам жоқ, соғыста қазаға ұшыраған...

Зояның әлгі әзірдегі көңілді қалпы өзгере қалды. Қабағы сәл түйіліңкіреп, ұзын кірпіктері тікірейіп, менің кескініме біртүрлі алабұрта қарады.

Ақшыл өңі куқыл тартып, қатты толқып қалғанын байқадым. Қыз осы қалпынан айнымай қыбырсыз, үнсіз біраз отырды да: «Ол кезде неше жаста едіңіз? Қиыншылық азабын көп тарттыңыз ба?» — деп ақырын ғана сұрады.

Зояның сол бір сәттегі үні маған соншалық жылы көрініп еді. Оның сезімтал және мейірбанды, рақымды адам екенін осы үнінен аңғардым. Менің қайғылы әңгімемді тыңдап отырғанда қыз көзіне жас алып, мұнысын маған байқатпағысы келіп, көзін орамалымен теріс карап сүртті. Ал кейіннен өзімнің тракторшы боп шығып, жер жыртып жүрген кезімде, машинамың бір тетігін алғаш сындырып алғанымда қатты қапаланып, тіпті ұзақ күнге тамақ ішпей қойғанымды айтқанымда, Зоя бір түрлі құлпырып күлімсиреді. Оның бұл қылығы да маған сүйкімді көрініп еді.

Көкшетау облысына келгеннен кейін, маған Айыртау ауданында жаңадан құрылатын астық совхозына баруға жолдама берілді. Зоя да осы совхозға сұранды. Аудандық денсаулық бөлімінің бастығы оған: «Қазір ол совхозда дәрігерлік пункт түгіл ешқандай үй де жоқ, совхоздың орны ғана бар. Дұрысырақ баспаналар салынып, жағдай жөнделгенше, басқа жерде қызмет атқара тұрыңыз. Қазір қиыншылық көресіз»,— деп ақыл айтып еді. «Сол қиыншылықты көргелі сонау Москвадан әдейі келдім» деп күледі Зоя. «Мені қажетті дәрігерлік жабдықтармен қамтамасыз етуіңізді сұраймын. Қиыншылықпен күресушілердің сапында болғым келеді»,— дейді салмақпен сөйлеп. Ақыры оның қалағаны орындалды.

Сөйтіп, 1956 жылдың көктемінің басында, қар еріп, жер лайсаң болып жатқан кезде, біз тың жерде жаңадан құрылып жатқан совхозға келіп түскен едік. «Біз — өз совхозымыздың ірге тасын қаласқан алғашқы тұрғындарымыз!» деп енді мақтануға қақымыз бар. Біз келіп түскенде, жапан далада екі вагон-қоспен бес-алты шатыр-палаткадан басқа ешқандай баспана жоқ еді. Мен тракторшылар палаткасына орналастым. Ал Зояға келген күні бөлек шатыр тігіліп берілді. Зоя жұқа тактайға «Медпункт» деп сырмен жазды да, оны шатырдың маңдайына іліп қойды.

Далада қонған алғашқы түніміз өте суық болды. Гүілдей соққан кара дауыл палатканың іргесінен аңкылдап тұрды. Денем тоңазып, оның үстіне басыма небір ойлар келіп, түні бойы көз ілмедім. Есіме қайта-қайта Зоя түсе берді. «Қазір ол шырт ұйқыда жатқан шығар-ау! Әлде ояу ма екен? Мүмкін ол да ұйықтамай, мені есіне алып жатқан болар»,— деп тәтті бір ойларға берілдім. Сырттағы дауыл уілі құлағыма келген сәтте: «Шырт ұйқыда жатқан қыздың көрпесін жел қайырып ашып тастап, өзіне суық тиіп қалмаса жарар еді»,— деп көңілім кобалжып қалады.

Түннің біразы ауғанша осылай алабұртып жатып, таң алдында ғана көзім ілініп кетсе керек. Бір мезетте өзімнен өзім селк етіп ояна кетсем, палатканың іші жап-жарық болып қалыпты. Жігіттер төсектерінен керіліп-созылып тұрып жатыр екен. Мен де шапшаң түрегеліп, тез киініп, тысқа шықтым. Дауыл басылған. Аспан — жалтаң. Күннің көзі алтын сәулесі шашырап, көк жиектен жаңада ғана көтеріліп келеді екен. Зояны жаңа күнмен құттықтағым кеп кетті.

Асыға басып келсем, «Медпункттің» брезент есігі жоғары қайырулы тұр екен. Жұмысшыдай беріп, кідіріңкіреп қалып едім.

— Мен тұрып, төсегімді жинап қойғанмын, кіре беріңіз,— деген Зояның сынғырлаған үні естілді.

— Жаңа күн құтты болсын, Зоя! — деп, есіктен еңкейе ене беріп құттықтадым.

— Рахмет, Алеша! — Ол маған көздері күлімсірей қарады да: — Түнде жақсы ұйықтадың ба? — деді.

— Онша емес,— деп шынымды айттым.

— Көпке дейін менің де ұйқым келмеді. Толып жатқан ойлар жетектеп әкетті,— деді Зоя. Тағы да бір сөзді айтқысы келіп оқталды да, бірақ тежеле қалып, маған қарап жымыып қойды. Қыздың көкейіндегі сөзін көз жанары сездіріп алды. «Әрине, сен де мені ойлаған екенсің»,— деп түйдім ішімнен. Көңіліме қуаныш толып кетті.

Сол күні және бір зор қуанышқа қолым жетіп еді. Өзімді зорайтып, арманымды ұштай түскен ірі оқиға болған.

Тақтайдай жазық далада жұрт жиналып, тракторлар тізіліп тұрған еді. Совхозымыздың директоры Рахымжанов мені топтың алдына шығарды да «Советтік Украинаның азаматы, қазақтың тың өңірінің алғашқы бороздасын сен тарт!» — деді маған. Зор сенім білдіріп тұр. Трактордың үстіне секіріп шықтым да, қуанып рульге отырдым, жедел жүріп кеттім. Екі көзімді алға қадап, рульді нығарлап ұстап, алдымнан ескен қоңыр самалға

кеудемді тосып, масайрап кетіп бара жатырмын. Бір мезет кейін бұрылып қарап едім, соқа тілі жерді таспадай тіліп, бауырын жарқыратып аударып келеді екен. Талай жыл бұйыққан тымтырыс кең жапанның көрпесін қайырып, ұйқысынан оятып келе жатқан жалғыз өзім секілдендім. Жүрегім лүп-лүп етіп, қуанышым қойныма сыймай кетті. «Дүние, қара маған, көр мені!» деп жар салғым келеді. Масаттанып қараймын төңірекке. Сол сәтте көзіме алыста бұлғақтаған бір орамал қайта-қайта шалына берді.

Бұл — Зояның орамалы. Қыз борозда басында әлі тұр, орамалын көтеріп бұлғаңдатып, маған бір сөздерді ымдап білдірген секілденеді. «Алеша, мен сені сүйемін» дейтін сияқты.

Сол күннен бастап Зоямен екеуміздің арамызда бір нәзік, жұмбақ хал туған. Мен оны көргенде жүрегім лүпілдеп, біртүрлі өзгеріске түсемін. Зояның жүзі де сол сәтте лып етіп қызара қалады. Бірақ оның көңілді, ақжарқын қалпы еш өзгермейді.

Бір күні мынадай жағдай болды, жастар жұмыстан кейін сауық құрып, сырнай тартып, би билеп жатыр еді. Зоя да дөңгеленіп, үйіріліп билеп жүрген. Ал мен вагон-костың бұрышына сүйеніп, оның әр қимыл-қозғалысына сүйсіне қарап тұрған едім. Бір мезетте Зоя қасыма жүгіріп келді де, мені қолымнан жетелеп, бишілердің ортасына тарта жөнелді.

— Жігіттер! Қыздар! Токтай тұрындар! — деп дауыстады Зоя қолын көтеріп. — Мынау Алеша манадан бері мұнайып тұр. Өйткені ол билей білмейді. Келіндер, қыздар, бұған би үйретейік.

Зояның аузынан осы сөздің шығуы-ақ мұң екен, қыздар мені үйіріп ала жөнелді. Бірінен соң бірі қолтығымнан алып ұршықша дөңгелентті. Талайының аяғын керзі етігіммен тапап басып та кеттім, бірақ мұны елеген ешқайсысы жоқ. Біріне бірі ым қағып, шыр үйіріп, сілемді әбден қатырды. Басым айналып, болдырып, жерге сылқ етіп отыра қалдым. Қыздар шек-сілелері қатып күліп жатыр. Зоя жымнып келіп, тізесін қолымен тіреп қасыма бүгіліп отыра қалып: «Озат тракторшыға би білмеу ұят болады, Алеша. Мен бүгіннен бастап саған би үйретейін, мақұл ма?» — деп сыбырлады құлағыма. Мен қасакана үндемедім. «Қыздарға осылай ылғи мазақ бола бересің бе? Ешкімге білдіртпей би үйреніп ал да, қыздарды шетінен қайран қалдырып шыға кел, бірінен соң бірімен биле. Бүгінгі есеңді олардан өстіп қайтар», — деді Зоя тағы да сыбырлап. «Мақұл!» — деп, орнымнан қуана ұшып түрегелдім.

Сөйтіп, тыңға келген соң биші де болып шықтым, қыздардан есемді қайтардым, совхозымыз көктемгі егісті ауданда бірінші боп аяқтаған қуанышты мереке күні олармен таң атқанша биледім.

Би соңынан Зоя екеуіміз далада оңаша ссруендеп келе жатыр едік.

— Алеша,— деді Зоя біртүрлі толқып үн қатып.— Саған бір сөз айтқым келеді... Мен сені жақсы көремін!

Ол мені екі қолымен басымнан ұстай алып, шапшаң ұмтылып, ернімнен бір сүйді де, дереу жалт бұрылып, бетін басып, өз шатырына қарай жүгіре жөнелді. Тілім байланып, үнсіз қалшынып, тұрған орнымнан қозғала алмай қала бердім мен.

Бірақ сол күні әжеме жазған хатымның алғашқы сөйлемін: «Тезірек кел, әже, қалыңдығыммен таныстырғым келеді, ол өте ақылды қыз»,— деп сеніммен бастадым.

Ал әжем бір жаз, бір қысты өткізіп, келесі жылдың август айының орта шенінде, егін орағының қызу кезінде келді. Былтыр жазда келе алмаған себебі — науқастанып қалыпты, ал қыста жол жүру кәрі кісіге қиын ғой. Әжемнің: «Жуырда жолға шығамын» — деген хатын таяуда алып, қашан кеп қалар екен деп алаңдап жүрген болатынмын.

Мен орақ басында едім. Әжем совхозға кеп түскен бойда менің үйімді сұрапты. Рас, бұл уақытта совхозда: кеңсе, мектеп, асхана, клуб және қыруар тұрғын үйлер салынып қалған болатын. Тұрғын жайлар әуелі үйлі-баранды адамдарға берілген. Ал біз секілді жалғыз-жалқылар жатақханада тұратынбыз. Әжем осы жағдайды және менің далада жұмыс басында екендігімді біледі де, қалыңдықты көрмек болып, совхоздағы жаңа салынған ауруханаға барады. Зояны оңаша шақырып алады. Әуелі өзін таныстырып, содан соң: «Сен біздің Алешаның қалыңдығысың ба?» деп сұрайды. Зоя қызарып басын изейді. Әжем қызға абайлап қарап алады да, оны құшақтап бетінен сүйеді. «Енді мен ажалдан да қорықпаймын!» — дейді кәрі көзі жасаурай қуанып. Содан кейін Зоядан менің хал-ахуалымды сұрастыра бастайды, жағдайымды естіп қуанады. «Егін басына кемпірді өзің ертіп бар енді» — деп тілек қылады.

Күн кешкіріп қалған мезгіл еді. Трактормен кос комбайнды сүйреп, участоктың басына тақала бергенімде, егіннің шетінде тұрған екі адамға көзім түсті. Зояны басына тартқан ақ орамалынан бірден таныдым. «Ал қасындағысы кім екен?» деп, көзімді қадай қалып едім, кенет жүрегім лүпілдеп кетті. Әжем екен кеп тұрған.

Тракторды токтата салып, жерге секіріп түсіп, әжеме қарай жүгіре жөнелдім.

Ол мені көкірегіне қатты қысып, бетімнен, маңдайымнан, көзімнен ұзақ сүйді. Әжемді өзім де өте сағынып қалыппын. Жас балаша еркелеп, мойнына асылып тұра бергім келді.

Әжем мауқын басып, құшағын жазды да, Зояға бұрылып:

— Міне, көрдің бе, менің Алешам қандай жақсы азамат болған! — деп мақтанып қойды. Зоя маған қарап күлімсіреді.

— Ал, сен Алеша, өзіңе өте ақылды серік тауыпсың! — деді әжем маған бұрылып. Мен Зояға қарап жымыдым.

Сол күні үшеуміз далада отырып, келешегіміздің жоспарын талқылап едік. Зоя екеуміздің отау тігіп, той болатын күнді белгіледік. Әжем қолымызға біржолата көшіп келетін болды. «Бірақ Кантановқадағы үйімізді сатпаймын, — деді әжем, мен бұл туралы бір ауыз сөз айтпасам да. — Ол үйді Оксананың атына жаздырып қоямын. Оксана биыл педагогикалық институттың бірінші курсына оқиды, ертең оқуын бітіріп, дипломын алып, туған деревнясына мұғалім боп келгенде, өз үйі дайын тұрады. Бұл үй, Зоя, Алешаның Трофим атасының салған үйі. Балам да, немерем де осы үйде туып-өскен, сондықтан қимаймын».

Әжемнің сөзін Зоя өңі құлпырып отырып, қызығып тыңдаған еді. «Алеша, әжең қандай алтын кісі!» деп сыбырлады ол құлағыма.

Әжем бір аптадан кейін жүріп кетті. Көкшетауға дейін машинамен өзім алып барып, поезға мінгізіп жібердім.

— Аман-есен барғаныңды білдіріп, телеграмма соғуды ұмытпа! — деймін әжеме қоштасып тұрып.

— Ал, сен, Зояға менің сөзімді дәлме-дәл жеткізетін бол! — деп тапсырды әжем. — Ол ауданға мәжіліске кетіп қалғандықтан, тап жүрерімде көре алмадым ғой, бірақ ризамын өзіне, кәрі жүрегіме қуаныш толтырды. Мың мәртебе рахмет айтты де!

Мен қуана күлімдеп, басымды шұлғи бердім. «Алғыс сөзіңнің бәрін де жеткіземін Зояға! Ол қуанады!» — деймін ішімнен. «Зоя ауданнан ендігі келген шығар. Менің жолыма көз тігіп, күтіп отырған болар-ау!» деген бір ой қылаңдады басымда...

Бірақ бұл кезде ол зор бейнетке душар боп қалған екен. Ауданнан келе жатқан жеңіл машинаға, бір бұрылыста, ауыр самосвал соқтығып авария болыпты. Жеңіл машинадағы төрт адамның — екеуі сау қалады, екеуі ауыр жараланады. Жараланғанның бірі — Зоя. Бұларды дереу аудандық ауруханаға апарыпты.

Әжемді шығарып салып, оның сәлемін Зояға жеткізгенше асығып, көңілім тасып келгенімде, мені осындай жайсыз хабар қарсы алып еді. Бір минут кідірместен, дереу ауруханаға тарттым. Аурухананың есігінен жүгіре басып ішке енгенімде, босаға жактағы орындықта отырған бір қартаң әйел: «Шырағым, не болды? Өңің қашып кетіпті ғой»,— деп тандана қарады кескініме. Оң жағымнан және бір әйелдің жіңішке дауысы естілді.

— Сіз Зоя Василевскаяға келдіңіз бе? — деп сұрады ақ халатты әйел.

— Иә. Қай палатада жатыр? Халі қалай? Қазір кіруіме рұқсат етіңізші! — дедім өтініп.

— Рұқсат жоқ. Сізді палатаға кіргізбеуді өтінді ол,— деді әйел. Содан соң, халатының қалтасынан бір үшкіл хатты алып, маған ұсынды: — Оның себебін мүмкін мына қағазға жазған шығар, оқып көріңіз,— деді.

«Алеша, сүйіктім, кешіре гөр, саған бір ауыр сөз айтпақпын,— деп жазыпты Зоя.— Сен маған келме, өтінемін, жаным, келме... Қазір екі аяғыма бірдей гипс салынды, қозғала алмаймын, мүмкін өмір-бақи мүгедек боп қалатын шығармын... Мен саған бақыт қана тілеймін, Алеша. Жас адамсың, масыл болғым келмейді саған... Енді мені ұмыта баста. Келме маған, жүрегіңдегі махаббатың суына берсін. Келсен де дәрігерлер рұқсат етпейді бәрібір...»

«Жаным-ау, бұ не дегені? Мұндай сөзді неге айтады? Неден түңілді?» деп ойым ұйтқып, дал болдым да қалдым. «Қадірлі Зоя, мені кімге санадың сен? Жүрегіңдегі махаббатты суыта бер дегенің — аяғаның емес, қинағаның. Қалай көрмей тұра алмақпын өзінді!» деп, көңілім алып ұшты. Қайта-қайта жалынамын кезекші дәрігерге, «рұқсат беріңізші» деп қнылып өтінемін. Бірақ ол да «Рұқсат жоқ, кіруге болмайды» деп, басын шайқап отырып алды.

Қайтпекпін, ақыры салым суға кетіп, кейін қайттым. Түні бойы көз ілгем жоқ, Зояның жазған сөзіне жаным қатты күйзеліп шықты. Таң қылаң бере ауруханаға қайта келдім. Әр терезеге бір үңіліп, сыртынан сығаладым, бірақ ішінен тұтқан перденің аржағынан ешкімді көре алмадым. Тағатым әбден таусылған соң аурухананың есігін қағып едім, кезекші дәрігер сыртқа шығып, білегіндегі сағатын көрсетіп сөйледі. Енді міне, соның айтқан уақытын амалсыз күтіп отырмын...

* * *

Алексей әңгімесін аяқтап, күрсініп төмен қарады. Сәлден соң басын көтеріп, өні жылы ұшырап:

— Сіз мені өлең шығарып отыр екен деп ойлап қалдыңыз ба? Жок, мен акын емеспін. Зояның кешегі жазғанына бір әдемі жауап тауып, осыған мырс етіп күлген едім,— деді.

Ол пиджагінің ішкі қалтасынан блокнотын алды да, ортасынан қайырып ашып:

— Міне, мынадай жауап,— деп, жазғанын оқыды.— «Ақылсызым-ау, отау тігуге әзірлене бер. Тойға кімдерді шақырамыз? Соның тізімін жасап бер маған». Міне бар болғаны осы...

Алексей қол сағатына қарады.

— Уақыты болды, барайын енді,—деп, орнынан шапшаң түрегелді...

Ол аяғын жылдам басып жөнеле берді. Айдын көл баяу ғана толқып жатты. Маған адамның көңіл күйі осы толқынға ұқсайтын секілденді. Жел күшейсе — толқын да тулайды, жел саябырласа — толқын да баяулайды. Ол мәңгі-бақи қозғалыста болады, оның бойында кемімес қалың қайрат бар!..

МЕНІҢ АНАМ

Қайыңды табандатып тиеген жалпақ шананы қозы күрең ат жеңіл сүйреп келеді. Атты еркіне жібермей, тежеңкірей ұстап, құлақшынымның бір құлағын тіке қайырып қойып, шананың нақ басында мен отырмын. Әкемнің үлкен тонын астына жайып жіберіп, екі қолын айкастырып әкеп желкесіне төсеп, інім жұмсақ төсекте көсілгендей-ақ шалқасынан түсіп жатыр. Әлсін-әлі маған қысқа-қысқа бұйрық беріп қояды:

— Атың жолдан шығып кетпесін. Қыспалама, тура жүр, ша-наға ауыр болады.

Өзі бір егде адамдай-ақ сөзін салмақпен айтады. Көңілі әрқашан көтеріңкі шағында оның осылай қоқилаып кететіні бар. Өйтсе де сөйлер сөзі өз басына жарасып тұрады.

— Қалай, Сырым, шаршаған жоқпысың,— дедім ініме бұрылып, бірқырындай отырып.

— Түу, шаршау қайда! Шаршау дегенің ойыма кіріп те шыққан жоқ,— деді ол селдір қасын керіп, маған маңдайынан қарап.

Сырымның сыр білдірмейін дегені болар. Еріксіз езу тарттым. Ағаш кескенде араның бір құлағын ұстаған ол «қолым талды»,— деп, жиі-жиі дамылдап отырған-ды. Тынығып алған соң араны жұлқи тартып, ентелей жөнеледі. Барымды мен де салам, тырысып ол да қалмайды. Өстіп, біраз жарысып, барып, еңтігіп қалып, үлкен көзі жыпылық-жыпылық етіп, маңдайы тершіп, жалт беріп қарға отыра кетеді. Сәл әл жиып, егеске қайта түседі. Осылай жұлқылап мені де қалжыратқан, өзінің де сілесі қатып еді. Енді айтып жатқан сөзіне қарашы! Қасакана емес, шыны.

— Шаршамадым дейсің, ә? Ағаш кескенде қолың талып, тыныстауың аз емес еді ғой,— дедім оған сол жымиған қалпымда.

Сырым сол жақ қырына аунай беріп, оң қолын шұғыл жоғары көтеріп:

— Күлме, күлме, Бакытжан. Мен онда болдырғам жоқ, азырақ демалдым,— деді. Өзі және дәлел айта бастады.— Мен көп отырғаным жоқ қой. Тынығып алғаннан кейін араны қалай құйкылжыттық біз. Демалмағанда, бәрібір, араны бір тартып, бір созып кешке дейін отыратын ек. Рас па, мұным? Солай деші!

— Иә, солай.

Шананың темір табаны қатқақ жолды скрипканың сым шегіндей қатты ысқылап, үзілместей ащы бір сықыр үнмен шыңғыртып келеді. Күн аса суық болмаса да, бет қарыдай ызғары бар. Семіз жұмыр күрең аттың тершіген ұзын түктері қырауытып, жонсауыры ағараң тартты. Бұл атты әкем биыл күзде сатып алып, ерекше баптап жүрген. Жаз жарысқа қосамын деген де ойы бар. Бүгін демалыс күні отын алып келуге біз жегіп шыққан едік. Көптен мінілмей күр жүргендіктен бе, әлде шанада қоқиып отырған Сырым екеуміз екенін білді ме, қозыкүрең ауылдан шыға бере-ақ әрлі-берлі ойқастап, бір жағына жүлқи тартып, бізбен біраз алысып еді. Делбенің бір ұшына мен, екінші ұшына Сырым жабысып, оған ырық бермедік-ау! Жолға жөндеп түсіріп алған соң ат та көсілді, біз де бір-екі рет қамшыны көміп жібердік. Жүгі ауыр қозыкүрең қазір енді мырсындай боп қамыстай тіп-тік қос құлағының арасынан желбірей түскен кекілі желк-желк етіп, қатты аяңмен келеді.

Осы өңірдегі бар ағаштың қожасы — орманшының үйі көз ұшында, бір қойнауға жасырынып қалды. Біз сусыз сайды жағалап жүріп отырып, шалқайып қырға шықтық. Аулымыздың биік-биік ақ үйлері көзге бірден шалынды. Кешкі оттарын ерте жаққан шеткі үш-төрт үйдің төбесінен бұлғандай шалқыған түтін көрінді. Біреуінің мұржесінен қою бозғыл түтін қатты будақтап тұр. Не де болса, шірік теректі, яки сусінді қайыңды пешке толтырып тастаған ғой, сірә!

Аю терісінен тігілген шолақ қара тонының жағасын төмен қайырып жіберіп, орнынан шапшаң ұшып түрегелген Сырым, жамбасымды баса, менің ық жағымнан келіп отырды. Суық сорған ақсары жүзі бозаң тартып, менің бетіме қарады да, ол:

— Бүгін аз жұмыс істеген жоқпыз. Мамам кереметтей риза болар-ақ,— деді.

— Әрине,— деймін мен.

Балаларының ісіне қуанып, шешемнің алғыс айтарын білемін. Ол бізді мейірлене жақсы көреді. Оның жүзінен әрқашан да жылы нұр төгіліп тұрғандай болады. Біз бірдемені бүлдіріп алсақ та, қабағына ол кейістік жиырмайды. Бір жолы, шешемнің мені қасына оңаша шақырып алып, сабырмен сөйлеп, мінім-

ді өзіме ақылмен ұғындырып отырғанда, өзім қатты ұялып, дуылдап жанған екі бетіме басуға мұз таппағандай шағым болған-ды. Ол кезде мен бастауыш мектептің үшінші класында оқитынмын. Мергендігімді байқап, тас атып жүріп, көршіміздің үйінің терезесін салдыратып сындырып алған едім. Енді қайда, содан бері талай жыл өтті. Қазір орта мектепте оқып жүрміз. Бірақ, сол бір абайсыз ісім еске түскенде, бетім әлі күнге дейін дуылдап кетеді. Әлгі айтқан Сырым сөзіне өзім шыныммен разы болып келемін. Анадан сүйінтерлік іс ете алсаң, тамаша ғой!

Ауылға қарай ылди еді. Қозыкүрең бұлк-бұлк желіп кетті. Сырым әлдене бір ойға сүнгігендей үнсіз отыр. Алдыма барлай көз салып едім, сиыр фермасына таман үлкен ұзын мая көшіп келеді екен. Алыстан аңдағанда, маяның жанында өрмекшідей-ақ көрінген шынжыр табан трактор мол шөпті сым арқанға орап алып, өрмекші ауына шырмалған шыбындай ғып бүрістіріп тартып барады. Сиыр қорасының алдында ақ халатты бірер адамдар жүр. Жол осы қораның тап тұсынан жанай өтеді.

— Бақытжан, менің бір сөзімді орындашы! — деді Сырым, ойымды бөліп.

— Не сөз?

— Фермаға әдейі бұрылып, мамама жолыға кетсек қайтеді? Ол қазір сонда ғой.

— Немене, отыныңды көрсетіп мақтанайын деп пе едің?

— Жо-жоқ, — деді ол, менің тік сөйлегенімнен абыржып қалып. — Мамам біз кешікті деп алаң болар. Қашан келгенімізді білсін. Жолдан айта кетейік.

Не ойы барын кайдам, әйтеуір оның мына сөзі орынды да, дәлелді болды. Өзім де қостадым.

Біз отын тиеген шанамызбен бұрылып келіп, атты қақпа алдындағы биік бағанаға байладық та, кең қораға ендік.

Бұрын да талай келген, талай көрген жер ғой. Арғы шетте сауыншылар бөлмесі бар-ды. Тура соған бет алдық. Қарсымыздан дөңгелек қара сақалды бақташы шал жолықты.

— Е, балалар, жол болсын? — деді ол, бізбен жайдары амандасып.

— Шешеме барамыз. — деді Сырым іле жауап қайырып.

— Ә-ә. Осы, сен әлгі төртінші класта оқитын ұлымысың? Өзің бізге жиі келесің ғой. Жаксы мұның, — деп, бақташы Сырымға көзін сығырайта қарап, бізге жөн нұсқады. — Ә-ә шешем деген екенсің ғой, Зылиха анда... Сауыншылардың жиналысы өтіп жатыр... Ауыз үйге кіріп, аялдай тұрындар. Қазір бітіреді...

Есігін сықырсыз ашып, шал нұсқаған ауызғы үйге ендік. Екінші бөлмеден бір әйелдің нық-нық сөйлеген ашық үні құлаққа тиді. Бізде үн жоқ, тым-тырыс, тына қалдық. Әлгі дауыс енді тіпті айқын естілді.

— Әй, Бақытжан, бұл сөйлеп тұрған менің мамам ғой! Сол... Тап өзі! — деді алып-ұшып Сырым.

Шешем даусы салмақты да, қатқыл шығады. Біреудің мінін көріп, айыбын бетіне басып тұрғандай:

— Дұрыс емес, мүлде дұрыс емес. Әр сиырдан жазда күніне қанша сүт алынса, қыста, тіпті аязды-боранды үскірік күндерде де сонша литр сүт саууға болады. Жаз айында сүтті болған сиырдың қыс айында тандыры тартылып қала ма? Жок. Бақ оңдап, сүтті қалай алар екенсің...

— Бағып-қағудан кенже емес қой. Басы-қасынан шықпаймыз,— деген әлсіз бір дауыс шешеме қарсылық білдірді.

— Жақсы күт деген, сиырды күндіз-түні күзетіп отыр деген сөз емес,— деді шешем,— ал сенің қарауындағы сиырдың сүті қалай молықсын, күнделікті жемін баптаусыз бересің. Сиырдың үстін мезгіл-мезгіл тазалап, желінін жуып, сүртіп отырмайсың. Мұның бәрін басыңа машақат көресің. Салақтық пен кір басқан жерде таза жұмыс бола ма?..

Сырым жиналыс жүріп жатқан бөлменің есігін ақырын ғана ашып, сығалап, шешеме қарамақ болып еді.

— Жок, бұл жөн емес. Мұндай салғырт қылыққа, еріншек мінезге қатаң шара қолдану керек,— деген аргы жақтан шыққан дауыс тап осыны аңдып, бұған арнап айтылғандай, Сырым дереу кейін шегініп кетті.

— Жүр, жөнелейік үйге! — деді ол мені асықтырып.

Жиналыс әзір аяқтала қоймас деп ойлап, мен де бекерден-бекер тұра беруді мақұл көрмедім. «Жарайды, бақташыға келгенімізді жеткізе салыңыз, деп айталық та, жөнелейік»,— дедім Сырымның көңілін тындырып.

Отынды алып үйге де жеттік. Ішке енгізіп, ағаштарды қораның бір бұрышына дестелеп үйдік. Ақ қайындарды шанадан тез-тез түсіріп, ретімен жүкше жинадык. Жүгіре басып, шананы сыртқа итеріп шығарды да, Сырым қора ішін тал сыпырғышпен тап-таза ғып сыпырып-сиырып тастады.

— Атты тысқа апарып, дұрыстап байла, суысын,— деді маған.

— Сонша аптығып саған не болды? — деймін оған. Үндемейді. Әбігерлік басып, өзімен өзі болып жүр. Ашуланып жүрген жок, әлденеге сабыры кеткендей.

Бар жұмысты бітіріп, үйге кіргенде де ол жылдам шешініп, шапшаң жуынып, портфелін ашып, арифметикадан есеп шығаруға кірісті. «Азырақ демалсаңшы, Сырым» деген менің сөзіме. «Жолда, шана үстінде-ақ тынығып алғанмын»,— деп кейіссіз, сыпайы ғана тіл қатты. Ал, есебін шешуге ерекше бір тың, мол күшпен түйіле төнді. Енді мен де оның назарын бұрмауға тырыстым.

Бұл кезде күн кешкіріп, үй іші қаракөлеңкелене бастап еді. Электр шамды жақтым. Ән тыңдағым келіп тұрса да, математикті елеңдетпейін деп, радионы тұншықтыра бұрап қойдым. Өзім шеткерірек дөңгелек столға барып отырып, бүгінгі келген «Комсомольская правда» газетіне көз жүгірттім.

Сырым бірер есебін қағып-ақ тастады білем, көңілденікіреп, қозғалақтап отырды. Менің ойыма шешем айтқан әлгі бір сөздер түсті. Я, ол колхоздың озат сауыншысы ғой. Барлық жұрттың тек алдыңғы лекте болуын көңілі қалайды. Еріншектерді жаны жек көреді-ақ. Рас, мен де ұнатпаймын ондайларды. Шешем жаңа кімді сынады? Кімнің айыбын алдына жайып салды? Манағы бір «бағып-қағудан кенже емес қой» деген әлсіз қарсылық кімнің аузынан ілбірей шыққанын аңдап та қалғанмын. Шешем сол сәтте қабағын да шытып қалған шығар. Соның табы, бәлкім, сәл тарамай жүзінде тұрып қала ма?

Осы ойымның тап үстінен түсті Сырым.

— Мамам үйге келгенде ренжімес пе екен? — деді ол, өзінің таза көңіліндегі бір ойын жасырмай сыртқа ағытып.

— Неге? — дедім шұғыл.

— Жиналыста біреуге қатты ұрысты ғой. Мамам, сірә, бүгін бір жайға ашуланған болу керек,— деп топшылады Сырым. Мұның манадан бері дегбірсізденіп жүргенінің себебін енді сездім. Ініме не десем екен?

Сырым бірдеме айтқысы келіп, октала беріп еді, сырт етіп алдыңғы бөлменің есігі ашылды. Шешеміз екен.

— Е, өздерің, келе кітапқа жұмылыпсыңдар ғой,— деп, ол көңілді сөйлеп, үйге күлімсірей енді.— Көрдім жұмыстарыңды. Азамат кісі өстеді!

Ол Сырымға жақын келіп, оның маңдайынан сүйіп:

— Сен шаршаған жоқпысың, күнім? — деді, інімнің бұйра шашын алақанымен сипап.— Тамақ әзірлеп қойып кетіп ем, ішпегенсіңдер ме? — деп, менен сұрады.

— Шаршағамыз да жоқ, қарнымыз да ашқан жоқ,— деді Сырым еркелігі бар жайраң үнмен. Ол шеше өңіне сәл көз тоқтатып, барлай қарап еді, көзінің етегінде азырақ ұсақ әжімі бар

жайдары қоңырқай жүзден өз жорамалының еш нышанын да көре алмады. Інім қипақтай түсіп:

— Сіз ол сауыншыға неге қатты ұрыстыңыз? — деп, шешеме төте сұрақ қойды.

Шешем қасын сәл көтеріп, ақырын ғана жымыды.

— Неге ұрсайын, ұрысқамын жоқ. Кемшілігін атадым. Өзі аңдамай жүргенін аңғарсын дедім. Сол ұрысқан бола ма екен. Мұны жолдасқа жаны ашығандық, көмектескендік дейді. Ұғып қой, Сырымжан,— деді...

Дәл келесі күні, кешқұрым, шешем кешегі жиналыста өзі қатты сынға алған сол сауыншы әйелмен біздің үйде, онаша бөлмеде ұзақ әңгімелесіп отырды.

Сабақтан дабырлап қайтқан бойда Сырым олар отырған бөлмеге аңғалданып кіріп барды. Шешеммен де, бөгде әйелмен де қысқа-қысқа сәлемдесіп, күлім қағып, қайтадан кері шықты.

— Сен бүгінгі сабағыңның жайын маған айтпастан неге өте шықтың? — дедім мен Сырымға.

Ол жымындап маған: «бәрі де қалпынша. Көңілдегімдей болды!» — деді де, сырт киімдерін шешініп, гардеробка апарып ілді. Содан кейін менің қарсы алдымдағы стулға келіп сүйене қалды да:

— Анау кісі мамаммен сиыр сауу жайында сөйлесіп отыр екен. Бір сөзінен-ақ аңғарып қалдым,— деді сыбырлап.

Мен үндемедім. Тек оның сөзін құптап, басымды изедім. Бұл қимылым Сырымға жұмбақтау көрінді білем, ол кескініме алақ-жұлақ қарады да:

— Неге үндемейсің? О кісі мамама келгеніне көп болды ма? Жай кеп пе? — деп ынтыға сұрады.

— Кеше мамамның жиналыста сынаған адамы осы әйел,— дедім мен.

— Ене, өздері қазір күлісіп сөйлеп отыр ғой,— деді Сырым шын таңырқағандай.

— Әрине, екеуі де сауыншы болған соң, әңгімелері де сиыр мен сүт жайында.

Андаймын, осы сөзім Сырымға ой түсіріп кеткендей. Өзімнің де есіме шешемнің бұған айтқан нақылдай ақыл сөзі түсті.

— Менің мамам қандай тамаша адам! Ол ешкімге де ұрыспайды. Ол әрқашан ақыл айтады? — деді Сырым қуана сөйлеп.

Осы сөт маған аласа ғана бойлы өзімнің анам, жай қарапайым сауыншы ғана емес, кең пейілді, сезімтал, сабырлы, мейрімді үлкен ұстаздай көрінді.

АЛМАГҮЛ АПАЙ

Тіршілік-тұрмыс мүддесі үшін әр адамның өзінше құрған жоспары болады. Бірақ ол жоспарды өмір ағыны өз ырқына бұрып әкете береді...

Бұл күнде жасы елудің жуан ортасына келген Алмагүл осы ғұмыры ішінде мұндай күйді басынан сан кешірді. Өмірден есе ала алмай опық жеген жері жоқ, бірақ өз тіршілік тұрмыстарының мүддесін ойлап іштей құрған талай жоспары, күтпеген жерден, бұзылып қала беретін. Алмагүл бұл үшін өзін жазғырмайтын, кейбір әйелдердей құр өкініп қапаланбайтын, болған жайға өмірдің өзінен себеп тауып, көңілі соған дауалайтын да, тіршіліктің жаңа күйіне тез бейімделетін. «Адамның есейгенге дейінгі өмірінде өзгерістің жиі болуы табиғи нәрсе»,— деп ойлайтын ол.

Ал, қазір, Алмагүл өмірдің басқа заңын қадыр тұтатын болған. «Адамның жасы ұлғайғаннан кейінгі тіршілік-тұрмысы орнықты болып, бірқалыпты сарынмен тыныштықта өтуі жарасымды»,— деп ұғады.

Соңғы он жылдан бері өмір оның осы ойын құптап, Алмагүлдің іштей құрған жоспарының шырқы бұзылмай келе жатыр еді. «Ерім Рамазан да пенсияға шығатын жасына келді. Балалар болса ер жетті. Ендігі қалған өмірімізді, көп жылғы сіңірген еңбегіміздің рахатын көріп, осы отырған құтты мекенімізде тыныштықпен өткіземіз»,— деп ол әсіресе соңғы кездерде жиі айтатын болған.

Бұлар ауданның ең ауқатты бай колхозында тұратын. Өздерінің еңбек ақы, маңдай терімен салып алған бес бөлмелі сәнді үйі бар. Жасынан қолына күрек ұстап үйренген Алмагүл, ерінбей-жалықпай өзі еңбектеніп, үйдің маңын бау-бақшаға

айналдырып, неше алуан жемісті ағаштар, гүлді бұталар өсіріп, құлпыртып тастаған. Ауылдың дәл іргесінде шымырлап ағып жатқан өзен бар.

Жағасы — жасыл тоғай. Жазды күнгі ауасы қандай, шіркін! Бұл жердің ауасының шипалық қасиетін Алмагүл артықша бағалады.

«Дүниеде бұдан көрікті де, қасиеті артық та жерлер бар шығар, сонда да оларды осы отырған сар жайлауыма тенгермеймін!» — деп отырады ылғи.

Алмагүлге бұл мекеннің ерекше қадырлы көрінетін және де бір себебі — олардың төрт баласының төртеуі де балалық шақтарын осы жерде өткізіп, орта мектепті осы ауылда бітіріп шыққан. Балаларының өскен ұясы, асыр салып ойнаған жері анаға сондықтан да аса ыстық тартып тұратын.

Сөйтіп, қалған ғұмырымыз осы құтты мекенде өтеді деп, еш алаңсыз тіршілік етіп жатқанда, өмір ағыны Алмагүлдің бүкіл ішкі жоспарын тағы да бұзды да кетті. Бірақ бұл жолы Алмагүл мұның себебін тек ерінен көріп, бар кінәні Рамазанға ғана аударды.

— Менімен, ағайын-туғандармен ақылдаспай бұл неткенін? Жасың ұлғайды, қайратың кеміді, енді елпілдеп қайда бармақсың? Құптамаймын бұл ісінді. Үй-жайымыз бар, он жылдан бері осы ауылда әбден ірге бекітіп, орнығып қалдық... тағы да қопарылып, басқа жерге қоныс аудармақпыз ба?.. Жок, құтты орнымнан тапжылмаймын мен, — деп, Алмагүл наразылығын айта отырып: — өзің де әліне қара, баяғы жігіт күнің жоқ қазір, жасың алпысқа келді, тізгінге ие бола алмай, құр құлкіге қаласың, — деп, бір жағынан күдік те білдірді.

Рамазан әйелінің бұл сөзіне күліп жауап қайырды.

— Сен мені жасы алпысқа келгенде басы қалтылдап алжып қалатын жаман шалдардың бірі ғой деймісің. Әлде сенінше, алпысқа келдім деп, екі қолды жылы суға малып қойып, арқаны пешке қыздырып, маужырап-мүлгіп отыруым керек пе?! — деді.

Ол бурыл тартқан қою мұртын бір сипап қойды да, әйелінің кескініне сабырлы жүзбен барлай қарады.

— Рас айтасың, баяғы жігіт күнім жоқ, жасым ұлғайды, өнім тозды... Бірақ, бойыма еңбектен сіңген қасиет бар, ол тозбақ емес... — деді салмақты сөйлеп. Сәл бөгеліп, сөзін әрі қарай жалғастырды. — Он жасымда қозы бағып, еңбек дәмін татқан ем, содан беріде еңбектен бір күн жалтарған жерім жоқ. Абыройсыз болған күнім және жоқ...

— Білемін ғой өзім де, мұны несін айтып отырсың маған,— деді әйелі оның сөзін бөліп.

— Білетінің рас. Бірақ бүгін мені құптамай, дау айтып отырғаныңа қайранмын.

— Дау емес, жөнін айтып отырмын мен. Бұдан бұрын осылай қарсы болған күнім бар ма?.. Бар ісінді ылғи құптап келгенмін. Ал бүгінгі қарсылығым қисынды. Пенсияға шыққалы отырғанда қызмет ауыстырып, жаңа жерге қоныс аудармақ боласың... Ойланшы өзің, дұрыс па осының?

— Дұрыс деп ойлаймын.

— Не дейін саған... Бүкіл жақсы ойымды, жоспарымды өзін бұзғалы отырсың... Жок, қарсымын мен. Бұл жерден ешқайда да көшпейміз!.. Қартайғанда тентіреп жайым жок.

— Жаным-ау, сабыр етші өзің,— деді Рамазан, әйелі даусын көтеріп қаттырақ сөйлеп бара жатқан соң.— Мен саған қиыр шығасқа көшеміз деп қыспақ сап отырған жоқпын ғой. Егер кететін болсақ, осы отырған ауылдан отыз шақырым ғана ұзап барып қонамыз. Бір ауданның аймағы...

— Сонда да көшпейміз... қарсымын...

— Қимайтының не сонда? Он жыл бойы үйреніп қалған осы ауылымыз ба, әлде мынау үй-жайымыз ба?

— Екеуін де қимаймын... Жайлы қоныстан, құтты мекеннен қозғама бізді. Екі балаң өз алдына үй болып, олар да осы ауылда қызмет істеп отыр. Олардан жырақ кете алмаймын... Ойлан, отағасым, әлі де кеш емес, айны пікіріннен... Жас кезің емес, кәріліктің сыбағасы — тыныштық өмір.

— Ал, мен қалай алмадым сол тыныштықты. Бұрқасынға үйренген адаммын, алпысқа келсем де, дауылға қарсы жүруге құмармын,— деді Рамазан.

Алмагүл ауыр күрсініп үндемей отырып қалды. Ерінің табанды мінезін жақсы білетін ол, Рамазанды өзі үгіттеп райынан қайтара алмасын ұғынып, ендігі сөзді артық көрді. Ішінен ойға шомып, үн-түнсіз біраз отырды да, орнынан жайлап қана түрегеліп, ақырын қозғалып, үйден шығып кетті.

Бұлардың үлкен ұлы Сабыр былтыр үйленіп, өз алдына отау боп шыққан болатын. Алмагүл ешқайда бұрылмастан, тұп-тура жүріп отырып осы баласының үйіне келді. Сабырдың даладағы жұмыс басынан жаңада ғана келіп отырған беті еді. Анасы есіктен кіріп келе жатқанда оның томсарыңқы жүзін шапшаң байқаған Сабыр, орнынан ұмтыла түрегеліп:

— Апа, өнін неге сынық? Бір жерің ауырған жоқ па? — деп асыға сұрады.

— Жок, сырқаудан аманмын, балам,— деп, Алмагүл төрге қарай өтіп, диванға барып отырды да,— әкеннің үстінен арыз айта келдім,— деді баласына.

— Ә, солай деңіз, арыз етер деп өзім де ойлап едім,— деді Сабыр езу тартып.

Алмагүл баласының бұл сөзіне танданғандай болып, Сабырға көзін тіктеп қарап:

— Әкең сенімен ақылдасып, әңгімені әбден пісіріп қойған екен ғой,— деді.

— Ия, бұл әңгіменің ішінде болдым мен,— деді Сабыр.— Ауданда партком секретарының алдында ұсынысты әкемнің өзі жасады. Бұл ұсынысқа бәрі қуанып қалды. Мен де қуандым. Жолда ауданнан қайтып келе жатқанда әкем: «Агроном балам, сенің көзің менен гөрі жітірек қой, қалай дейсің, арқаға алған жүгін көтере алмай әкең ертең жұртқа күлкі боп жүрмей ме?» деп сұрады. «Кәрілігіне қарамай, осындай ұсыныс айтуыңның өзі батылдық, талайға өнеге болатын жай», дедім мен. Расында да солай емес пе, апа-ау!

— Ә, қойшы... әкеңе жел берген сен екенсің ғой. Әкенді күннен күнге жасарып келе жатыр деп ойлаймысың? «Алпысқа келдің, енді жаныңды жей бермей, пенсияға шық. Көп жылғы еңбегіңнің рахатын көр, жаныңды күт» демеймісің қайта... О несі, мен бұған жөн айтқалы келсем, әкесін жақтайды ғой...

Алмагүл бұдан кейінгі сөзді артық көріп, төмен қарап, тұнжырап отырып қалды. Біраздан соң орнынан күрсіне түрегеліп, баласына ренішті қабақпен бір қарады да, бірақ ештеме демей, үйден үнсіз шықты.

Ол өз үйіне бұрылмады, тұрмысқа шыққан мұғалім қызы Күләннің пәтеріне бет алды.

— Қалқам, басым ауырып кетті... терлесем айығар, шай қойып жіберші,— деді Алмагүл, қызының үйіне есіктен ақырыя қозғалып кіріп келе жатып.

— Самауырымыз қайнап тұр, апа,— деп, Күлән шапшаң қимылдап, аласа дөңгелек столға дастарқанды жайып жіберіп, шайды тез қамдады.

Алмагүл қаймақ құйылған ыстық қою шайдың иісіне сүйсініп, қолындағы кішкене сырлы кесені аузына таман апара берді де, қызына бұрылып:

— Әкеннің жаңалығын естідің бе сен? — деп сұрады.

— Ағайдан естідім. Мен де қуанып жатырмын,— деді Күлән.

Алмагүл шайдан ұрттамастан, кесесін столға қойды.

— Шырағым-ау, әр нәрсенің жөнін білетін балам едің ғой. Мені жақтап, әкесіне тілін алғызар деп келсем... Өзің байыптап ойлап көрші, бауыр басқан ағайын жұртымыз, орнығып қалған үй-жайымыз бар, осының бәрін тастап, көшіп кету оңай ма?.. Бұрынғы қайратты күніміз емес, әкең де, мен де көріліктің құрсауына іліндік... қоныстан қозғалу оңай тимейді бізге...

Алмагүл Күлән ойлансын дегендей әдейі бөгеліп, сәл күтті де:

— Әсіресе әкенді ая, басына бейнет тілеп алғалы отыр,— деді.

— Әй, апа-ай, қандай қызықсыз! Осы жасқа келгенше өз жөнінен бір жаңылып көрмеген менің көкем, қолынан келмес іске ешқашан да ұмтылмайды. Ал, ұмтылса, жеңіп шығады! Кәміл сенем бұған! — деді Күлән өңі жайнай сөйлеп.

Ана қызының райын осы сөзінен әбден ұқты да, енді ләм демеді. Біраз үнсіз отырды. Кеседегі шай суып қалды...

«Жас қой бұлар, өмірдің азабы мен тұзабын қайдан білсін», — деп ойлады Алмагүл.

Ол енді Рамазанмен жасы құрдас, қазір пенсияға шығып отырған, өздерінің ең сыйлас адамы — Ақпаймен ақылдасуды мақұл көрді. «Рамазанға дұрыс ақылды сол ғана бере алады», — деп дәмеленді...

Ақпай — қырық жылдай бала оқытып, ұстаздық қылған кісі еді. Ойындағысын мәймөккелемей тұра сөйлейтін ашық адам болатын. Ол Алмагүлдің арызын әуелі бастан-аяқ түгел тыңдап алды. Сөзін бөлген жоқ. Әйел сөйлеп болғаннан кейін ғана Ақпай оған екі-үш сауал берді.

— Ал енді мені тыңда,— деп, ол осыдан соң өз ойын айтты.— Мен пенсияға жасым алпысқа келгендіктен шыққан жоқпын, денсаулығым нашарлап кетті... Еңбекке үйренген адамның еңбектен қол үзгені қиын болады екен. Бірақ не шара, денсаулық кем... Рамазанның ісіне қызығамын. Ол — табаны тағалы кәрі тарлан ғой. Көк мұзға түссе де тайғанамайды. Рамазанның сүрінгенін көрдік пе? Әуелі колхоздың малын бақты — жүлде алды. Бригадир сайланды — озып шықты. Төрт жыл майданда болды — жауды жеңіп оралды. Тұралап қалған екі колхозға, бірінен кейін біріне, председатель боп барып еді — екеуін де алдыңғы қатарлы шаруашылықтар санатына қосты. Өзің де білесің, бұдан он жыл бұрын осы колхоз қандай еді? Ал, Рамазан председатель боп келгеннен кейін қалай көтерілді? Аудандағы ең бірінші колхоз! Рамазанды «бұрқасынға үйренген адаммын, дауылға қарсы жүруге құмармын» деп айтты

дедің ғой. Бойдағы қайратты білдіретін жігерлі сөз! Оның аудандағы ең нашар колхозға председатель боп баруға тағы да тілек білдіргеніне мен шын жүректен қуанамын. Ерлік!

— Бүгінгі Рамазан кешегі Рамазан емес қой... Құрдасың алпысқа келді емес пе...— деп еді Алмагүл.

— Біздің ұғымымызда бір-ақ Рамазан бар. Ол — табанды, жігерлі, ер Рамазан,— деді Ақпай салмақпен.

«Менің жайымды сен де ұға алмадың ғой...»,— деп Алмагүл ішінен ренжіді.

Ол буындарынан әл кеткендей боп, бұл үйден ілбіп шықты. Өз үйіне, аяғы талып, әрең жетті.

— Бәйбішем-ау, қайда жүрсін? Сені күтіп отырмыз манадан,— деді Рамазан, әйелі есіктен күйбеңдеп кіре бергенде.

Алмагүл ләм-мим деместен, үнсіз қозғалып, жоғары шығып отырды да, еріне жүдеу жүзбен қарап, ауыр күрсінді.

— Жүргелі отырсын ба? — деді ернін қыбырлатып.

— Жүргелі отырмын. Колхозшылардың жалпы жиналысы болады.— деді Рамазан.

— Сол колхозға председатель боп баруға біржола бекінгенің бе?

— Бүгінгі жиналыста шешіледі. Колхозшылар қабыл алса, мен әзір,— деді Рамазан.

Алмагүл қабағын шытынды. Екі-үш минуттай үнсіз отырды да, еріне салмақты жүзін бұрып:

— Бұл ісінді мен құп көрмеймін. Тыныштығымыздың сәнін бұзба... тағы да айтамын, бұрынғы жігіт күнің емес... ойлан...— деді...

Бірақ, Рамазан жөнеліп кеткеннен кейін, қалың ойдың қоршауында Алмагүлдің өзі қалды. Ойы әуелі бытырап, әр жайға бір ауыса берді де, жел иірген бұлттай бірте-бірте тұтасып, қоюланып алды. Есептеп көрсе, Рамазан екеуінің отасқанына қырық жыл болыпты. Екеуі бірге өткізген осы өмірлерінің ішінде талай қуанышты да көрді, талай ауыр күндерді де бастан кешті. Бірақ ерімен екеуі осы уақытқа дейін бір-біріне қатқыл сөйлеп, көңіл қалдырысқан күндері жоқ екен. Рамазанның осы соңғы әрекетіне дейінгі барлық ісін Алмагүл жөн көріп, ылғи құптап келген. Ерінің әр ісіне сәт тілеп, көңілі алаңдап, алабұртып отыратын.

Балаларының алды өз алдына үй болып, Рамазанның жасы пенсияға шығуға тола бастаған кезде, «енді қалған ғұмырымызды тыныштықта алаңсыз өткіземіз» деп, көңілі жайлана бастаған еді. Міне, тағы да көңілге алаң кірді.

«Жоқ, ендігі қалған өмірімізге тыныштық керек. Қозғалмаймыз жылы орыннан. Рамазанды райынан қайтарамын»,— деп ойлады Алмагүл.

Осы мезетте бөтен бір суық ой оқыстан келіп, оның жүрегін тітірентіп жіберді. Рамазанды бүгінгі жиналыс председатель етіп сайламай тастаса жақсы болар ма еді? Ол барғысы келгенмен, колхозшылар қабыл алмаса, осы ауылда, өз орнында қала бермей ме?

Алмагүл өз ойынан өзі шошып қалды. «Ерім осы жасқа келгенше, оған жұрттың сенім білдірмеген жері жоқ еді ғой. Енді шашына ақ кіргенде, сол сенімнен айрылып, қор адам болғаны ма? Мүмкін емес... Иланбаймын...» — деді күбірлеп. Буыны сытыр етіп, орнынан жылдам түрегеліп, терезеден сыртқа көз салды. Қолын маңдайына қалқалап, кәрі көзін сығырайтып, ерінің келетін жолына ұзақ сүзіліп қарады.

Бір мезетте, дөңнен асып, даңғыраған күзгі қара жолмен төмен құлап зырлап ағып келе жатқан жеңіл машина көрінді. Көкзеңгір «Волганы» Алмагүл бірден таныды.

Машина үйге таяп қалғанда, ол шапанын иығына желбегейі жамылып, есік алдына шықты.

Күлімдеген жас шофер «Волганы» Алмагүл тұрған табалдырыққа жанастыра әкеп тоқтатты.

Рамазан әйелінің жан толқынын реңінен таныды да:

— Көңіліңді орнықтыра бер енді, колхозшылар қабыл алды,— деді машинаның есігін ашып жіберіп.

— Бір ауыздан қуанып сайлады! — деді шофер көңілді үнмен.

Алмагүл еріне сүйсіне қарап, салмақпен жымыды...

ЖАҢА БҮЛАҚ

Ауылдың тап қасындағы кішкене көлді жиектеп өтетін үлкен тас жолмен екі бала келе жатты. Бірі — қоңыр шалбар, қысқа жең көйлек киген, орта бойлы, қызыл шырайлы бала Кәкімжан, екіншісі — матростарша киініп алған, селдір, жұмсақ шашын сол жағына сәндеп қайырған, кішірек көзді, сары бала Мұқан.

— Өзің қаттырақ аяндашы. Қазір-ақ жетеміз, — деп, Мұқан қолын сөз нақысына келтіре сермеп тастап, жып-жып етіп сөйлеп барады. Серігі оның сөзін үнсіз ғана тындап келеді. Әлсін-әлі бас изеп, жолдасына құптау ғана білдіріп қояды.

— Көлге шомылып алсақ қайтеді, Мұқан? Жолда ыстықтаймыз ғой, — деді ол көлге жақындағанда.

— Жарайды. Анау біреу камыстың тұсынан түсейік, — деп Мұқан іле қостады.

Бұлар көлдің жағасына барып енді шешіне бергенде, ауыл жақтан бір машинаның карасы көрінді.

— Әй, Кәкімжан, машинаны кара! Тез ки ботинкаңды. Мен оны казір токтатайын, — деп Мұқан бас киімін қолына алып, жүгіре жөнелді.

Ол жолдың дәл ортасына кеп тұра қалды. Асыға аяндап Кәкімжан да жетті.

— Шофер бізге тоқтай қойса жарар еді, — деді ол әрі қуана, әрі күдіктене сөйлеп.

— Фу! Неге тоқтамайды? Біз кімнен кембіз! — деп Мұқан қолды бір сермеп тастады.

Олар машина жуық келгенде оның қүзовына артқан жүгі жоқ екенін, тек шофердің қасында бір адам отырғанын анық байқады.

Мұқан жолдың сол жағына шығып қолын көтерді. Машина бұлардан өте беріп тоқтады.

— Не керек сендерге? Қайда бармақсындар? — деп сұрады мұртты шофер кабинадан басын шығарып.

— Ал, сіз өзіңіз қайда барасыз? — деді Мұқан кабинаға жақындап.

— Пионер бұлағына. Одан минерал су тиеп алып, ауданға тартамыз.

— Біз де пионер бұлағына. Бізді ала кетесіз бе, ә? — деп өтінді Мұқан.

— Қане, отырындар! — деп, шофер басымен кузовты нұсқады.

Екі бала баллонға шығып, кузовтың ернеуінен ұстап, машинаға секіріп мініп алысты.

— Өзі бір жақсы шофер екен, — деп күбірледі Кәкімжан.

— Мен әлі ешбір жаман шоферді көргенім жоқ. Мені бәрі де машинасына мінгізеді, — деді Мұқан көтеріле сөйлеп.

Екеуінің шофер жайындағы сөзі осымен үзіліп қалды. Машина тұзу, даңғыл жолмен құстай ұшып зырлап келеді. Жолда кездескен ағаш, бұта бас иісіп, сәлем етіп қалып жатыр. Алыстан сағым көтерген тау бұлдырап, көгілдір тартып көрінеді. Екі бала төңірекке құмарта қарайды, зымыраған машина емес, өздері самғап ұшып бара жатқандай кейіпте.

«Шіркін, біздің ауылдың табиғаты қандай тамаша, — деп ойлайды балалар, — созылып жатқан ағаш, айнала көл, даласы кілем төсеп тастағандай, анау көрінген иір өркеш жоталар қандай әдемі!»

Бұл жермен бұрын машина да жүрмейтін еді. Былтыр ғана осы тас жол салынған.

— Біздің бұлаққа енді машиналар да тынымсыз ағылатын болды, — дейді көңілді Мұқан.

Екі бала өткен жылы өздері тапқан, осы жолдың салынуына себеп болған жаңа бұлақтың тарихын естеріне алды.

Бір күні төртінші кластың бір топ пионерлері жазғы каникул кезінде Салпақ дейтін жақын тауға серуенге шығып еді. Олар таудың етегіндегі шоқ ағашқа келіп, біраз демалып отырды. Мұқан мен Кәкімжан доптаяқ жасайтын тал кесіп аламыз деп ағаш ішін аралап, ұзаққырап кетіп еді. Кенет таңғажайып, жас нәрестенің алыстан естілген жінішке күлкісіндей нәзік бір сылдыр естілді. Екеуі үнсіз тыңдай қалды. Көктем айында қар ерігенде тау басынан домалап, сылдырап ағатын мөлдір бұлақ сияқты. Бірақ қазір жаз ортасы ғой. Бұл қыраттың қары еріп

кеткелі қашан. Бұрыннан бұлаңдап ағып жатқан бұлағы да жоқ еді. Кәкімжан осыған таңырқап тұр. Мұқан етпеттей жата қалып, демін ішіне тартып, әлгі дыбысқа құлақ түрді.

— Тіпті тап қасымыздан ағып жатқан кәдімгі бұлақ. Кәне, тауып алайықшы өзін,— деп атып түрегелді ол. Жұқа секпілді бетінде адам аса қуанғанда ғана туатын нұрлы шырай ойнады.

Екеуі сәл ілгері жүре беріп, мөлдір бір жаңа бұлақтың үстінен шықты.

— Айттым ғой бұлақ деп. Әй, бұ не керемет! Бұрын мұнда бұлақ жоқ еді ғой,— деп, Мұқан басын шайқап, күлім-күлім етті.

— Жүр, мұның нағыз көзін табайық,— деді ол Кәкімжанға.

Әлі еркін арна сала алмай, қысыла бұраңдап ағып жатқан бұлақтың бойын қуалай екі бала жоғары өрледі.

Көп ұзамай-ақ бұлақтың көзін тапты олар. Шағын ғана ойдым шұңқыр. Терең жер астынан мөлдір су шып-шып қайнап шығып жатыр. Таяуда ғана пайда болған жас бұлақ. Екі бала төмен еңкейіп, суға ауыздарын тосты.

— Мынау қандай қызық су, ә? — деді Мұқан.

— Өзінің бір түрлі дәмі де бар ғой,— деп Кәкімжан тамсанып қойды.

— Қандай дәм?

— Кәдімгі судың дәміндей емес.

— Рас, ондай емес. Бір өзгеше су.

Екеуі судың дәмін қайта-қайта татып, тамсана түсіп біраз отырды. Ақыры «бұл суда бір сыр бар» деген қорытындыға тірелді.

— Сен осы жерден тапжылма. Мен балаларды ертіп келейін,— деді Мұқан Кәкімжанға.

Ол сөйдеді де ағаш ішін жаңғырта айғайлап, дем алып отырған жолдастарына қарай жүгірді.

Жаңа бұлақтың басына серуенші пионерлер түгел жиналды. Судың дәмін бәрі де татып, түрлі-түрлі пікірлер айтты. Содан кейін олар ауылға барған соң тексереміз деп бір құтыға су құйып алды да, жаңа бұлаққа ат қоюға кірісті.

— Бұлақты тапқан Мұқан мен Кәкімжан. Солардың атымен аталсын,— деді бір бала.

Қалғандары осы сөзді қуаттай бергенде Мұқан қолын жоғары көтеріп:

— Жок, бұларын дұрыс емес. Бұлақты Кәкімжан екеуіміз емес, жорыққа шыққан бәріміз таптық,— деді.

— Я, бәріміз,— деді Кәкімжан оны құптап.

Мұқан жолдастарына бір қарады да, дәл осы шақта жиналыс баскарып тұрғандай-ақ салмақты дауыспен:

— Біз пионерлерміз. Бұл бұлақ — Пионер бұлағы деп аталсын. Қосылатындарың қол көтер,— деді.

Балалар бір-біріне қарасып сәл бөгеліп қалды да, дереу бәрі бірден қол көтерді. Жаңа туған жас бұлақ пионер есімімен аталды.

Пионер бұлағының аты көп ұзамай бүкіл елге тарады. Оның суы асказан ауруларын емдейтін аса қадірлі, минералды дәрусу болып шықты. Бұл суды ішіп, емделіп дертінен жазылған талай адамдар сол бұлақты тапқан пионерлерді құрметпен еске алмай ма?

Пионер бұлағына бүгін саяхаттап барып қайтуға шыққан екі бала жол үстінде жаңа бұлақтың кішкентай ғана осы тарихын еске түсіріп, оның суы халық игілігіне жарағанын қуана әңгімелеп келе жатты.

Бұлар мінген машина тау бөктерін айналып өтіп, шоқ ағашқа келіп ене берді. Жаңа бұлақтың үстінде желбіреп тұрған пионер жалауы көрінді.

ЕКІ ҚҰРБЫ

I

Күндегіден ертерек тұрып, таңертенгі асты дағдылы уақыттан бұрын әзірлеген Гүлсім ас үйден шығып, кішірек бөлменің есігін ақырын ғана ашып ішке енді. Күніне талай кіріп, талай шығатын осы шап-шағын бөлме дәл қазір анаға ерекше нұрлы, әрі үлкейіп кеткендей көрінді. Адамның көңілі өсіп қуанған шағында, аздың молайып, ауырдың жеңілденіп көрінетін әдеті болады. Гүлсімнің көңілінде де сондай бір көтеріңкі толқын бар еді. Ол екі қолын кеудесіне айқастыра ұстап, бір кісілік жіңішке көк кереуеттің қасына келіп, тәтті ұйқы құшағында жатқан қызына күлімсірей қарады. «Мама, өзің тұрғанда мені де бірге оят»,— деп еді қызы жатарында. Гүлсім мұны орындай алмады. Ол тым ерте тұрды. Осы кереуеттің қасына да келді. Бірақ, сүйікті қызының тәтті ұйқысының шырқын бұза алмады. Бөлменің есігін ақырын жауып шығып кеткен. Біраздан соң қайта оралған еді.

Гүлсім қол сағатқа үңілді, уақыт әлі ерте, көше бойындағы шамдардың жарығы әлі сөнбеген. Ана бөлме ішін көзімен тағы да бір шолып еді, бәрі де тап-тұйнақтай, жинақы. Төрдегі дөңгелек столдың бір бұрышында қызының мектепке бүгін апаратын бар бұйымдары тұр. Өзіне қажет заттарын рет-ретімен орны-орнына әзір етіп жиыпты. Сол әрбір істен епті қолдың бабы білінгендей. Гүлсім осыны танып ерекше қуанып та, қызына сүйініп те тұр. Ана көзіне түлегінің тым балғын шағы да елестеп кетеді. Бұдан бес жыл бұрын оны мектепке тұңғыш алып барған да өзі еді. Қызы нәзік саусақтарымен қырлы қарындашты қатты қысып ұстап, алғашқы әріпті қағаз бетіне түсіргенде,

Гүлсім қандай қуанды десенші! Қызы оқуды үздік оқып, жыл-ма-жыл мақтау грамотасын алып келеді. Осының бәрі Гүлсімді қуантады. Ана үшін баласының үлгі-өнерін көруден артық қуаныш бар ма!

Жібек абажуры бар электр шамы Гүлсімнің бетіне көгілдір сәуле түсіріп тұр. Ананың жымиған жүзіндегі күлкі ізі жылы лептен сәл ғана шіміріккен мөлдір, тұнық айдыңның ұсақ толқынына ұсайды. Ол қызының ұйқыдан қызара балбыраған жүзіне қарап осылай тұра беруі де мүмкін еді. Гудоктың зор қоңыр үні естілді. Сол дыбыс ұйқы құшағында жатқан сергек адамды селт еткізіп оятты. Қоңыр бұйра шашты, ақсары қыз жастықтан басын көтеріп алды.

— Ой, маматай, кешігіп қалғаным жоқ па? — деп, асығып сұрап, кереуеттен лып етіп жерге түсті.

— Қайырлы таң, Роза!.. Айтқан уақытында тұрдың, — деп жымиды Гүлсім.

— Рахмет, мама!.. Ә, бірақ, өзің қашан тұрдың?

— Бір сағаттай бұрын.

— Ендеше мені неге ерте оятпадың. Мен саған көмектесуге тиіспін ғой, — деді Роза жайраңдаған үнмен.

— Бүгінше саған мен көмектесейін, — деп, үлкен қара көздері күлімдей сөйледі Гүлсім.

Оның Розаны ертерек оятпауының мәнісі де осы еді. «Жана оқу жылының алғашқы сабағына баратын мерекелі күні ғой, уақытында ұйықтап, уақытында тұрсын», — деп ойлаған Гүлсім. Бүгінгі танертенгі асын әзірлеуге ерте кіріскені де сол себепті. Күнде өзіне Роза көмектесетін. Ал, бүгін Роза тұрғанда бәрі де әп-әзір болып қалыпты.

— Әлі де уақытым көп екен. Сәулеге баруға еркін үлгіремін, — деп қуанды Роза төрдегі аспалы сағатқа көз аударып.

Сәуле Розаның сабақтас құрбысы еді. Екеуінің де алтыншы «В» класында оқитынын білген күні ол Розаға бір партаға отырайық деп тілек білдірген. Роза қарсы болмаған. Кеше кешке жолыққанда Сәуле: «Қасыңа ешкімді отырғызба, өзіміз бірге отырамыз, жарай ма?.. Және сен маған ертең сөзсіз кел, жарай ма... Менің ұйқым қатты, өзім ояна алмай қалсам, сабақтан қалып қоямын ғой. Сен келетін бол, жарай ма?» — деп, Розадан қайыра-қайыра өтініп, сөзін әбден нығарлаған.

Уәде бойынша Роза мектепке барар жолында әдейі бұрылып, үшінші этажбен жүгіріп жоғары көтеріліп, оның үйінің есігін қақты. Әуелі іштен еш дыбыс білінбеді. Роза қағуын қайыра қайталап жауап күтті. Дыбыс жоқ. «Үйлерінде ешкім бар

ма өзі? Ұйықтап жатса неге оянбайды?» — деп ойлады Роза. Ол есікті қарындашының түбімен қаттырақ тықылдатқанда, іштен әйелдің жінішке даусы шықты:

— Бұл кім? Кім керек сізге?

— Мен Розамын. Сәулемен бірге оқимын. Мектепке барарда маған келе кет деп еді Сәуле. Уақыт болып қалды. Тұрды ма Сәуле? — деді Роза дауыстап.

— Білмеймін қандай Роза екенінді. Сәуле мектепке өзі де бара алады. Жүре бер, — деді әйел даусы.

Роза кетерін де, кетпесін де білмей сәл анырып тұрып қалды. «Мұнысы несі? Неге ашуланып сөйлейді? Соншама менің не жазығым бар екен?» Роза қабағын сәл шытынып, келген ізімен төмен жүгіріп түсіп кетті.

II

Онымен сөйлескен әйел Сәуленің шешесі — Биби еді. Жұмсақ диван үстінде қисайып отырған ол, есікті қайта-қайта қағып, өзін мезгілсіз мазалаған біреуді тым-ақ ұнатпай, орнынан әрең тұрып барған. Сүйір мұрнының тыжырына қалған дәл ұшы жақсылықты аңғартпап еді. Биби іште тұрып тік-тік сөйлеп, аяғын дік-дік басып орнына қайта келді.

— Менің қызымды жетелеп оқытып жүрген адам сияқты, — деп өзінен-өзі мырс етіп кекетті.

Биби ас үйдің есігінен басын сұғып:

— Сен, немене, бірдемені күйдіріп алған жоқпысың, қоныр-сыған не иіс?.. Асың дәмді болсын... Тездет енді, тамағың піскен кезде хабар ет, Сәулені сонда бір-ақ оятамын, — деп ескертті үйдегі қызметші әйелге.

Биби столға ас жасаудан сәл ғана бұрын Сәулені оятты. Қызын өзі киіндіріп, тіпті оның шашын да өзі сәндеп тарап берді. Шынында Сәуле шашын өзі өруге онша епті емес еді, біресе тарқатып, біресе өріп көп әуреге түсетін. Сондықтан болу керек, кинотеатр сияқты бір жерге барарда шашын ылғи шешесіне өргізетін.

— Тұлымыңа қызыл лента байлайын. Шоқ гүл секілді әлемі көрінеді, — деді Биби, Сәуленің қысқа шашын екі бұрым ғыл өріп болған соң.

— Үстіме қай көйлегімді киемін? — деп сұрады Сәуле.

Биби үш-төрт көйлектің түсін атап өтті де, қызына:

— Бүгін ақ жібек көйлегінді киіп барасың, — деді.

Танертенгі тамақтан кейін Сәуле асықпай киінді. Биби оның төрт жағынан бірдей тұрып қарап, қызының үстіндегі киімнің қонымын байқады. Бұл киімдерді осы жазда қымбат жібектен әдейі арнап тіккізіп еді. Енді қазір Биби сол ісіне іштей сүйінді. «Мұндай киімге екінің бірінің қолы жете бермейді»,— деп масаттана ойлады ол. Баланы өз теңінен оқшау етіп, артық мақтап көтеру үшін ғана оны қымбат киімге орап-шымқап тастаудың пайдасынан залалы көбін ол еш ойлаған жан емес. Сәулені қаршадайынан мамыққа құндақтап келеді. Үй ішіндегі ешбір шаруаға оның қолының ұшын да тигізбей, еңбек атаулыдан арашалап келеді.

Сәуле есейген сайын шешесінің бар мінезін өзіне біртіндеп жұқтырып отырды. Осы соңғы кездерде қызы Бибидің тек қана бойды сылап-міней беретін ұнамсыз сылаң әдетіне елігіп бара жатқандай. Мұның акыры неге соғарын кім білсін!

Сәуле киініп болғанша сабаққа баратын уақыт та болды. Ол портфелін алып үйден асығыс жүгіріп шықты. «Қарның ашып қалмасын, печенье алып же»,— деген Бибидің сөзін есікті жаба беріп шала естіді.

Басқыштан түсіп келе жатып ол кілт бөгелді. «Кешегі байласқан уәде қайда? Роза неге соқпады екен маған? Ұмытып кетті ме? Жоқ, ол ұмытшақ емес... Әлде өзі ұйықтап қалған шығар. Үйіне барсам ба екен? Жарайды, келер өзі, соншама жерге қайдан барып жүремін»,— деп ойлады ол.

Сәуле мектепке келгенде, барлық кластарда да сабақ басталып кеткен екен.

Ол өз класының алдына тақап келіп, аз бөгеліп, біртүрлі ыңғайсызданып, акырын ғана есік қақты. Оқытушының өзі есік ашып қарады да, мұны көріп, кешіккен себебін сұрап, басын шайқап, бір жолға рұқсат етті.

Кешігуші класқа енгенде барлық көз оған жабыла бір қарады да, бәрі бірдей сәл таңырқап қалды. «Сәуле сабаққа емес, қонаққа баратындай сыланып келіпті»,— деп, мырс беріп күлді шеткі партада отырған бала көршісіне сыбырлап. Тұстарынан жанай өте бергенде, Сәуле олардың бұл сөзін естісе де естімеген кісідей боп, кейінгі жақтағы партада оңаша отырған қыздың қасына барып, жібек көйлегі судыр етіп отыра кетті.

Роза бір партаны өзі жалғыз немденіп, оқушылардың бәріне: «бұл партаға өзім және Сәуле отырады»,— деп жария еткен. Сәуле класқа енген бойда, Роза оған иегімен ым қағып, қасына шақырып еді. Бірақ, құрбысы қызыл туфли киген аяғын

жып-жып басып, тап тұсынан өтіп кетті де, келесі партаға барып отырды. Розаға тым болмаса көз қиығын да тастамады.

Енді бір мезгілде Розаның алдына бүктелген төрт бұрышты кішкене қағаз келіп түсті. Ашып қарап еді, бір-ақ ауыз сөз жазылыпты. «Әдейі мені сабақтан кешігіп қалсын дедің ғой».

Роза қып-қызыл болып кетті: «О, Сәуле, басыңа қандай жаман ой келген!»

III

Сәуленің үйіне өзінің ертемен барғанын оған айтайын деп, Роза алғашқы үзіліске шыққан бойда оқталып еді. Бірақ құрбысы қабағын түйіп, бұдан сырғақсып, тысқа шығып кетті. Сәуле Розамен сөйлесуді тап осы жолы мүлде қаламады. Ал, Роза онымен түсініскісі келеді. Онда ешқандай кіна жоқ қой: Сәуле мұны бекерге неге жазғырады?

— Жоқ, мен саған бүгінгі жайды айтуға тиістімін. Ал, сен тыңдайсың,— деді Роза, сабақтан шығып үйлеріне қайтып бара жатқанда Сәулені қуып жетіп, қатарласа беріп.

— Нені? — деп, Сәуле қасын жоғары секірітіп, оған басын қисайта бұрып қарады. Әр нәрсеге таңырқай қалғанда мұның шешесі ылғи осылайша қарауды дағдылы машығына айналдырған адам. Сәуле де қас пен көздің осы қимылына қызыға еліктеп жүрген.

— Мен танертең сіздің үйге келдім. Тықылдатып есікті де қақтым... Күттім, көп күттім... Ақыры ар жақтан біреу келді де: «Сәуленің өзі де бара алады, жүре бер» деді маған. Өзі тіпті ашуланып айтты. Сонда маған не істеу керек? Кетіп отырдым,— деді Роза болған жайды айтып.

— Қайдан білейін келген-келмегеніңді. Барған соң маманнан сұраймын,— деп, оның сөзіне Сәуле оншалық сене қоймады.

Сәулені иландыра алмағанына Роза ішінен қиналды да, әрі оның шын сөзге сенбегеніне үнсіз таңырқады. Өз үйіне жеткенше ой жүгіртіп, осының әртүрлі себебін іздеді.

Бұл келгенде үйде ешкім жоқ еді. Мамасы да қызметінен әлі келмепті. Кіші інісін папасы күнде танертең балалар бақшасына апарып, өзі жұмысынан кайтарда бірге ала келетін. Қазіргі сәтте осы үйдің үлкен қожасы Роза ғана. Сол сезім оның әлгі ойын сейілтіп жіберді. Ол төрдегі сағатқа қарап еді, шешесінің келуіне әлі біраз уақыт бар екен. Роза сырт киімдерін гардеробқа іліп, қолы-басын жуынып жіберіп, түскі ас әзірлеу қамына кірісті. Бұфеттен жылтыр ақ электршайнекті алып, мөл-

тілдетіп тұрып су құйып, шай қойды. Төменгі этаждағы азық-түлік магазиніне жүгіріп барып нан да алып келді. Осыдан кейін дөңгелек столдың бетіне таза дастарқан жайып, тамақ жасап, мамасының келуін күтті.

Күн ашық, шуақ еді. Үлкен терезеден үй ішіне күн сәулесі мол төгіліп тұр. Роза терезе алдына келіп сыртқа көз салды. Биік үйдің балконынан қала келбетіне қараған қандай тамаша. Өзің жоғарыда тұрасың, ал төменде қайнап жатқан бір өмір бар: тротуарда тынымсыз қыбырлаған адамдар, түзу көшелермен ағылған машиналар, көше бойына егілген зәулім ағаштар да өзіне қызықтырып қаратады, сарғайып қалған жапырақтары әлі түсе қоймаған бұл ағаштар қазіргі күзгі күнде қызылды-жасылданып, батсайы ала шапандай ерекше құлпырып көрінеді. Роза жанды көріністің бәріне қызықтай қарап, терезе алдында ұзақ тұрды. Бір сәт ол жаңадан салынған биік үйдің мұнарасын жасап жүрген бірнеше адамды көріп қадала қарады. Бойын бір түрлі ыстық қуаныш кернегендей болды. Роза кішкене ғана жүрегінің қуанған лүпілін де байқады. Ол мақтаныш сезіміне бөленді. Розаның папасы құрылыс инженері болатын.

Есік қонырауы сыңғыр етті. Роза жүгіріп барып есікті ашты.

— О, маматай, немен құттықтаймын! — деп, Роза жұмыстан оралған мамасын қарсы алардағы күндегі дағдылы сөзін айтып, шешесінің мойнынан күлімдей құшақтады.

— Екі жүз он, — деді Гүлсім. Бұл аталған сан — тігінші шешенің бүгінгі жұмыс нормасының орындалу проценті еді.

Гүлсім қызынан алғашқы оқу күнінің жайын сұрады. Ас ішіп отырғанда да оның әңгімесі бастапқы сабақ жөнінде болды. Өзі танытын оқушыларды да сұрастырды. Роза бар сұрауға көңілді, жайдары жауап беріп отырып, кенет өңі құбыла қалып, сәл бөгеліп:

— Бір қолайсыз іс болды, — дегенде, Гүлсім көздерін кен ашып, бүкіл денесімен бұрылып, қызына селт етіп қарады.

— О не, жаным, қандай іс? — деп үрке сұрады.

— Жәй әншейін, түсінбестік, — деп күлді Роза.

Ол Сәуле мен өзінің арасындағы бүгінгі халді жасырмай, әрлемей баяндап берді де:

— Мен ешкімді алдаған емеспін. Сәуле менің сөзіме неге сенбейді? Бұрын ол ондай емес еді. Неліктен мама, ә? — деді шешесіне.

— Біреудің жолсыз әдеті әсер етіп жүрген болар? — деді Гүлсім салмақты пішінде.

— Сонда кімнің? — деді Роза ынтығып.

— Бұған жауапты өзін тап. Құрбының теріс қылығын көрсен, оның туу себебін білу сенің міндетің, — деді анасы.

IV

Қызына осы сөзді айтып отырғанда, Гүлсімнің көз алдына Сәуленің шешесі Биби елестеді. Биби үйде болғанда үстіне су-сылдаған жібектен ұзын халат киіп жүруді ерекше ұнататын, тек ашық, жылы күндерде ғана кербез киініп көшеге шығуды жаны сүйетін бір оқшау жан. Бойы өзіне аласалау сияқты көрінгендіктен, үйінде отырғанда да аяғынан биік өкшелі мәнерлі туфлин бір тастамайды. Жұрт тұрғанда бұл да тұрады, жұрт жатқанда бұл да жатады. Бірақ ол әр күнді қызықсыз, мағнасыз өткізіп келеді. «Мұны өзі аңдамайды, сезбейді», — деп ойлады Гүлсім. «Ешбір пайдалы іс атқармай ертеден қара кешке дейін бекерден-бекер қалай жалықпай отырады екен?» — деп, ішінен таңырқап та қояды. Сәуледен басқа баласы жоқ. Істеп отырған қызметі және жоқ, дені сап-сау Бибидің өзі үйінде қызметкер әйел ұстағанына да ауыр кіна тағады. «Масылдық, қоғамға пайдасы жоқ», — деп жек көре сынайды. Бір сәт аналық мейірімді жүрегі өз-өзінен мазаланып, кобалжу кіріп, Сәуленің тағдырын ойлап кетеді. «Шешесінің дерті жұғады-ау» деп, аяп ойлайды.

— Достар ренжіспейді. Сен Сәулемен шындап сөйлесіп көр, — деді Гүлсім Розаға.

Сәуле мектептен келген бетінде шешесінен: «Бүгін таңертен мен ұйықтап жатқанда, ешкім есікті қакты ма?» — деп сұрағанда Биби ұнатпай сөз қатты:

— Танымаймын, тықыршыған біреу ғой деймін өзі.

— Ол Роза ғой келген, мама. Ол маған уәде еткен, — деді Сәуле түсіндіріп.

— Е, қойшы осынынды. — Биби қолын сілтеді. — Ол соншама немене, сенен артық па? Өз бәсінді кемсітіп, «Мені оята кет» дегенін, о не қылғаның?

— Ол екеуіміз бір партада отыруға уәделескен едік, — деп Сәуле енді жаскана сөйледі.

— Ондай тықыршықтармен дос болма. Роза құдды шешесі сияқты тынымсыз. Оның шешесі әлі күнге дейін «жұмыс, қызмет» деп, зыр жүгіріп жүрген жоқ па? Сонда бір жоғары дәрежелі іс болса екен. Тігін фабрикасының карапайым жұмыскері. Бұдан да үйінде тыныш қана отырмай ма? Күйеуі инженер, со-

ның тапқаны күн көрісіне мол жетеді ғой,— деп, Биби қызының көзінше Гүлсімді едәуір сөкті.— Тынымсыз адам болған соң сүйтеді-дағы. Отырмыз ғой өзіміз, қандай рахат,— деп өзін мақтап барып тоқтады.

Сәуле сабақ қарағалы отырған кезде, Биби оған тақау келіп отырып, тағы да сөз бастады:

— Осы бастан есінде болсын, қызым,— деді сұқ қолын маңдайының алдына апара шошайтып,— бір тақырыпты жақсы оқып барған күні қол көтеріп айта ғой. Тәуір баға аласың. Соңсын мұғалім көп күнге дейін сенен сұрамайды.

Тәуір баға алу жөнінде осы үлгілес айла-тәсілдерді үйретіп келіп, Биби Сәулеге бір жайларды ескертті.

— Сен дәудей бір комбинаттың директорының қызысың. Көріп отырған тәрбиенің де басқалардан жақсы. Мектепте де өзінді солардан жоғары ұстай біл. Бүгінгі таңертенгінді ендігәрі қайталама,— деп, Сәуленің Розаға оята кет дегенін тағы да есіне салды.

Сәуле Бибидің сөзін үнсіз тыңдап, жадына тоқып отырды. «Әрине, мамамның айтқаны дұрыс, менің папам директор ғой»,— деп ойлады ол. Осы сәтте өзін-өзі құрбыларының бәрінен де жоғары көтеріп қойды.

Келесі күні Сәуле сол оймен мектепке барды. Жаңа оқу жылының алғашқы күндері осы көңіл күйінің құшағына еніп, тез сырғып өтіп жатты.

V

Бір күні Сәуле өзі күтпеген қолайсыз жайға амалсыз душар болды. Шешесі үйреткен тәсіл бойынша география пәнінен бір жолы жақсы әзірленіп келіп, алғашқы сұрауға қол көтеріп жауап беріп, тәуірлеу баға алған соң, «енді менен жуырманда сабақ сұрай қоймас» деп сеніп еді. Содан нақ келесі күні өтілген сабақты оқытушының одан сұрап қалғаны. Сәуле кітабының бетін де ашпай келген еді, ол үшін тұтқиыл бір іс болды. Берілген тапсырманы орындап келмегені үшін, күнделікті сабаққа жүйелі әзірленбегені себепті Сәуле нашар баға алды. Бір жолға оған кешіруге де болатындай еді. Тәжірибелі оқытушы оның бұл қулығын біліп қойды.

— Сабаққа әзірленіп пе едің? — деп сұрады ол.

— Оқыдым,— деді Сәуле солғын үнмен.

— Оқысан, білер едің. Сірә бүгін сабақ сұрамас деп сенгенсің ғой,— деді оқытушы.

Мұғалімнің нашар баға қойғанын Сәуле шешесіне шағынып айтты. Биби екі беті қызараңдап отырып, қызын жақтап, әжептәуір ашу шақырып, сөйледі. Дереу мектепке телефон соғып, география пәнінің мұғалімімен сөйлесіп, оған кіна таңды.

«Менің қызым алғыр оқушы, ол әр нәрсенің байыбын жақсы түсінеді. Ол сіздің сабағыңызға жақсы әзірленіп барған, бірақ сіз оқушыңыздың психологиясын танымағансыз. Сәулеге қойған бағаңыз әділ емес»,— деп міней сөйледі. Бұл сөздерді тындап отырған Сәуле ішінен сүйінгендей кейіпте еді.

«Кінәлы мұғалімнің өзі. Кісіге тосын сұрақ қояды. Басқалар білгенді мен білмейді дей ме екен? Үйде оқып келгенде, мен бәрінен де артық жауап беретін едім»,— деп өкпелей ойлады ол. Биби мұның тап көкейінде тұрған ойының үстінен түсті.

— Мен аңғарамын, сабақты сен олардан артық білесің,— деп, ол оң иығын жоғары бір көтеріп қойды.

Ал, Сәуле жалғыз озып кетуді шын тілесі де, алға түсіп оқшау ұзап кете алмады. Қайта бұрынғы дәрежесінен төмен ойыса берді. Ол кітап оқуға отырғанда, қайдағы бір қиял жетегіне еріп кететін болды. Құрбылары қолын созса, өресі жетпестей шырқау биікке шығып кетсем деп көп ойлайды. Өр шыңына оймен самғап өзі шығып кетеді де, кітаптан бар оқығаны бас құраса алмай, ыдырап, бытырап қалады. Осыдан соң жарытып не айта алсын ол. Соңғы кезде өзі көпшілік іске араласуды да қаламағандай. Бір құрбысы оған: «Біздің көркемөнер үйірмесіне қатысмайшы, жақсы ән-күй үйренесің» — деп тілек білдіргенде, Сәуле: «Біздің өз үйімізде пианино бар»,— деп қолын бір-ақ сілтеді. Биби тыйым салғаннан бері ол Розамен салқын жүздесіп, солғын амандасып қана жүрді. Роза жарқын сөйлесіп, жайдары, көңілді қалпында оған жуысса, Сәуле ұнатпағандай ажар танытады. Ренжігендей қабағын шытынып қалады.

Әуелде Роза «баяғы бір өкпелегені әлі тарқамай жүрген болар» деп жорып еді. Енді Сәуленің сабақ үлгіруі төмендеп бара жатқан соң «Өзі аурудан сау ма екен?» — деп, тосын бір ойға киікті. «Сәулемен еркін шешіліп сөйлесу керек»,— деген қортындыға келіп, Роза бір күні оның үйіне барды. Бұл сәтте Сәуле жабырқау, көңілсіз күйде онаша отыр еді. Бүгін мектептен оралып, алдыңғы бөлменің есігін ақырын ғана ашып үйге ене бергенде, ол жайсыз сөздерді естігенді. Папасы әлде неге ашуланып, қатты сөйлеп жүргені және әкесінің ашулы сөзін тұңғыш естіген Сәуле, қалт тоқтап, қалшынып тұрып қалған. Төргі бөлмеден зілді, ауыр бір сөздер құлағына шалынып еді.

— Сенсің, бәріне кінәлы сенсің! Сәулеге өз басыңның дертін

жұқтырып барасың. Ернің мен тырнағынды қызарта бояғанын өнеге болып па? — деген папасының сөзі Сәулені дір еткізді. Тұла бойы кенет қалтырап, ақсары өңі бозара қалып, денесі тоңазығандай болды.

— Сен ылғи солай дейсің. Өз қызыма жаным ашымайды деймісің? — деген Бибидің даусы жарықшақтанып шықты.

— Солай деймін, — деді папасы. Оның асығыс сыртқа шығуға бет алып, бері бұрылған тықыры білінді.

— Ой, мен бақытсызбын, — деп, оған ілесе Бибидің булығып жылағаны естілді.

Сәуле үріккен лақтай үйден атқып шығып, баспалдақтан жүгіре түсіп, үйді айналып, бұрыштағы ұзынша орындыққа сылқ етіп отыра кетті. Осы арада дел-сал болып қанша отырғанын өзі де білмей, бір шама уақытта үйге үнсіз келіп кірген еді. Папасы да, мамасы да үйде жоқ екен. Сәуле жалғыз түйір қантпен бір шынаяқ шай ғана ішті де, терезе алдындағы дөңгелек столды шынтақтап, жағын таянып, ойға шомып, мұңды пішінде отырған. Әлгі бір естіген сөздері құлағында шуылдап тұрып алды. Әсіресе, әкесінің айтқаны жанға тиіп қиналтады. «Сәулеге өз басынның дертін жұқтырып барасың», — дегенді қалай ұғарсың? Сәуле бірге оқитын құрбыларын көз алдына елестетті. Соңғы кезде олар бұдан неге сырғақсып жүр? Кеше бүкіл класс оқушылары болып ұйымдасып киноға барғанда, Сәулені ертпей кетті. Өзін ешкім де елемеген сияқты көрінді Сәулеге. Коллективін сыйламаған адам, әрине, әрқашан осындай жан азабын тартады.

«Папamнң дерт дегені әлде осы ма екен?» — деп ойлады Сәуле. Сол ойына тиянақ таба алмай жалғыз күйзеліп отырған шағында үйге Роза келіп кірген еді. Бұның келгеніне Сәуле қуанып, орнынан ұшып тұрды.

— Тіпті көңілсіз едім. Жаксы болды ғой. Сен асықпа, Роза, жарай ма? — деп, Сәуле құрбысын құшақтай өзіне тартты.

— Асықпаймын. Әдейі сөйлесе келдім, бәрін білгелі келдім. Түрің бір түрлі ғой, сен өзің ауырып отырған жоқпысың, Сәуле? — деп Роза асығып сұрады.

Сәуле басын ғана шайқап, оған қарап мұная жымиды да: «Бір сөз айтсам, ренжімейсің бе?» — деді. Роза күлімдеп басын изеді.

— Мен сені жаксы көрем. Бірақ, менің мамам сенің шешеңді жаксы көрмейді, — деп қысылып сөйледі.

— Оның себебін білемін, — деді Роза күлімсіреген қалпын өзгертпей. — Еңбек етпейтін, дені сап-сау болып, үйде бостан-бос

отыратын әйелдерді менің мамам өте жек көреді. Мен де жек көремін. Ал, сенің мамаң...

Роза бөгеліп қалды.

— Ол менің мамамды да сол үшін жек көреді. Ал, сен мені...— деп, Сәуле сөзінің соңын айта алмай, көзіне жас келіп, буындары дірілдеп, бетін басты.

— Неге олай дейсің, Сәуле. Мен... мен сені өте жақсы көремін.— деп Роза ұмтыла түсіп, оны құшақтай алды...

Осыдан үш күн өткеннен кейін оқу жылының бірінші тоқсанының қортындысы шығарылғанда, Сәуленің есімі үлгірмеушілер есебінде аталды. Роза мұны естігенде қалың оқушылар арасында отырып, қызарып төмен қарады. Ал, Сәуле үйіне мұңайып келді де, шешесіне бір ауыз сөз де қатпастан, бір түйір дәм де татпастан төсегіне бетін басып жата кетіп, солқылдап ұзақ жылады.

ШОПАН

1

Аласа дөңгелек столға дастарқан жайылып, тамақ жасалып, Оспан шөпан інір асын ішуге енді орнығып отыра берген кезде есік алдына бір жеңіл машина келіп тоқтады.

— Балғаным, тамағыңды қоя тұр, қонақ келді ғой деймін, қарсы алайық,— деп Оспан асығып түрегеліп, әйелін ертіп тысқа шықты.

Машинадан үш адам түсті. Біреуі — мол денелі, кесек жүзді, егде тартқан кісі — колхоз председателі Есенгелді. Екіншісі — тығыршықтай қара жігіт — таныс шофер Әділғазы; үшіншісі — орта бойлы, ақшыл жүзді, талдырмаш қыз Шәмшинұр. Оспан бұл үшеуімен де қол беріп, қуанып амандасты да, Шәмшинұрға бұрылып:

— Онжылдықты жақсы бітіргенінді әкең Жылқайдардан естіп едім. Енді Алматыға оқуға барасың ба, қарағым? — деді.

— Мен осында, сіздің қарауыңыздағы оқуға келдім,— деп. Шәмшинұр күлімсіреп сөйледі.

— Не дейді, жаным-ау! Менің қарауымда нендей оқу бар еді? — деп Оспан таңырқап қалды.

— Отағасы, қартайып қалғансыз ба, оп-онай сөзге жас балаша түсінбей тұрғаныңыз қалай? — деп тығыршық Әділғазы оған әзіл айтты да, «бір ауыз сөзбен қатырдым ғой өзін» дегендей Шәмшинұрға қарап көзін қысып қалды.

Жігіттердің осындай бір сүйкімсіз қылығын Шәмшинұр ұнатпаушы еді. Өз сөзіне өзі мәз боп күлген Әділғазыға қабағын түйіп, суық қарады.

— Біз секілді қарня түсінбей қалса кешірімді болар, өзін дұр санап жүріп, қатарынан қалып қоятын, сонда да өз мінін

көрмейтін қайсыбір жастар туралы не айтамыз? Ауылдағы оқуды бітірген соң, қаладағы оқуды тауысамын деп, екі жыл бойы бұрау басын сындырмай, бос сенделіп шерменде атанған кім еді осы? — деп, Оспан Әділғазының бұдан төрт ай бұрын ауылда текке жүргенін мысқылдап, түйреп айтып қалғанда, Шәмшинур қарт шопанның сөзіне қатты сүйсініп, сыпайы жымиды. Әділғазы қызарақтап төмен қарады. Оспан шопан енді оны жұбата сөйледі.

— Әзілім ғой, шырағым, көңіліңе ауыр алма. Осы бетіңнен танба! — деді.

Шәмшинур қарт шопанның бұл сөзіне де іштей сүйсініп, күлімсіреп тұр еді.

— Дұрыс айттым ба, қызым? — деп Оспан бұған бұрылғанда:

— Өте дұрыс! — деп Шәмшинур басын изеді.

— Ал енді жаңағы сөзіңнің мәнісін түсіндірші.

— Мен сізге шәкірт боламын.

— Не дейді, жаным-ау!

— Ауылдағы орта мектепті бітірген бір топ жас колхозда жұмыс істеуге тілек білдіріп, өтініш етті. Біз қабыл алдық,— деп председатель Есенгелді мән-жайды ұғындыра сөйледі.

— Ал мына Шәмшинур сіз секілді шопан болуды қалады.

— Бәрекелде! Ұзағынан сүйіндірсін, қарағым. «Сіздің қарауыңыздағы оқуға келдім» дегеніне енді түсіндім ғой. Көп жаса! — деп қуанды Оспан.— Ал енді не тұрыс бар, үйде асымыз да әзір еді,— деп киіз үйдің есігін шалқайта ашты да, қонақтарды дәмге шақырды.

2

Бұл кеште қонақтар қарт шопанның әңгімесін тыңдаумен болды. Алыс жайылымдарда отырған малшылар тіршілігіне жөнді қанық емес Шәмшинур Оспанның сөзінен көп жайларға қанды. Кең иықты, дөңгелек қара сақалды Оспанның жасы қазірде алпыс беске толған. Ұзақ жылдар мал баққан момын адам, жаңа бір кеселге душар болып қалмаса, өзінің осы бауыр басқан ісінен қол үзгісі келмейді екен. Бүгінгі заманда шопан еңбегі ерекше ардақталып отырғанын мадақтай сөйледі. «Бұл сөздерді мен үшін әдейі айтып отыр-ау» деп ойлады Шәмшинур. Осы сәт оның көңіліне бір күдік те оралды. Мал бағу ондай шаруа емес қой. Шілденің күйдірген ыстығында, қаңтардың қақаған суығында жүреді шопан. Жаңбырға да талай-талай малшынады, үскірік боранға да ұрынады. Жапан далада қой жайып жалғыз жүрген-

де кеш батпайтын да шығар. «Осы қиындықтарға төзе аламын ба?» деп күдіктенді Шәмшинур.

Оспан оның дәл осы ойының үстінен түсті.

— Малшыға ең керек қасиет — қайрат пен ынта. Бір бойға осы екеуін сыйғыза білсең, ешқандай қиындықтан қаймықпайсың, — деп ол Шәмшинурға қарап сөйледі.

Әңгіме үстінде Шәмшинурдың ендігі бір аңғарғаны — Оспан киіз үй тіккен бұл жайылымда бес отар бар екен. Шопандар қосы бір-біріне көрші қонған. Оспан қонақтарын бастап сыртқа шыққанда әр жерден жылтырап солардың оты көрінді. Түн желсіз, тымық еді. Мүлгіген дала. Бар төңірек тыныш ұйқыға енгендей. Қой шетінде жатқан сақ төбеттің анда-санда бір маңқ етіп үргені естіледі.

Шәмшинур көрші отарлар жақтан жылтыраған оттарға қарап біраз үнсіз тұрды да Оспанға:

— Атай, көршілеріңізбен қарым-қатынастарыңыз қалай? — деп қызыға сұрау берді.

— Өзара шаруамыз болса қатысамыз. Шаруамыз болмаса — жоқ, — деді Оспан.

Шәмшинур бұл сөзге таңырқағандай болды.

— Бірақ күнде таңертең қойды өріске шығарғанда бір-бірімізді ат үстінен алыстан көріп жүреміз, — деді Оспан.

— Ал жұмыстан қолдарыңыз бос уақытты қалай өткізесіздер, — деп Шәмшинур тағы да бір жай-күйді білуге ынтықты.

— Шопанның бос уақыты аз-ау, шырағым. Дегенмен кейде қолың бос уақытың болады. Мұндайда жатып дем алғанды тәуір көремін өзім. Біз жым-жырт тыныштыққа үйренгенбіз, оны ұнатамыз. Әлі өзің де осыған үйреніп аласың.

Шәмшинур үндеген жоқ. «Мен ондай мүлгіген тыныштықты қаламаймын», — деді ішінен.

3

Арада біраз күндер өтті. Шәмшинур әуелгі кезде күндіз қой бағуға қарт шопанмен бірге шығып жүрді. Қойды қалай өргізіп-жайғызудың, қай кездерде суарудың көп-көп сырын жас бақташыға Оспан қадағалап үйретті. Шәмшинур бұрын: «Дала кең емес пе, жер жетеді, малды қалай қаптатып жайса да болады ғой» деп ойлайтын. Енді байқаса, мұнда да есеп бар екен. Даланың құлпырып тұрған әсем түгін мал тұяғына беталды тапта-тып жаныштата беруге болмайды. Қойды еркіне жіберсе, жердің отын қуалап, ентелеп өре жайылып, шырқай беретін мінезі

бар екен. Сондықтан алдын қайырып, бетін қағып отыру керек. Сөйтіп бір өңірдің шөбін тақырлаған қойды жаңа өріске түсіреді.

— Күзге қарай бастапқы өрістерге тағы да ораламыз, бұл кезде ол жерлердің шөбі қайтадан жетіліп қалады,— деп түсіндірді Оспан.

Қой бағудың осы секілді тәсілдері, жұмыс жағдайы турасындағы бұл әңгімені Шәмшинур соншалық зор ықыласпен ден қойып тыңдайтын еді. Көрген-білгені көп, тәжірибелі қарт шопанның ақыл сөзін көңіліне тоқитын. Көп ұзамай Шәмшинур күндіз қой жаюға өзі жалғыз шығатын болды.

Шопан қыз қойды өріске шығарып бара жатыр еді. Таңғы дала шырайы қандай әсем! Құншығыс жақ көкжиек әуелі бозғылт тартып тұрды да бірте-бірте сарғыш-қызыл түске еніп құлпырды. Боз торғай аспанда сергіп ұшып ән салды. Бұл әсем құс күн шапағын әр таңда әнмен қарсы алады. Шәмшинур кішкентай ғана жуас құстың үлкен өнеріне таң-тамаша қалады... Міне аспанға күннің көзі жүзіп шықты. Күн ашық, шуақ. Кең далада еркін көсіліп, жайылып жатқан сәнді түлік. Әсем даланың құп-құрғақ, тап-таза жұпар ауасы. «Қандай рахат!» деп сүйсінеді Шәмшинур. Қойлардың өткір тісімен көдені бырт-бырт үзгені естіледі шопанға. Ол бұған да тамашалап қарайды. Бір ауық кең атырапқа қуана көз салады. «Табиғат қандай әсем!» деп сүйсінеді. Енді бір кезде басына бөтен бір ойлар келіп, көңілін қобалжытып кетеді.

«Шопан күн ұзын далада қой жайып жүргенде, осы өзім құсап, тек табиғат көркіне сүйсініп, жапан түзде үн-түнсіз, оңаша тұйық жүргені келіспейді-ау расында,— деп ойлады Шәмшинур,— осы ұзақ күн ішінде ел өмірінде қаншама жаңалық туып жатады. Мойынға асып алатын кішкентай радиоқабылдағыш болса ғой, жаңалықты далада жүріп-ақ уақытылы естіп отырамыз. Сонда шопанның өмірі өте көңілді болар еді ғой».

Шәмшинур аға шопанға жәрдемші боп келгеннен бері көрші отарларға барып, ондағы қойшылардың да жай-күйімен танысқан еді. Әр қоста үлкен радиоқабылдағыш бар екенін көрген. Бірақ шопандар бір арыз айтқан. Осы радиоқабылдағыштың бір тетігі бұзылса, оны біз оңдай алмаймыз, қашан тілін білетін адам келгенше сөйлемей қалады, апта ғана емес-ау айлар бойы үнсіз тұрады деп ренжіген. Жаңа газет-журналдар да алыс жайылымда отырған малшыларға мезгілінде жеткізілмейді екен. «Он бес-жиырма күнде бір түйдектеліп келіп қалады. Соған шейін еш нәрседен бейхабар боп отырамыз» — деді Оспан, Шәм-

шинур бір күні одан газет жайын сұрағанда. Бірақ Оспан да, өзге шопандар да, Шәмшинурдың байқауынша, бұл жағдайды елемейтін сияқты, жым-жырт тіршілікке көндігіп алған. «Жаналық қайда қашар дейсін, естиміз ғой кейін. Малды жөндеп бақсақ — сол аброй», — дейді.

Шәмшинур осы жайларды ойлағанда қабағын түйіп алды. Әлде біреуге ашуы бардай. Бүгін таңертең қойды өріске шығарысарда Оспан айтқан бір сөз есіне түсті. «Түнеукүнгі уәдесінде тұрса, Есенгелді бүгін біздің отарымызға келіп қалар» деген ол.

Шәмшинур колхоз председателіне айтатын ұсыныстарын әзірледі.

Ымырт үйіріле Оспан шопанның үлкен киіз үйіне көрші отарлардағы шопандар түгел жиылды. Жиналыс басталып кетті.

— Бүгінгі жиналысты осындағы бір жас шопанның орынды тілегі бойынша өткізгелі отырмыз. Қаралатын мәселе біреу-ақ: малшылардың мәдени-тұрмысын жақсарту туралы, — деді председатель Есенгелді.

— Е, жақсы мәселе қаралады екен!

— Тұрмысымыз жақсара бергенін бәріміз де тілейміз ғой, — десіп шопандар құптау білдірді.

— Бірінші сөз номер бесінші отардың жас шопаны Жылқайдарова Шәмшинурға беріледі, — деді председатель.

Шәмшинур екі беті ду етіп қызарып, орнынан лып етіп түрегіліп еді.

— Қарағым-ау, отырып-ақ сөйлей берсеңші, — деді Оспан.

Шопандардың бәрі де іргеге айналдыра төселген сырмақтар мен көрпелердің үстінде малдас құрып отырған-ды. Ортаға құрылған, аласа сирақ дөңгелек столда керосин шам жанып тұр. Шәмшинур жиналыста отырып сөйлеуді ұят көреді. «Тіпті ерсі ғой» деп ойлайды ішінен.

Ол сәл кідіріп, күндізгі ұсыныстарын есіне түсірді де нәзік майда даусымен жайлап сөйлеп кетті. Шопан еңбегі — барша жұртымыз қадірлейтін қасиетті еңбек екенін әсерлі тілмен қысқа ғана айтып өтті де, әдемі бір ой түйді.

— Осы қадірлі еңбектің несі өзінің ісімен ғана емес, бар өмірімен, тіршілігімен, семьясын, өз басын ұқыпты, мәдениетті ұстауымен де басқаларға өнеге көрсететіндей болуы керек, — дегенде отырғандар Шәмшинурдың сөзін тамсана құптап, бас изесті.

— Ой бәрекемді! Өте ойлы сөз айттың, қарағым, — деп Оспан шопан өз шәкіртіне қатты риза боп қалды.

— Бірақ осындағы шопандардың мәдени тұрмысынан көптеген кемшілікті, ірі мінді көргенде өте қынжыласыз,— деп Шәмшинур үлкен бір мәселені қозғады. Отырған жұрт осы сәт оның сөзіне ерекше зейін қойып, қадала қарасып қалып еді. «Жаным-ау, осы қызым мені сынайын деп келе ме өзі?» деп Оспан шопан күдіктеніп қойды. Шәмшинур анық, дәл деректер келтіре сөйлеп, көп сырды ашты. Күндіз қой жайып жүргенде ойына келген ұсыныстарын кеңейтіп айтты. Ауылдан жырақтағы малшыларға мәдени қызмет көрсету жайы нашарлығын, киноның тым сирек келетіндігін, шопандарға газет-журналдар, жаңа кітаптар уақытында жеткізілмейтіндігін — зор кемшілік деп көрсетті. Осы аса маңызды мәселеге колхоз председателі қалайша көңіл бөлмей келгеніне таңырқады. Шопан қыз: «Менімше бұл — еңбек адамының өміріне жеңіл-желпі қараушылық» дегенде председатель жалпақ жүзі күреңдене қызарып, тұнжырап төмен қарады.

— Бірақ өз үйінің ішін сәндеп, мәдениетті ұстауға ең алдымен әр адамның өзі жауапты,— деді Шәмшинур. Үні қаттырақ шықты.— Мысалды алыстан іздемей-ақ қояйын. Осы отырған үйімізге жақсылап қараңыздаршы. Іргеге тақап, жерге жнылған жүк. Кереует дегенің жоқ. Кісі келсе отыратын орындық, биік стол дегенің және жоқ. Оспан атайдың өзі жақсы хат таниды, бірақ үйінде бір әдеби кітабы жоқ. Ал осы кісінің табысы аз ба? Жоқ. Былтыр еңбеккүнге бір өзі ғана бес мыңға тақау ақша алды. Қысқасы үйін қалай сәндеп жасаулаймын десе де, ол кісінің қаржысы жетеді. «Кереует, шкаф, буфет секілді қажет заттарды неге алмайсыз?» дедім атайға бір күні. «Ой, қарағым-ай, соларыңның не керегі бар, әшекей кереуетіңнен гөрі көрпені қалың салып жерге жатқаным жайлы ғой»,— дейді ол. Бұрынғы заманда көшіп-қонып жүрген ата-бабаларымыз осылай десе, бұл сөздің реті бар шығар. Ал бүгінгі озат шопанның мұндай сөз айтуы келіспейді ғой.

Шәмшинурдың сөзін Оспан шопан төмен қарап үнсіз ғана тындап отырған еді. Өзінің ісін жөн көріп, аса қысыла қоймаған. Шопан қыздың соңғы сөзі оның жанына батып кетті. Оспанның осы уақытқа дейін ешкім айтпаған мінін, еңбекке жаңада ғана араласқан жап-жас қыз — өз шәкірті бадырайтып тұрып көрсетті. Қарт шопан Шәмшинурдың ендігі сөзіне жөндеп құлақ қоя алмай, өзімен өзі болып, іштей бір ойларға шомып қалды.

Ол осылай үнсіз төмен қарап отыра берді. Жиналысқа жиылған азғана адам бәрі де сөйледі.

— Ал, Осеке, сіздің айтарыңыз бар ма? — деді председатель Есенгелді.

Шәмшинурдың сөзі есінен кетпей қалың ойда отырған Оспан шопан өзінің аты аталғанда селт етіп, басын көтеріп:

— Қызымның айтқанының бәрі дұрыс, менің ешқандай қосарым жоқ,— деді.

4

Қылаңдап таң атып келе жатты. Шәмшинур қойды өріске шығаруға тұрып еді. Ол тысқа шыққанда алдында ерттеулі тұрған өзінің аты мен Оспан шопанның атын көріп таңырқап қалды.

— Екі атты бірдей ерттеп қойған себебім — өзім де қазір жол жүремін,— деді Оспан. Үстіне жеңіл қаптал шапан киіп, белін буынып, тобылғы сапты кішкене қамшысын етігінің қонышына қыстырып алыпты.

Екеуі кекілі жалбыраған жуас аттарын шылбырынан жетелей жүріп, қойды өріске беттетті. Жүз метрдей ұзаған соң Оспан атқа қонды.

— Ал, қызым, малға сақ бол, мен түнделетіп ораламын. Ауылға барамын. Үйіме өзің айтқан керек-жарақтың бәріне ақшаны бүгін төлеп қайтамын,— деді де, атын тебініп, жортақтап жүріп кетті.

— Жолыңыз болсын, ата! — деп дауыстады Шәмшинур.

Ол қойын өргізіп келе жатып, бірнеше рет кейін бұрылып қарады. Салт атты жолаушы бозғыл таңда қылаңдап ұзып бара жатты..

НҰРЛАН МЕН ӘСЕТ

— Мен өзімнің алдымда сөйлегендердің пікірін қайталамаймын, бір досым туралы айтамын,— деп, жіңішке, сұңғақ бойлы Нұрлан сөзін шұғыл бастады да,— ол досым мынау Әсет.— деп, қасында отырған көршісіне бір қарап қойды.

Әсет пен Нұрлан екеуі араларынан қыл өтпестей дос болатын. Бірі мен бірі жанжалдасып, керісіп көрген бала емес. Екеуінің үйлері де көрші, қораларының қақпасы біріне бірі қарап тұрады. Әсет пен Нұрлан күнде мектепке бірге барып, сабақтан ылғи бірге қайтатын. Өздері сырлас; бірінен бірінің ешқандай жасырған ісі жоқ. Олай болса, Нұрлан Әсет досы жайында не айтпақ екен? Әсет Нұрланға жалт етіп қарады. Досын санынан түртіп, «мақтайсың ба?» деп күбір еткісі келіп еді, алдында отырған сары қыз естіп қалар деп қаймықты. «Әрине мақтайды. Мені нағыз досым Нұрлан мақтамағанда кім мақтайды!» деп ойлады Әсет. Ол Нұрланға қарап жымыңдап отырды да, кенет селк етіп, түсі бұзыла қалды.

— Мен Әсетті мақтамаймын... сынаймын,— деді Нұрлан. Өңі қызарыңқырап, сәл бөгелді. Оқушылар Нұрланға тегіс бұрылып қарап, таңырқасып қалыпты. Әсет пен Нұрланның ерекше достығын бұлардың бәрі де білуші еді. Сондықтан Нұрланның сөзі оларға оқыс көрінгендей жәйі бар.

— Кідіріп қалдың ғой, Әсет жайында не айтқың келіп еді? Ойындағыны түгел айт, естиік,— деп, класс жетекшісі Нұрланды жетелеп жіберді.

— Әсетті мен өте жақсы көремін, мұны өзі де біледі. Әсет жаман оқымайды, тәртіпсіздігі де жоқ... Мұны бәріміз де білеміз. Әсеттің үлкен бір жемшілігі бар. Әсет — олақ және мұның үстіне жалқау. Ол үйге барғанда ешбір жұмысқа қолының ұшып

тигізбейді, көмектеспейді. Мәселен, кеше, әкесі жұмысқа асығып кетіп бара жатып Әсетке: «Есіктің алдының қарын сен күреп қоярсың» деп тапсырды. Ол мұны орындаған жоқ. Әкесі жұмыстан келген соң түн ішінде қарды өзі күреді. Мен Әсетке: «Әкеңнің тапсырғанын неге орындамадың» деп едім, ол: «Ұмытып кетіппін» дей салды. Әсеттің бұл сөзін өзім бірнеше рет естідім. Терістігін айттым. Ал ол менің сөзіме ешқандай мән бермеді. Осынысы дұрыс па? Бұл сұрауға Әсеттің өзі жауап берсін... Өзге сөзім жоқ. Мен болдым.

Нұрлан орнына отырды. Әсет оған арқасын беріп, теріс қарады. Оқушылар өзді-өздері күбірлеп, сыбырласып, класс іші гүлдеп кетті. Мұғалім столды тықылдатып, балаларды тәртіпке шақырды.

— Сұрау бар ма? Енді кім сөйлейді? — деді ол.

— Әсет сөйлесін.

— Ол сөзін алға шығып айтсын.

— Біздің Әсетке қоятын сұрауымыз бар,— десіп оқушылар Әсетке сөз берілуін қалады.

Әсет орнынан құлақ-шекесі қызарып түрегелді. Сөзі де қысқа болды.

— Есіктің алдының қарын күремегенім рас. Бірақ мен жұмыстан кашқан жоқпын, ұмытып кеттім. Мен олақ емеспін, жалқау емеспін. Нұрланның сөзі өтірік,— деді.

Алдыңғы партада отырған сары қыз бұл сөзге қатты күліп жіберді. Әсет қабағын түйіл, орнына отыра кетті.

* * *

Әсет класс жиналысында қатты сыналып шықты. Бірге оқитын құрбылары оның жұмысқа қырсыздығын, жалқаулығын бетіне басты. Манағы сары қыз Әсетті «Нәуетек, еріншек» деп кетті. Тілінің өткірін карашы! Әсеттің аркасына біреу біз сұғып алғандай болды. «Саған не жоқ, сабақтан себепсіз екі рет қалғаның үшін түнеукүні жиналысқа өзін де түсіп едің ғой» деп, Әсет сары қыз сөйлеп тұрған кезде ішінен ызаланып отырды. Бірақ оның сөзін естімеуге амал бар ма? Жиналыстан шығып кетуге болмайды. Бұлай етсе, барып тұрған тәртіпсіздік болар еді. «Бар пәлені бастаған Нұрлан! Өзінше пысықсынып, көзге түскісі желіп, мені сынады. Көрерміз әлі... тұра тұр бәлем!» деп ызалана ойлады Әсет. Жиналыстан шыққан соң, онашада Нұрланның сазайын тартқызғысы келді.

Күн кешкіріп, қара көлеңке түсіп қалған уақыт еді. Әсет мектептен бұрынырақ шығып, ілгері озып кетті де, Нұрланды

бір үйдің тасасында күтіп тұрды. Қолына жерде жатқан кірпіштің бір сынығын қыстырып алды. Басына қандай ой келгенін кім білсін, әйтеуір Әсет үлкен үйдің қараңғы бұрышына жабысып тұрып, Нұрланды күтті.

Көшеде келе жатқан балалардың күлкісі естілді. Әсет сығалап қарады. Нұрлан қасындағы екі жолдасына бір сөздерді айтып күлдіріп келеді екен. Әсет анық естіді, Нұрлан бір шалдан естіген әңгімесін айтып келеді екен. Бір күні осы қария киноға кештеу барып қалады да, билетте көрсетілген орнын тауып отырғанша фильм басталып кетіпті. Шал амалсыздан босағаға сүйеніп тұрып қалады. Шеткі орындықта отырған бір бала шалға екі-үш қайтара бұрылып қарайды да, қараңғыда танымаған кісі құсап, орнынан тапжылмапты. Шал да әдейі байқамағанды. Қарияның түрегеп тұрғанын көрген бір әйел өзі тұрып, оған орнын беріпті. Шеткі орындықтағы бала енді әлгі әйелді көрмегенсіп, алақанымен бетін қалқалай беріпті. Келесі бір жолы осы баланың өзі кинодан кешігіп қалып, залға фильм басталып кеткен кезде кіреді. Дәл есік жақта манағы шал отыр екен, ол орнынан жалма-жан түрегеледі де балаға: «Қарағым, шаршап келген түрің бар екен, менің орындығыма отыра ғой, түрегеп тұрсаң аяғың талар» депті. Бала не дерін білмей, өткен жолғы қылығы есіне түсіп, ұялғанынан бетін басып, сыртқа шығып кетіпті.

«Осы әңгіменің несі қызық? Жоқ нәрсеге күледі екен бұлар» деп, Әсет тасада тұрып, Нұрланның сөзін күліп қостап келе жатқан құрбыларын ұнатпай қалды. Олар мұның тұсынан өте беріп, кідіріп бөгелді де, Нұрлан екі жолдасынан бөлініп, үйіне қарай жалғыз беттеді.

Әсет сыртқы көшемен жүгіріп отырып одан озды да, Нұрланның алдынан шығып, жол үстінде күтіп тұрды. Құрбысы жақындай бергенде, ол нақ бір күреске түсетін адамша оңтайланып, бір нығымен қырындай бұрылып, ілгері жүрді. Еш күдіксіз қасына тақап келген Нұрланды қос қолымен жағадан ала түсті.

— Өй, Әсет, не болды саған? Жындандың ба? — деп Нұрлан сескеніп қалды.

— Сенің менде қанша қақың бар? Осыған жауап бер қане! — деп Әсет бұрқ ете түсті.

— Өзің қызық екенсің! Жібер деймін! Жағамды жыртасың.

— Жібермеймін! Сазайыңды тартқызамын! Жиналыста мені жамандағыш адамсың ғой...

— Ә, солай ма, өш алмақ екенсің ғой, — деп, Нұрлан қатты бұлқынып, Әсеттің қолын қағып жіберді.

Әсет қайта ұмтылды. Екеуі ұстаса кетті. Нұрлан аяқтан шапып, қайырып қалғанда, Әсет қалпақтай ұшып түсті. Бірақ ол жығылып жатса да, Нұрланды жағадан алып босатпады.

— Жібермеймін! Сазайынды беремін сенің! — деп, әрі айбат шегіп, әрі жығылғанына намыстанып жатыр.

— Саған төбелес керек. Мен төбелеспеймін. Босат қолыңды, жібер! — деп, Нұрлан бұлқынды.

Екеуі осылай тіресіп жатқанда дәл қастарынан біреудің қатқыл жуан даусы естілді:

— Бұларың не? Не жетпеді екеуіңе! Өй, екі дорақ!

Нұрлан басын көтеріп жалт етіп қарағанда, қарсы алдында, қолында имек таяғы бар, өзінің атасы тұр екен. Бала қатты қысылып қалды. Ұяла түрегеліп, теріс айналып, үстінің қарын қақты.

Әсет те үнсіз түрегеліп еді. Ол малақайы мыжырайып төмен қарағанда, жерге жұлынып түскен үлкен қара түймеге көзі түсті. Нұрланның пальтосының түймесі екенін тани қойды. Етігінің тұмсығымен білдіртпей түймені қар астына сүңгітіп жіберді.

* * *

Көшеде жағаласып, керісіп қалған екі дос үйлеріне келген соң өздерінше ойға шомды.

«Менің еш жазығым жоқ еді. Әсеттің кемшілігін жиналыста айтқаным дұрыс. Бұған дейін ол менің сөзімді жүре тыңдады ғой. Жұрттың көзінше сынағаным жөн. Бір адамнан гөрі көп адамның ықпалы күшті емес пе. Әсеттің жұмысқа дегенде жалқау екені рас. Күрек ұстаса қолы лезде аппақ боп күлдіреп шыға келеді. Қыздардан да нашар... Ұят емес пе!.. Ай, өзімнен де бір қателік кетті-ау, Әсетпен көшеде неге алыстым екен? Ол қатты ашуланды, ал мен ызақорланып кеттім... Әй-әй, дұрыс болмады. Біздің мұнымызды ертең өзіміздің балалар білсе, күлетін шығар... Қыздар естімесе екен... Олар ондырмай мақатайды...» деп қинала ойлады Нұрлан.

«Нағыз дос қандай болады? Нұрландай бола ма? Жоқ. Нағыз досың сені әрқашан қадірлейді, сыйлайды, жамандамайды, жиналыста жұрттың көзінше сынамайды, — деп ойлады Әсет. — Кемшілік деген немене? Біреуден біреу кем емес, артық та емес. Бірдей. Ал өзін артықпын дейтіндер басқаларды сынағыш келеді. Білгішсінеді. Нұрлан тап сондай. Өзінің ең жақсы көретін жолдасын жиналыста сынайтын дос бола ма екен? Мен көргем жоқ ондай досты... Токтай тұр, Нұрлан, кімнің көк жалқау екенін білерміз әлі... Асықпа!»

Сөйтіп, екі достың арасында осындай бір қолайсыз хал туды. Әсет Нұрланның жолдастық сынын теріс түсінді. «Оның жиналыстағы сөзінің есесін қайтарамын» деп байлау жасады.

Сонымен, арада бірталай күн өтіп те кетіп еді. Бұл уақыт ішінде Әсеттің өз басында бір өзгеріс болған сияқты. Бұл бұрынғыдай емес, үй ішінің әртүрлі жұмысына көбірек қолғабыс тигізіп жүрді. Таңертең тұрып құдықтан ат суара қою, бұзауға шөп салу, отын ұсақтау секілді жұмыстарды айтқызбай-ақ өзі істеп жүрді. Бір күні қораның төбесінің қарын күреді. Екі алақанын бірдей күлдіретіп алды. Бірақ мұны тірі жанға сездірген жоқ, ешкімге сырын білдірмеді. Келесі күні есіктің алдын тазалайын деп, қолына күрек алып еді, екі алақаны удай ашыды. Сонда да төзді, күректі лақтырып тастамады.

Әсеттің күнбе-күн көзге түсіп, осындай түрліше істерді атқарып жүргенін Нұрлан да байқап еді. Кей күндері құдықтан ат суаруға екеуі қатар барып та қалып жүрді. Нұрлан құрбысымен бұрынғыша жаркылдап сөйлескісі келеді. Бірақ Әсет оны көргенде қабағын түйіп, сырт береді. Нұрланмен тілдесуді қаламайтындай. Баяғы ашуы әлі тарқамағандай. Мектепке сабаққа барғанда да ол Нұрланға жуымай, салқын қабақ танытып, бөлектеніп жүрді.

Ал, Нұрланда Әсетке деген реніш-ыза жоқ. Алып-ұшқан жас көңілі жақсы достықты ғана қалайды. Бұрын ылғи күнбе-күн кеш батарда Әсет екеуі таза ауада сөйіп құрып, бірер сағат жүруші еді. Қайда кетті сол тәтті сәттер!

Нұрлан тысқа шығып еді. Өз үйінің алдында қақпаға сүйеніп Әсет те тұр екен. Нұрлан бұған үнсіз тақап келді де, баяу үн қатты.

— Не ойлап тұрсың? — деп, ашық көңілмен жымыып сөйледі. Әсет үндемеді.

— Жай тұрсың ба? — деді Нұрлан. Әсет жауап қайырмады.

— Жүр, біразырақ серуен жасап қыдырайық... әңгімелесейік.

— Бара бер өзін. Сенімен бірге жүргім келмейді, — деп, Әсет қолын сілтеді.

— Әнеукүнгі ашуың әлі тарқаған жоқ па? — деді Нұрлан күлімсіреп.

— Оны өзім білемін. Сенің қандай бала екенің енді маған мәлім.

— Менің саған ешқандай жамандық ойлаған жерім жоқ. Біз доспыз ғой.

— Сен сияқты мақтаншақпен бұдан былай ешкім де дос болмайды. Бар, тайып тұр!

Әсет теріс айналды. Нұрлан келген ізімен үн-түнсіз кейін қайтты.

Екеуі тағы да табыса алмады. Осылайша бір-біріне қабак түйісіп жүре бермек пе?! «Жиналыста оны бекер сынаған екем. Сондағы сөзімнің еш пайдасы тимеді ғой Әсетке» деп қынжылып қалды Нұрлан. «Біз доспыз дейді тағы да! Дос болса, бүкіл класстың алдында мені неге сынайды? Неге жалқау дейді? Достық сөздің қандай болатынын білемін мен!» деп ойлады Әсет.

Бірақ ол достық сөздің қандай болатынын келесі күні басқаша естіді. Ауладан шыға берген Әсет өз әкесінің бұл жайында сыртта біреумен сөйлесіп тұрғанын көріп, сөздерін естігісі кеп, қақпаның сыртына бойын тасалап, тоқтай қалды. Әкесінің даусы оған анық естілді. Әкесі Әсет сыналған жиналыстың мәңжайына қанық екен. Соңғы кезде баласының ерекше ширағанын, үй ішіне көп қолғабыс тигізіп жүргенін қуанып айтты.

— Құрбылары өзін мықтап тұрып сынаған екен, содан бері Әсетім пысық боп алды. Көресіз бе, достық сөздің қандай әсер еткенін! — дейді әкесі.

Әсет бұл сөзді естімеген кісі болып, тамағын қырып өтірік жөткірініп, бері шықты. Қақпаға сүйеулі тұрған айырды алып, мал қораға таман бұрылды.

— Балам, қайда беттедің? — деді әкесі.

— Бұзауға шөп салатын уақыт болды, — деді Әсет кетіп бара жатып...

ВОЖАТЫЙ

Талдырмаш денелі, аласа бойлы, жасыл көйлегінің омырауында комсомол значогі бар жап-жас қыз Балқия жана оқу жылы басталардан аз-ақ күн бұрын аға пионервожатыйы боп тағайындалып, орта мектепке келіп түскен бетінде оған бір топ пионерлер жолығып еді. Вожатый сыпайы ғана жымып жөнін білдіргенде, олар жарыса сөйлеп, өздерінің селосына келген жаңа адамға әр нәрсені таныстырып жатты. Бұл жердің көп жайына Балқия сырттан қанық болса да, мына көңілді балалардың сөзіне ден қойып, қызығып тындады. Күтімсіреген нұрлы бота көздерін әр балаға бір аударып өтеді. Көз кідіртіп қарайды, қарайды да күтімдейді. Кескіндері бір-біріне тарта қоймаған осы топтың жан дүниесінен ұқсас бір сипат танығандай болады. Жасырақ кезінде, үйлеріне сырттан түсе қалған қонаққа Балқия да өзі білетін қызығын жария еткісі кеп ынтығып тұрушы еді. Ол дереу айтып жіберсе, қонағы ықыласпен тыңдай қалса, қуанышы құшағына сыймай мәз болатын.

Машинадан түскен бойда маңына біртіндеп үйіріле қалған балалар Балқияға бір кездегі өзі секілді көрініп кетті.

— Сенің есімің кім? — деп сұрады ол оң жағында тұрған қызыл көйлекті, қалың ерінді, сары балаға.

— Тайжан, — деді бала даусын соза сөйлеп.

— Ал, сенің есімің ше? — деп Балқия сөзге өзгеден бұрынырақ қосылып тұрған тықыр шашты, тәмпіш мұрынды балаға мойнын бұрды.

— О не керек? — деді бала аузы жып етіп.

— Бұдан былай таныс боламыз.

— Атым Байжан, — деді тықыр шашты.

— Ә, сіздің есіміңіз кім? — деп сұрады тұрғандардың бірі. Балкия жөнін айтты.

— Біздің мектепке келетін жаңа вожатый сіз емессіз бе? Ауданнан бүгін кетті деп еді, — деді Байжан.

— Сен мұны қайдан естідің? — деп танырқады Балкия.

— Біз оп-оңай есітеміз... Айтыңызшы, келетін вожатый сіз емессіз бе?

— Я, мен, — деп жымыды Балкия.

Байжаннан олардың қай класта оқитынын, дәл қазір қайда бет алғандарын білгісі кеп вожатый сұрап еді, бәрі де алтыншы класта оқиды екен, көл басына серуен жасап қайтуға шығыпты.

— Біздің алтыншы класс — мектептегі ең алдыңғы класс, — деп мақтанды Байжан, — өзіңіз әлі көресіз ғой, бізде неше түрлі өнерпаздар бар.

— Мұның өзі жақсы суретші, — деп Тайжан он иығын көтеріп, сығырая күлді.

«Қандай жақсы балалар» деп ойлады Балкия. Жаңа таныстары едәуір ұзағанша сондарынан көз жіберіп сүйсіне қарап тұрды. Сол сәтінде жана вожатыйдың жас көңілінде сенімді бір үміт қыландады. «Әрине мұндай пионерлер өз қатарының алды болуға тиіс!»

Біреуді бір көргенде бәрін де аңдадым-ау дегенмен, ол адамның жан сырын тап сол жолы түгел ұға қояр ма екенсің? Алтыншы класқа тұңғыш еніп, пионерлермен әңгіме өткізгенде Балкия да әр баланың мінезін өзінше топшылап қайтты. Байжан мен Тайжан сияқты әдепті таныстарының жайын әбден қанық білетіндей көрінді.

Оқу айының алғашқы күндері өзінің думанымен, қуанышымен білінбей сырғып өтіп жатты. Әр оқушының сабақ үлгіру табеліне ұстаз қаламының ізі де түсіп қалды.

Балкия алтыншы класс журналының әр бетін аңдай ашып отыр еді. Дәл математика сабағының тұсына жеткенде, екі жерде имніп тұрған екілік цифрына көзі сүрініп кетті.

«Бірі Байжан, бірі Тайжан, екеуі бірдей неғып нағар баға алды екен? — деп ойлады Балкия. — Екеуі де жақсы бала еді ғой...»

Вожатый әуелі сол пәннің оқытушысынан «екінін» сырын біліп еді, Байжан да, Тайжан да математикадан нашар үлгереді екен. Балкия бұл екеуін сабақ соңынан пионер бөлмесіне шақырып алып, өздерімен оңаша сөйлесті. Бірден кінәлай жөнелмеді, сабырмен ғана сөз сұрап, байсалды кеңесіп көрді. Балалардың

да айыбы үлкен емес сияқты: сол күні алгебра сабағы болатынын байқамай қалыпты да, дайындықсыз келіпті.

— Күнделікті жүретін пәндердің жүйесін жазып алмағандарың қалай? — деді Балқия.

— Әлдеқашан жазып алғамыз! — деп Байжан шынын айтты.

— Ендеше сенбі күні алгебра болатынын неғып білмедіңдер?

Бұл сұрауға екеуі де жауап қата алмай, күмілжи берді...

Ол екеуі шығып кеткен соң Балқия едәуір ойға шомды. Өмірге көзқарасы әлі қалыптаспаған, әр нәрсенің мәні мен байыбына жіті қана қоймаған жас буынның мінезі толқын сықылды көрінді. «Жел қай жақтан шықса, теңіз толқыны соның әуенімен шалқиды ғой. Мінез тап сондай, тәрбие ыркына бұрылады» деп ойлады Балқия. Байжан және Тайжанмен ең алғаш мектеп үйінің алдында танысқанда екеуінің бойынан өзі екі түрлі өнеге сыпат көргендей болып еді. Ал, әлгі тілдесуінде олардың мүләйім сиқынан өзге бір күйді аңғарды. Жаратылысында сөзге сараң Тайжан, вожатыйдың бастапқы сұрауына мүдіріп жауап қайырды да, аузын жұмды. Әйтеуір Байжан дәлелге бір дәнекер тауып, жүздерін сонымен қалқалады. «Ұялғаны ғой» деп ойлады вожатый. Екеуіне де өз ақылын айтып, «бұдан былай тәуір оқитын болындар» деп тапсырды. Олар уәде етті.

Бөлмеде оңаша қалған Балқия: «Осы әңгіменің әсері қалай болар екен» деп дүдәмалданып еді, өзге бір ой кеп көңілін бөлді. «Жоқ, олар енді нашар оқымауға тиіс!»

Үміт шіркін жақсыға ғана талпына береді ғой. Бірақ, Байжан мен Тайжанның аяқ алысы оңбады. Алгебраның қым-қиғаш есебі екеуінің еңсесін бір көтертпей-ақ қойды. Соған келгенде аяқтары шалынып кетеді де, домалап түсіп, етек-жеңдеріне «екілігі» құрғырды имитіп іле шығады. Осы пәнге өздерінің зауқы да соқпай ма, кім білсін, әйтеуір осыған дегенде адымы өнбейді. Ақыры оқу жылының бастапқы тоқсаны да бітіп қалды. Алтыншы класс бойынша математикадан үлгіре алмағандар есебінде Байжан мен Тайжанның ғана есімі аталды.

— Талай жекелеп әңгімелестім. Отряд жиынында да қарадық. Бәрі де зая кетті,— деп қынжылды Балқия.

Олардың математикадан нашар үлгіріп жүргенін вожатый ерте-ақ сезіп еді. Бар амал-тәсілін жасап та бақты. Сан өткізген жиыны мен әңгімесінің әсер-ықпалы болмағаны ма? Балқия әсіресе осы жайға күйзеледі. Ойы әр саққа қыдырды. Басқа сабаққа тәп-тәуір Байжан мен Тайжанның математикаға желгенде құрбыларына ілесе алмауы қалай?

Балқия енді осының себебін іздеді. Екі оқушының үйішілік

өмірін, төңірегін жіті зерттеді. «Бұлар неліктен нашар оқиды» деген тақырыпта республикалық комсомол газетіне мақала жазып, кеңес сұрауға да көңілі ауды. Бірақ артынан, «әуелі өзім барлап білейін» деп бөгелді...

Байжанның да, Тайжанның да құмар бір өнерлері бар еді. Байжан суретті әдемі салатын-ды. Адамның әлпетіне карап отырып, тұр-ажарын қағаз бетіне айнытпай түсіретін ебі бар. Тайжан ағаш мінеуге шебер еді. Балқия бір жолы оның үйіне барғанда баланың өз қағаз-кітабын қою үшін арнап жасап алған шағын тумбочкасын көріп, жас шебердің ісіне өте разы болған-ды.

Аға вожатый отряд пионерлері алдында Байжан мен Тайжанға жауапты бір іс тапсырды. Пионер бөлмесіне ілу үшін жұқа ағаштан ойып, көлемді етіп, пионер значогін жасау Тайжанға жүктелді. Оқушылардың ішкі тәртіп ережесіне сәйкес үлкен бір сурет салу — Байжанның үлесіне тиді. Екеуі де жұрт көзінше екі ірі іске ие болғандарына іштей қуанысты. «Олардың сабақты жақсы оқуына бұл тапсырманың қандай әсері болар екен?» деп вожатый күдігі мен үміті аралас ойда қалды.

Байжан мен Тайжан бірнеше күннен соң біткен бұйымдарын пионер бөлмесіне әкеліп, аға вожатыйға көрсеткенде, бұлардың математикадан үлгіру қарқыны бұрынғы қалпында еді. Балқия мұны күнде біліп, класс журналынан күнде көріп жүрсе де, бұл жөнінде оларға әдейі ештеме демеді. Екеуіне жүктеген өз тапсырмасының жайын ғана қадағалап отырды.

Вожатый олардың бітіріп әкелген затын байқап көріп шыққанда:

— Жақсы жасапсындар. Әдемі екен. Әр іске осылай тыңғылықты болу керек.— деді. Байжан мақтау сөзді естігенде жан-жағына қаранып жымың қақты. Тайжан болымсыз ғана езу тартты.

— Бұларынды мектептегі көрмеге қоямыз, жолдастарыңа көрсетеміз,— деп, Балқия құбақай жүзінде көңілді нұр ойнап, Байжан мен Тайжанның күлімсіреген кескініне кезек көз салды. Өз сөзінің бала реңінен көрінер әсер ізін барлағандай.

Көрме ашылғанда Байжан мен Тайжанның еңбегі ең көрікті төрден орын алды. Бұлардың жасаған бұйымын тіпті мұғалімдер де қызығып көрді. Пионер жиынында директордың өзі бұл екеуінің есімін басқа оқушыларға үлгі етіп атады.

Сол күні аға вожатый пионер бөлмесінде онаша кеңесіп отырып екеуіне:

— Көрдіндер ме, ықылас қойып ұмтылып едіңдер, өздеріңе берілген тапсырманы үлгілі орындап шықтындар. Математикаға

тап осылай ұмтылыңдаршы! Сөз жоқ, жеңесіңдер,— деп ой тастады да,— рас па осы? — деп, сөзін сұрауға түйді.

— Ы-рас,— деді Байжан. Тайжан басын изеді.

Тайжан жолда да, үйге келген соң да вожатыйының әлгі сөзін есіне алды. Ол әр нәрсені ойлады. Келешегіне көз жіберді. Тезірек токарь болып шығуды армандады. Ол үшін ең әуелі он жылдықты бітіріп алуы керек. Алгебрадан кеше тағы да нашар баға алып қалғаны есіне түсті. Түбінде осы пән қол-аяғын тұсайтындай көрінді. «Бұл сабақтан басқалар қалай жақсы үлгіріп жүр? Олардың менен несі артық?» деп ойлады Тайжан. Бұл сұрауына өзі жауап таппады.

Ертеңіне ол сабаққа көңілсіз келді. Залға кіре бергенде Балкия қарсы жолықты.

— Өңің сынық қой, Тайжан, өзің ауырып қалғаннан саумысың? — деді вожатый оны бөгеп. Тайжан үндемей төмен қарады да, басын қайта жоғары көтеріп, екі жағына кезек бетін бұрып манына көз қиығын тастады.

— Бір сөз айтқың кеп тұр ғой... Қысылма, айта ғой,— деді божатый балапың ыңғайын танып.

— Баска балалар менен артық па? Олар оңай шығарған есепке мен неге қиналамын? — деп мұңая сұрады Тайжан.

Балкия сәл бөгеліп, еңкейе түсіп:

— Ешқандай кемдігің жоқ, олар да өзіндей,— деп күлімсіреп сөйледі,— бірақ олардың есепті оңай шығаруының мәнісі бар. Олар бұл пәнге сенен гөрі ықыласты, сенен гөрі тиянақты.

Тайжан үндемеді. Партасына да сол үнсіз қалпымен келіп отырды. Вожатыйдың соңғы сөзі есіне түсе берді. «Олар сенен гөрі ықыласты, сенен гөрі тиянақты»...

Байжан сол күні партфелін теңселте ұстап, есікті шалқайға ашып, класқа көңілді кіріп еді. Алгебра есебімен тағы да сәтсіздікке ұшырап, сабақ соңынан аға вожатый оны тағы да бөгеп қалды. Балкия жағдайын Байжанның өз аузынан естіп, әдепкі үгітін айта бастағанда, сөзі кілт үзілді.

— Алгебраның қанша қажеті бар. Оны білмей-ақ художник болуға болады,— деді Байжан. Өзінің суретші болғысы келетінін осы жерде және бір аңғартты.

Қапелімде аузына орайлы сөз түспей Балкия сәл мүдірді. Үгітіңді жадына тоқыр Байжан жоқ. Ұрсармысың? Жиналыста қарау керек пе? Топ алдына шығарып, қайта-қайта уәде алғаннан не пайда? Балкия алтыншының класс жетекшісімен ақылдасты.

— Байжанның математикадан нашар оқуының сырын енді

ашыпсын. О баланың суретші болуды аңсайтынын мен де жақсы білем. Бірақ, өзінің алгебраны білмей-ақ художник болғысы келеді екен ғой. Міне, сыры! — деп класс жетекшісі, сөзіне нокат қойғандай, саусағымен столдың шетін ақырын ғана тық еткізді.

— Өзім де осылай ойлап едім. Байжан қателесіп жүр. Ұрыспай-сөкпей, қатесін қалай мойындатуға болады? — деді Балқия.

— Мұның жайын екеуіміз бірігіп ойласайық...

Осыдан бірер күннен кейін аға вожатый пионерлердің әйгілі адамдармен кездесу кешін өткізуге әзірленді. Көрші МТС-тын жуырда Еңбек Ері атағын алған бас агрономымен өзі телефон арқылы сөйлесіп, оқушыларға әр нәрсені білудің пайдасы туралы қызықты әңгіме айтып беруін өтінді. Бас агроном «өз өміріме байланысты айтамын» деп уәде етті. Осы озат МТС-тың өмірімен танысу үшін Ленинградтың атакты бір суретшісі командировкаға келіп жатыр еді. Аға вожатый онымен жүзбе-жүз барып сөйлесуге Байжанды жұмсады. Суретші өте қарапайым адам екен. Байжанның сөзін ықыласпен тыңдап, пионерлермен кеңесуге келуге өзінің қуанатынын білдіреді. Байжан мектепке жеткенше жүгіріп, Балқияға суретшінің айтқанын жеткізді.

— Бәрі де жақсы, жалғыз-ақ өкінішті бір жай болып тұрғаны. Нашар оқитындардың есімін сол атакты адамдардың көзінше де атауға тура келеді, — деп аға вожатый Байжанның кескініне көзінің қиығымен байқай қарады. Баланың қабағы түсіңкіреп кетті. Өңіндегі жылы шырайы бозара қалды. Құрметті кісілердің алдында мұның да міні ақтарылады ғой.

Байжан кездесу кеші өтетін күні бұған қатыспай қалуды бір ойлады. Бірақ тағаты жетпеді. Жнынға атакты суретшінің өзі келеді. Художник боламын деп жүрген Байжан оның әңгімесін қалай тыңдамай қалмақшы! Ол келді. Залға оқушылар сыймай кетіпті. Шақырған қонақтарын аға вожатый өзі бастап кірді. Бұлар төр алдындағы, үсті жасыл матамен жабылған ұзын столға барып орнығысты. Байжан түкпір жақтағы партаның біріне қымтырыла отырып, суретшінің қимылын бакты.

Алғысөзді Балқия бастады. Ол сөйлеп тұрғанда Байжан алдындағы баланың иығына тығыла түсіп, өзін жасырды. Тұла бойы пысынап кетті. Мұрнының ұшынан сап-салқын тер шықты. Қазір, вожатый оның «екісі» барын айтқалы тұрғандай көрінді. Байжан оң жағына сәл бұрылып еді, вожатыйға күлімсірей қараған Тайжанға көзі түсті. Ол қымтырылмай, қысылмай еркін отыр. «Вожатый мұны мақтайтын шығар. Тайжан алгебрадан қатарынан екі рет төрт алды», деп Байжан оны ішінен күннеді.

Аға вожатый ешкімді мактаған да, сынаған да, жоқ. Байжан

аман қалды. Балкия сөзін бітіріп, орнына отыра бергенде ғана манадан төмен бұққан Байжанның негі жоғары көтерілді. Келесі кісілердің сөзін ол бойын тік ұстап, еркін отырып тыңдады. Суретші орнынан көтерілген кезде ғана еңсесін ілгері салды. Бұл адам толып жатқан қызықты мысалдарды алға тартып, әйгілі суретшілер өмірінен әңгіме шерткенде Байжанның түсі сан құбылды. Қызарды да, бозарды да, қуқыл да тартты. Айтылып жатқан сөздердің жалғыз-ақ түйіні бар: жақсы суретші болу үшін әр істі, әр жайды жетік білуге керек.

— Мәселен, суретке қол икемі болғанмен, оқыған сабағын жөнді білмейтін оқушыдан түбінде нағыз суретші шығады деп айта алмаймын. Көпті білетін адам ғана өнер несі болады,— деп сөзін доғарды суретші қонақ.

Байжан ернін тамсанып қойып, оған жаудырап қарай берді. Аға вожатый мұны елеусіз ғана байқап отырды...

ТОҚТАР

«Осы менің-ақ жолым оңғарылмай қойды, өңгені — бақыты алдынан тосып тұрады» деп мұная ойлады жасы жиырмаларға енді ғана толған, дені де сап-сау, кескіні де әп-әдемі Мәлімбаев Тоқтар дейтін бала жігіт. Өзі бір ата-ананың әлпештеген жалғызы. Бұл туғанда әке-шешесі қандай қуанып еді! Алдыңғы балалары тұрмай келген ата-ана осы перзентінің ғұмыры ұзақ болуын тілеп, есімін Тоқтар қойған. Енді баласы есейген шағында «тілегіміз қабыл болды, бұл ұрпағым тоқтады» деп, әкесі ішінен шүкірлік етіп жүретін. Тоқтардың ата-анасы діни уағызға қаны ұйыған, бірақ ниеті түзу, көңілі ақ, адал жандар еді. Жалғыз ұлының ер жетіп, жақсы азамат болуын, пәтуалы қызмет етуін жақсы үмітпен күтетін. Соңғы бірер жылдарда көңілдеріне күдік оралғандай. Әкесінің бақташы деген лауазымының кішілігі болмаса, үй-ішінің әл-ауқаты, дәулеті ешкімнен кем емес. Меншікті малы да, астығы мен ақшасы да мол. Әке-шешесінің жанына бататын бір ғана дерті — осы жалғыз баласының жолы болмай, құтты орынға қонақтай алмай келе жатқандығы. Мейлі, Тоқтар өмір-бақи жас нәресте күйінде болып, ата-анасының алдында жөргекте ораулы отырып, олардың ырысын еме берсін. Жалғыз оның бүкіл ғұмырына жетер азығын әке жиып бере алады. Бірақ қадірлі ұлы өзінің қанаттас құрбыларынан қара үзіп, қалып қоймасын. Әке осыны ғана ойлайды. Ал баласының ойы бөлек.

«Жоқ, құрбыларымның менен еш артықшылығы жоқ. Олардың тек жұлдызы оңынан туып, жолы болып жүр... Ой жағынан да, білім жағынан да олар өзіммен тен. Ал, талап жағынан... Ия, бұл жағынан мен тіпті олардан асып түсемін».

Тоқтар он жылдықты бітірген жылы заң институтына түсуді ойлап, Алматыға тартқан. Өзінің есіл-дерті прокурор боп, екі нығына жарқыратып погон іліп бір шығу еді. Сонда бұдан кей-біреулер ығысып қалса...

— О, азамат, жасқанбаңыз. Біздің заң нақақтан ешкімді күйдірмейді. Біз әділдігін айтамыз,— десе сонда прокурор Тоқтар Мәлімбаев.

«Әй, шіркін, прокурорлыққа қолым бір жетсе, жуликтердің сазайын мықтап тартқызар едім-ау» деп, Тоқтар мектепте жүрген кезінде талай бір тәтті ойдың құшағына енуші еді. Бірақ кім кінәлы, орта мектепті жығылып-сүрініп әрең бітірген ол, заң институтына түсу үшін қабылдау сынағын тапсырғанда конкурстен өтпей қалды. Емтихан алған доцентке, институт директорына алыстағы ауылдан келгенін, әке-шешесі қартаң кісілер екенін және олардың бұдан басқа сенер баласы жоғын айтып, мұңын шағып көріп еді, еш нәтиже шықпады. «Институтқа емтиханды үздік тапсырғандарды ғана іріктеп аламыз. Бізге жақсы оқушылар ғана керек» деген сөзді естіді. Қабылдау комиссиясы документтерін қайырып берді. Ендігі амалы нешік? Оқуға түсе алмай, ауылға қайтып барғаннан жаман нәрсе жоқ. Тоқтар үйге қайтуды намыс көрді. Ол әйтеуір бір институтқа түсуді ойлады. Екі күндей әрлі-берлі сабылып еді, жоғарғы оқу орындарының бәрінде де қабылдау бітіп қалыпты. Тоқтар емтиханда өзі секілді екшеліп қалған бір серіктер тауып, біраз күн соларға ілесіп, техникумдар мен арнаулы училищелерге де бір-бір бас сұғып шықты. Бәрінде де басартық орын жоқ. Тоқтардың серіктері селдірей бастады: кейбірі амалы таусылып үйлеріне қайтты, қайсы біреуі кері қайтуды намыс көріп, әйтеуір қолы іліккен бір жұмысқа тұрып қалды. Тоқтар үйіне телеграмма жолдап, қыруар ақша алдыртып, не де болса ақырын күтті.

«Жұрт аяғы басылар, оқу басталған күнде де кейбір қаражаты жоқтар шыдамай кетіп қалар. Соның бірінің орнына ілігіп кетермін» деп дәмеленді ол.

Бір ай өтті, үміті ақталмады. Келесі ай туды, үміті ақталмады... Лажы болмай Тоқтар үйге қайтты.

— Орта мектептегідей емес, институттың сабағы ауыр болады екен. Денсаулығым көтермейтінін білдім. Алматының білгір бір дәрігеріне қаралғанымда: «қаның аз, ауруға шалдығасың» деген соң, оқуды тастап кетуге мәжбүр болдым,— деп мұнайды ол.

Әке-шешесі де, жакын көршілері де бұл сөзге иланып, «келгенің тәуір болған, адамға ең қымбаты денсаулық қой, оқу қайда қашар дейсін... басың әлі жас» десіп, оның көнілін жұбатты...

Сонымен арада ай өтті... жыл өтті. Тоқтар бұрау басын сындырмай үйінде бос жүрді. Сынықты сылтауратуы көбейді. Бұрын

темекіні үйішінен жасырып тартып жүруші еді, енді есейіп қалғанын паш еткісі келгендей, әке-шешесінің көзінше, сояудай шылымды тісіне қыстырып, көк түтінді будақтатып отыруды шығарды. «Темекі ысы көкірегіңе жаман ғой» деп күдіктенген әкесіне: «Жоқ, көке, темекі шегу кісінің көңілін жадыратып, қанның толығуына себепші болады» деп дәлел табады. Әкесі басын шайқайды да: «Көк түтіннің де бір қасиеті болғаны ғой, сірә. Әйтпесе сыпыра жұрт неге шылым тартады. Осы балам бірдемені білетін шығар» деп ойланып қалды.

Бір күні Токтар әкесіне: «Тек жүргенше бір қызмет істеп, ақша тапқым келеді» деп, ниет білдірді.

— Он екі ай аунап-қунадың ғой, қарағым. Тең құрбыңнан қалмағаның жақсы. Әйтпесе күн көрісіміз ешкімнен де кем емес қой. Өзің адам боласың. Қызмет етсең, ысыласың,— деп қуанып қалды әкесі.

— Ауданға барып, бір жайлы қызмет іздестірмесем... Ауылда шеті көрініп тұрған ештеңе жоқ,— деді Токтар.

— Мейлің,— деді әкесі.

Токтар заң институтына түсе алмаса да, прокурорлықтан дәмесі зор еді. Аудандық заң орнының біріндегі, кіші-гірім болса да бір жұмысқа ілігіп кетсе, бара-бара ірі қызметкер болып шығуы мүмкін ғой. Ауданға келісімен Токтар сот мекемесіне барды. Қатшылық орынның бос екенін білді. Араға біреулерді салып, өйтіп-бүйтіп, әйтеуір сол қызметке қолы ілікті. Қажетті документтерін реттеп тапсырып, бір аптадан соң соттың қатшылық қызметіне кірісті. Өзіне жеке стол, жеке орындық тиді. Оңаша бөлмеде жалғыз отыратын болды. Келген адам сырттан есік қағып кіреді. «Да, кіріңіз» деп дауыстайды Токтар. Біреуге жөн сілтеп, біреуге ақыл айтып жібереді. Көңіл көтеріңкі. «Өзім дөй болдым ғой... Асықпасаңыз, екі-үш жылда Токтардың прокурор боп шіреніп отырғанын көресіз!»

Токтардың атағы өз ауылында да дүңкілдеп жатты. Кейбір желбуаздар оны: «Ойбай, біздің Токтардың несін айтасың, өсті ғой ол! Бүкіл ауданда оның әмірі жүрмейтін кісі жоқ көрінеді. Жуырда бір ұрының ісін қарағанда сақалын сыпсытып өзінің әкесін де куәге шақыртыпты» деп, қырық саққа жүгіртті. Осы сөздер сыпсындап қатшы жігіттің де құлағына жетіп жатты. Токтар оңашада жымың қағып, иығын қомдап қояды. Бөлмесіне біреу кірсе, қабағын түйіп сөйтейді. Ауданға келген сапарында мұның амандығын білгелі әдейі бұрылып түскен ауылдас құрбысына да жылы ұшырамады. «Ие, бұл нағыз прокурор болуға лайық екен» деп ойлап кетті құрдасы. Баласының пәтуалы қыз-

мет атқарып жүргеніне ата-анасы да қуанды. Бірақ не керек! Бұл қуаныштың ғұмыры қысқа болды.

Қызметке тұрғанына толық бір ай, бес күн дегенде Токтар салы суға кетіп, чемоданын арқалап, өз үйіне қайтып келді. «Бір ай сынақпен қатшылық қызметке алынсын» деген пәлесі бар екен, мерзімі толған күні «қолынан іс келмеді» деген бір жапырақ қағазды ұстатыпты да қоя беріпті.

— Өзі бір шатақ іс екен. Осы бір айдың ішінде-ақ басым мәңгіріп қалды. Сең соққан балықтаймын,— деді Токтар мұңын шағып.

— Қылмысты аударып-төңкеріп тергеу қайдан оңай жұмыс болсын. Әу баста килікпейтін-ақ шаруаң еді... Өзіңнің аман қалғаныңа шүкір... Көзің шүңірейіп, тіпті, жүдеп кетіпсің,— деп әкешеше аяныш білдірді.

Токтар тағы да бұрынғы қалпына түсті. Ерте жатып, кеш тұрады. Көңілі қаласа, күндіз сөйіл құрады. Бірде аңға шығуға зауқы соғады. Жалғыз шүрегей бұйырмай, қара кешке дейін құр салпандайды.

Кейде ол терең ойға шомып, өз-өзінен мұнайып та қалады. Болашағына көз жібереді. Алдағы күннің не қуаныш әкелері мәлім емес. Буалдыр, тұман, күңгірт... Токтар ауыр күрсініп алады. «Шынымен-ақ осы менің бағым, талантым жоқ болғаны ма? Талабымның неге ғана бір сәті түспейді» деп кейіп те қалып жүрді. Рас-ау, қолынан келетін бір қызмет бұған қайтіп табылмайды?!

— Жоқ, ағай, қолына қағаз-қарындаш алып стол басында отыратын жеңіл-желпі қызмет болмаса, басқа жұмысты атқаруға денсаулығым көтермейді. Институттан да ауырып қайттым ғой... Орта дәрежелі білімім бар, кеңсе маңынан бір қызмет тапсырыңыз,— деді Токтар, колхоз председателі оны кабинетіне шақырып алып оңаша сөйлескенде. Председатель әзірше ондай қызмет жоқ деп, сиыр фермасында есепші болып істейтін әйелдің жас босанғандығын, соның орнына ғана кісі керектігін айтып еді.

— Мейлі, уақытша болса да, соның орнына есепші бола тұрайын. Есепті кімнің жақсы жүргізгенін кейін көрерсіз! — деп, Токтар кішірек көздері күлім қағып, орнынан шапшаң түргелді. Аса қуанып кетіп еді.

Ол есепшінің міндетін он сегіз күн ғана атқарды. Бар шапшаң бір сауыншы әйел шығарды.

— Мұндай керенау жалқаудың бізге бес тиынға керегі жоқ,— деп лаң көтерді әйел.

Соның сөзі басқаларға қамшы болды да. Токтар тағы да қызметінен айырылып қалды. Өзіне де обал жоқ. Әуелгіде «жас қой, жаңа келген бала ғой, түзелер, ысылар» деген үмітпен сауыншылар да, ферма бастығы да Токтарға ескертіп жүрді. Бірақ жаңа есепші мұның бәрін шам көріп кері бақты. Сонда да «жөнге түсер» деп дәме етті фермадағылар. Оң шақты күннен соң: «мінезін былай қойғанда, өзі істің ретін білмейтін олақ екен. Тайға таңба басқандай анық нәрсенің жөнін таппайды» деген сөз тарады. Ақыры ферма бастығы Токтарға: «Шырағым, басқа кәсіп қытып пайда келтірмесең, мына іске қырын жоқ екен» деген ауыр сөзді естіруге мәжбүр болды. Осы бір халден кейін Токтардың әке-шешесі жалғыз баласының қылығына ренжіп қалып еді. «Бұл шіркін он жыл бойына несін оқыған. Бесінші классты баяғыда бітірген. Мәрпуға жұлындай ұшырып отырған есепшілік қызмет қолынан келмегені ұят-ау өзі. Қара есеп пен шотқа сол әйелден шорқақ болғаны ғой бұл» деп кейіді әкесі.

Содан былай Токтар қиялшыл болып алды. Кейде жұрт көзіне түсе бермеу үшін қораның төбесіне шығып кетіп, күншуақта маужырап отырып, тәтті бір ой құшағына енеді. Көңіл шіркін шар тарапқа жүгіреді, жігітті алысқа, биікке самғатады. Бірде оны погондарын жарқыратып прокурордың столына шірентіп отырғызып та қояды. Жүйріксің-ау, көңіл! «Көк дөнен жүйрік пе, көңіл жүйрік пе?» дейміз ғой. Көңілге де тізгін керек. Тежемесең лағып кетеді. Токтар да ойын тежейді кейде. Ол бұл кезде өзін сиыр фермасының есепшісі Мәрпуғаға ұксатып көреді. Сол ғұрлы беделі болса, ешкімнен кем болмас еді-ау! Өз әкесі ферманың сиырын бағатын жуас қана шал. Оны бүкіл ауыл қадірлейді, жақсы көреді, қошемет көрсетеді. Қарап жүргенше, осындай бір іске Токтар қолын іліктіріп көрсе қайтер еді?

«Он жылдықты бітіріп, бақташы болты деп ешкім сөге қоймас. Әкеме ілесіп сиыр бағып көрейінші. Орта мектепті бітіріп, шопан боп жүргендер аз ба?» деп ойлады Токтар.

Көктем туып, жер құлпырып қалған кез. Токтар осы ойын әкесіне айтып отырды. Әке оның ниетін құп көрді. «Өзімнің дәулетімді тасытып, қадірімді арттырған осы бақташылық еңбегім. Құдайға шүкір, ешкімнен кем емеспін» деп көңілдене сөйледі. «Баққан малыңды жұтатпасаң, күйлі, өсімтал болса, кімнің еңбегі жанбасын. Абройың артады, ырысқа кенелесің» деп ақылын айтты. Токтар күлімдеді.

Сонымен бірік күннен соң ол астына жуас құлатөбел ат мініп, қолына тобылғы сапты әдемі қамшы ұстап, әкесіне еріп мал жаюға шықты.

Ауылда туып-өскен Тоқтар әр түлік малды қалай бағып-қағудың жайын, бұрын бақташы болмаса да білетін. Кең өрісте, таза ауада, ешкімге тәуелді болмай емін-еркін жүруді көңілі теріс көрмейді. «Ат үстіндегі адамның жаны да тыныш болмай ма?» Бірақ ол бір ғана нәрседен жасқанушы еді. Қыстың қақаған суығында, боранды күні малмен бірге ығатын кездер болады. Жаздың шыжыған ыстығына күйіп, кейде судан шыққан тышқандай боп жаңбырға малшынатын шақтар туады. Түні бойы дамыл алмай, көз ілмей шығатын күйге де ұшырайды малшы. Бәрінен де ұлыған боранда қойны-қоншына қар толып михнат кешкенді, жазда өткінші жауынның астында қалып, мойынға су кетіп азап шеккенді айтсаңшы. «Осыған қалай шыдайды екен?» деп тітіренетін Тоқтар. Қазір ат үстінде келе жатып ол осы бір жайларды ойлағанда, тұла бойы тоңазығандай болып, көзін жұмды.

— Солай, шырағым, малшы адамға үлкен төзім керек.— деген әке даусын естігенде Тоқтар селк етіп көзін ашты. Бөтен біреудің үні емес пе дегендей жан-жағына алақ-жұлақ қарады. Ешкім көрінбеді. Қайда барса да осы бір «төзім» дегені алдынан шыға беретін болды-ау. Тоқтар мектепте оқып жүрген кезінде: «Сабақты жақсы үлгіру үшін төзім керек» деп мұғалімі де мұның құлағының етін жеп, әбден мезі ғып еді. «Ой, мейлі, айта берсін, өз ақылы өзіне» деп, Тоқтар оңашада күнк етіп қалатын. Ал қазір ол үндемеді. Қабағын шытып, әкесінің сөзін жақтырмай қалды...

Малшылар қосы жайлауда болатын. Сауын снырлардан бір бөлек бағылатын тана-торпақтарды күндізгі өріске Тоқтар шығаратын болды.

Жас бакташының әуелгі күні көңілді өтті. Күн шуақ болды. Аспанда қалықтап тұрып бозша торғай шырылдап ән салады. Нелер бір әсем дауысты құстар тоғай арасынан оған үн қосады. Дала ән мен күйге бөленгендей. Қыр гүлінің анқыған хош иісі мұрынға келеді. «Бүкіл төңірекке жұпар шашып қойғандай» деп рахаттанды Тоқтар. Жамырай жайылып жатқан малға көз қыдыртып қарайды: «Жаныңа қандай тыныш!» Тоқтар атын тұсап қойып, бір ағаштың көлеңкесінде жайланып отырып, үйден орап алып шыққан етін жеп, тобатайдағы қымызын ішті. Осыдан соң көсіліп дем алды...

Кешке мал өрістен қайтып, әкесі баласынан хал-жай сұрағанда:

— Дүниедегі ең рақат жұмыс мал бағу екен ғой,— деп көңілдене сөйледі ол.

...Үш күннен кейін аспанды бұлт бүркеп, сіркіреп жаңбыр жауды. Тоқтар көп күйбеңдеп, малды кеш өргізіп әкетіп еді. Күн батпай ерте оралды. Өзіне су өтіп, қалшылдап тоңып келді. Алып шыққан тамағын да іше алмапты.

Тоқтар киімдерінің суын бұрап сығып отырып жаңбырға кеійді. «Не деген суық жаңбыр, иегіме дейін дірдек қағып кеттім». Бірақ келесі күні де аспан айықпады, ақ жауын себеледі де тұрды. Тоқтар жылы фуфайканың сыртынан брезент шекпен киіп, көңілі жабырқап, амалсыз атқа қонды.

Жауынға әбден малшынып, киім ауыстырғалы, жылынып қайтқалы түс кезінде қайта айналып келді. Су сіңіп, сіресіп қалған шекпенімен иліге алмай, атынан әрең түсті.

— Тұу, жауынды күні мал баққан деген қып-қызыл сор екен өзі,— деп кейіп, қосқа шұбатылып кірді.

Ол шекпенін, фуфайкасын шешіп, енді орныға бергенде, сырттан дүрсілдетіп кеп тоқтаған салт атты әкесі:

— Ау, Тоқтар, бермен шық! — деп дауыстады. Оның мұнда отырғанын есік алдында қаңтарулы тұрған құлатөбел аттан аңдаған болу керек. Тоқтар күйбеңдеп тысқа шыққанша әкесі: «Малынды егінге түскен жерінен қайырып тастадым. Дерев жет. Дәндеген мал егінге тағы барады. Мұнда отырғаны несі омалып!» деді де жөнеліп кетті.

Тоқтар сірескен шекпенді қайта киіп, асығыста белбеуін орнында ұмыт қалдырып, құла атты шаужайлап, өрістегі малына қарай далбаңдап шаба жөнелді. Қолынан қамшысын түсіріп алып, бұған да бөгеліп, едәуір мехнаттанып қалды...

Сол күні Тоқтардың зықысы әбден шықты. Бұл барғанда малың алды егінге тағы да жетіп қалған еді. Қайыру бермей, бытырай қашып көп сабылтты. Тоқтар ызаланды да, көзінен ыршып жас та шығып кетті. Діңкесі құрып, өлдім-талдым дегенде, малы әзер жөнге бұрды. Бүкіл киіміне су өтті. «Құрысын бұл жұмысы... Бұл бейнетті енді қайтіп көрмеспін» деп түңілді Тоқтар.

Ертеңгі ол «Мұндай ауыр жұмысқа денсаулығым жарамайды» деп мұнайып сылтау айтып, үйге қайтуға әкесінен рұқсат сұрады.

— Осы ғой сенің ісің, осы ғой... Қиындыққа шыдамай тайқып шыға келесің ылғи! Сенің астыңа жұмсақ көрпені кім салып отырады? Бармайсың үйге. Бағасың малды! — деп әкесі өмірінде тұңғыш рет өз баласына қатты жекіп ұрысты.

— Менің-ақ жолым бір оңғарылмайды... Кімнен көрейін мұны... Кімнен көремін,— деп қынжылды Тоқтар...

1956

СУРЕТ

— ...Әрине, солай. Жауды жойып, қарасын өшірерсің. Бірақ, жау азабын, соғыс зардабын ұмытасын ба? Жүрекке түскен дерт, жара оңай айыға ма? — деп, Ұлы Отан соғысының мүгедегі Мәдіхан Айдаров бізге ана мен баланың кішірек қана суретін көрсете берді...

Соғыстың алғашқы күні-ақ Мәдіхан өзінің еңбектес достарымен бірге колхоздың егіс даласынан өздері тіленіп майданға аттанған еді. Ол тұңғыш рет Украина даласында соғысқа араласты. Бір күні рота командирі оны шақырып алып:

— Жолдас Айдаров, сен бүгін үшінші рет жау тылына өтіп, барлау жасап қайтасың. Қане, қасыңа кімді аласың? — деді.

Мәдіхан өзіне зор сеніммен қараған қарт командирінің алдында сәл ойланып тұрды да:

— Бөлімше командирі сержант Айбасовты! — деді.

— Айбасов!.. Білемін. Өжет жігіт. Тілегің орындалады,— деп, командир сөзді келте қайырды...

Біржарым сағаттан кейін барлаушылар ерекше тапсырмамен жолға шықты.

Кешкі уақыт. Қызыл сәулесі жалынша шашырап күн батып бара жатқан кез. Терістіктен үілдей соққан салқын желдің лебі бетке тиеді. Жер шөбіне ұқсас көкала жапырақ түсті халат киген екі жауынгер ентелей басып, сақ жүріп келеді. Біраздан соң түн қараңғылығы қоюланып, айналаны қара түнек басып, түк көрінбей кетті. Күндізгі ап-ашық аланқы дала қазір тілсіз, меңіреу.

Екі жауынгер шыққалы бірнеше сағаттай уақыт болып қалды. Бір-біріне сыбырлай үн қатып, алды-артын терең барлап жүріп келеді. Оқ тонап кеткен сирек, сидаң ағаштар әр жерден

бір қараңдап, мылтығын кезенген жау сақшысындай селт еткізіп қалады. Айбасовтан Мәдіхан арқан бойы ілгері келе жатыр еді. Жолдасын күтіп алды да:

— Байқайсың ба, жау тылына көп сүнгіп кетіппіз. Жау артиллериясының бекінісі осы арадан онша қашық емес, біздің оң жағымызда. Тсс... Естесің бе, сол тұстан талып жеткен дауысты? — деді күбірлеп.

— Естіп жатырмын.

— Біз деревняның сол жағын айналып өтіп, тура сыртынан келуіміз керек, — деді Мәдіхан аз үнсіздіктен соң. — Ол тұстың қалың ағашы бізді жасырады.

— Онда жау жоғын қайдан білдің?

— Қаракшылардың есіл-дерті алда болады ғой, — деп күлді Мәдіхан, — көк желкесінен келсең, бассалғаныңды бір-ақ біледі.

Осы сөзден кейін екі жауынгер жаңа бағыт ұстап, асыға жылжып, ағашқа қарай беттеді. Сол тұстан деревняға барлау жүргізбек болды.

Түн суытып, салқын тұман түсе бастады. Алыстан атылған жау зеңбірегінің даусы тынымсыз естіледі. Тым әріден жарқ етіп ракета да көрініп қалады.

Барлаушылар межелі жерге тақала бергенде жау минометінің қаңғырған снаряды ызылдап ұшып келді де, дәл қастарына түсіп жарылды. Меніреу түн селк еткендей бір ырғалып қалды.

Мәдіхан денесі дір етіп, шошып тоқтады. Қасында қатар еңбектеп келе жатқан серігі көзден ғайып болды да, кеудесіз бас доптай ұшып келіп домалап алдына түсті.

Мәдіхан да: «қош, жан досым...» деуге ғана тілі келіп талықсып кетті. Снаряд сынығы оны да ауыр жаралаған еді...

Ол екінші күні ғана есі кіріп, не болғанына, қайда жатқанына түсіне алмай, басын көтеріп айнала қаранды. Кішірек келген күнгірт бөлме. Әлдекім өзін ағаш кроваттың үстіне жатқызып, жылы жауып қойған. Ұялғандай иіле жанып май шам тұр.

«Қайда жатырмын» — деді жауынгер өзіне өзі.

Екі-үш оқталып көріп еді, тұра алмады.

— Жат, ұлым, — деді тап қасынан шыққан дауыс. Мәдіхан оң жағында тұрған қоңырқай өнді, көзі де қара, дәл өз шешесіндей мейрімді жүзді, жасы қырықтар шамасындағы ананы көрді.

— Жат, ұлым, — деді ана жұмсақ үнмен, — аяғың сынған, Тұруға болмайды, әлгінде ғана дәрігерлік көмек көрсетілді...

Мәдіхан қадірлі ананың сол бір шақтағы кейістігі жоқ нұрлы, ойлы дидарын көз алдына келтіріп, үндемей едәуір отырды. Ауыр күрсініп тағы да сөйлеп кетті.

— Ананың туып-өскен мекені осы жердегі деревня екен. Соғыстың алғашқы күні-ақ күйеуі өзі тіленіп, Отан қорғауға майданға аттаныпты. Фашистер деревняны алғанда партизандармен астыртын байланыс жасап тұру мақсатымен ана осы үйде науқас, мүгедек адам ретінде елеусіз тұрып қалған. Төсек тартып жатқан сырқат әйелден жаулар онша сезіктене қоймаған. Сол ана мені үй астынан жасалған қауіпсіз бөлмеде өз баласындай күтті. Деревняда неміс коменданты мен солдаттары тұрды. Өте қауіпті, ауыр күндер еді...

— Мен көпке шейін айыға алмадым. Бұл жағдайыма қатты назаландым. Бірақ бұл азапқа көнбеске лажым жоқ, жаралымын. Күннің тез батып, тез шығуын тілеймін. Аяғымның тәуір болар сағатын тағатсыз күтіп сабырсызданамын, алабұртамын. Арада екі айдан аса уақыт өтті. Бір күні түн ортасы ауған кезде терезені біреу ақырын ғана қаққандай болды. Ана ауызғы бөлмеде жүр еді. Мезгілсіз терезе тықылынан сезіктенген ол терезе алдына үнсіз жақындай бергенде, әйнек тағы да қағылды. Бұл жолы саусақ тықылымен бірге «есігіңді аш, ана» деген сыбыр естілді. Фашистердің ағаш ұлтанды ботинкасының тарсылы мен беймаза дауыстарына құлағы қанып, сақ боп алған анаға мына бір епті жүрісті адамның үні бір түрлі сүйкімді естілді. Дауыс қайыра шыққанда ана сырттағы адамның кім екендігін де таныды. Ол жылдам барып есікті ашқанда ұзын қара мұртты, кең жауырынды, өткір көзді, қару асынған мосқал адам сып етіп ішке кірді. Беліне қыстырған гранаты мен қанжары бар. Ол анамен қысқа амандыққа келді де деревняда орналасқан жау жөнінде, олардың қару-жарақ қоймалары мен бекіністерін түгел сұрап, көңілене түйіп алды. Үнгірімінің саңылауынан сығалап тұр едім. Маған оны ананың өзі ертіп келді.

Бөгде адам жалпақ алақанымен қолымды қысып:

— Халің қалай, жауынгер? — деді күліп.

Ол бұл жолы көп кідірген жоқ, «кейін тағы ораламын» — деп қош айтысып, шығуға беттеді...

Келесі жолы келгенде мен оған тура тілек етіп:

— Жолдас партизан, мен де сізбен бірге кетемін. Жауға оқ атпай тұра алатын емеспін. Ерте кетіңіз мені,— деп өтіндім.

— Сөзді ойланып айту керек, жауынгер,— деді партизан. Ол жаныма келіп біраз ғана отырды да салмақты жүзбен көзіме тура қарап:

— Партизан кім, ә? Қане айтшы. Кім партизан?..— деп сұрады да, жауапты өзі қайырды.— Ол — жолбарыс. Бүгін мұнда болса, ертең онда, күндіз тау қиясында өрмелеп жүрсе, түнде сай бойымен жортып жүреді. Атпен емес, мына екі аяқпен. Партизанның аяғы жүруден жалыққан емес.

— Мен де жалығуға тиіс емеспін. Өйткені мен совет солдатымын.

— Әлі ұқпадың,— деді партизан енді тура ақылын айтып,— мына аяқпен қалай жүгірмексің? Тында... Әлі де тыныға тұр. Аяғың жазылсын. Содан кейін өзіңе ауыр тапсырма да жүктейміз. Ерлікті сонда көрсет. Ұқтың ба?

Партизанның сөзін ана да қостады. Сол күннен бастап партизан деревняның шетіндегі оқшау тұратын ана үйіне жиі келіп хабарлас боп тұрды. Бір күні ол партизандардың жаудың қару-жарақ қоймасына түнде шабуыл жасайтындығын бізге айтты да шұғыл тапсырмалар берді.

— Уақыт тез әрекет етуді тілейді. Түнгі сағат бесте тиісеміз. Сол кезде неміс офицерлері жатқан үйге граната тастап, оларды жою керек. Белгі — шабуыл алдында ақ ракета атылады,— деді.

Мен тапсырманы орындау жабдығына кірісе бастап едім.

— Жоқ, сен бармайсың,— деді ана.— Бұл қауіпті, сақтық пен тездікті керек ететін тапсырма. Сенің аяғың әлі еркін жүруге келмейді. Қолға түсіп қалуың мүмкін, мен барамын,— деді де:

— Партизан жолдас, бұл тапсырманы маған орындауға рұқсат етіңіз,— деп өтініш етті.

Мосқал партизан ана жүзіне ұзақ қарап тұрды да Мәдіханға:

— Ана сөзі бала үшін жалған айтылмайтын. Саған ауыр болар, жауынгер. Тапсырманы ана орындасын. Әзірше маған бағынуға тиістісің. Мен осылай деп ұйғарамын,— деп тұжырды. Ол осыны айтты да шығып кетті...

Түн қараңғы еді. Көзге түртсе көрінбейді. Күткен уақыт жақындап келеді. Ана әлі үнсіз отыр. Әлсін-әлсін жабық терезенің саңылауынан сығалап, барлап қояды.

— Балам,— деді әлден уақытта ана маған,— енді кетейін.

Ол орнынан еппен тұрып келді де, өзінің балбырап ұйқтап жатқан үш жасар кенже баласы Қоляның маңдайынан сүйді.

— Үлкен ұлым, сен де кел,— деді маған.

Қос ұлын бір аналық мейірбандықпен құшақтап сүйген ана:

— Сақ бол, балам,— деді жөнеле беріп,—ана жеңіп оралады!

Я, ана жеңіп оралды. Қандай ерлік десеңізші! Не бары жарты сағат ішінде ана қайта айналып үйге келді. Кірпіктерінің қимыл қағысы да, ұшқынданған көз жанары да ана ерлігін айтпай-ақ ұқтырғандай еді. Ол сондай ер ана еді. Не бары жарты сағат ішінде бір қора қанды көз қорқауларды өмір бетінен мүлде өшіріп келді...

Біз Отан майданы жауынгерінің сөзін ұйып тындап отырмыз. Жігіт көзінде қимастық сағыныш белгісіндей жас моншағы мөлдіреп тұрды.

— Сол анам, украиналық ер анам, жас сәбні Коля — екеуі көз алдымда қаза болды,— деді Мәдіхан жасты көзін бізге бұрып,— ана жүрегіне мылтық кезенуге қалай қолы барды дейсің сұм жаудың? Жүрек бар ма еді оларда! Жок! Оларда адамдық тұлға болғанымен, айуандық қана сезім бар!

Мәдіханның жүзі ашулы адамдай қызыл күреңдене қалды. Осы сәт өткен күннің қаралы елесі ойына түскен оның мөлдір қара көздерінен қаза болған ана мен бала суреті көрінгендей еді.

— Ана үйіне ешкімнің көзіне түспей оралғанымен, сол түні фашистер қатты үрейленіп, көп дүрлікті. Ғайыптан пайда бола қалғандай партизандар тобы жау қоймаларын қиратып, өртеп, әп-сәтте түн тұңғығына сүңгіп кеткен. Абыржыған, саскалақтаған жау естерін жинасымен-ақ, түн ішінде үй-үйді тінтуге шықты. Послеканың іші-сырты ербиген немістерге толып кетті. Маңына сактана қарап, аяқтарын үрке басып, топ-тобымен жүріп тіміскіледі. Олардың бір тобы ана үйіне де есікті қиратып кіріп келді. Ана да, мен де тысқа шығуға үлгірмей қалдық. Ана алдыңғы бөлмеде еді.

— Аһа.. фрау,— деді аласа бойлы фашист офицері. Ол пистолетін кезеніп анаға жақындай түсіп:

— Түзу тұр. Шапшаң жауап бер! Қайда партизан! Айт жылдам! — деді тістеніп.

— Мен білмеймін,— деді ана ақырын сөйлеп.

— Жасырасың!..

— Білмеймін,— деп қайталады ана.

Офицер пистолетінің аузын жас балаға бұрды:

— Күшігіңді өлтірейін бе, әлде айтасың ба?

Ананың отты көзі офицерге қадала қарады. Офицер үрейлене шегініп, шегір көздері жыпылықтап, бетін анадан тайдыра беріп, балаға мезгеген мылтығын басып қалды.

Шаңқ еткен ашы дауыстан үй дір етіп қалғандай болды. Елбелектеп құлап бара жатқан бала көрінісі ана жүрегін өткір қылышпен жарып өткендей еді.

— Жауыздар!.. Күзғындар! — деп айғайлады ана көкірегінен жалын атып...

Бұдан арғы сөзді айта алмады ана. Оқ оны да қиып түсірді. Ана құлашын жайып, ұлына ұмтыла беріп, етпесінен құлады.

Жау үйге кіре бергенде-ақ «суырдай іннен шықпай өлгенше, тобына шауып алысып өлейін» деген тоқтамға бекіп, үнемі жанымда жүретін кішірек сүйір қанжарымды қолыма нық ұстап, есікке тақау келіп әзер шыдап тұр едім. Мылтық даусымен жарыса шыққан ана айбарын естігенде, тасадан мысықша атылып, офицерге тап бердім. Мұлт кетпеді қанжарым... Жалғыз едім бірақ. Қалған жау үстіме жабыла түсті. Дәл қарақұсымнан сарт етіп мылтықтың түбі тиді. Одан әрі не болғанын білмеймін, көзім қарауытып есімнен танып қалдым...

Әлдеп уақытта есім кіріп, көзімді ашсам, көрдей қаранғы бір қуыста жатыр екем. Орнымнан тұрмақ болып талпынып едім, тұла бойым қозғалтпады.

— Япырай, тірімісің? Жаның қандай сірі еді,— деп, біреу аяныш білдіріп, құлағымның дәл түбінен, қарлыққан әлсіз дауспен үн қатты.

— Қайда жатырмын? — дедім тілім сөйлеуге зорға келіп.

— Қамауда...— деді әлгі дыбыс берген адам күрсініп...

Бізді сол қапастан, сонада ана үйіне келетін өзіме таныс партизан бастаған топ құтқарды. Олар мені тек бір ай үш күн өткеннен кейін ғана өзіміздің тылға жіберуге мүмкіндік алды.

— Мен сыңар аяғымнан айрылып, госпитальда ұзақ жаттым. Жанға батқан жалғыз-ақ өкінішім болды: жаудан ана мен баланың кегін алу шайқасына өзім қатыса алмадым.— Мәдіхан төмен қарап сәл үнсіз отырды.— Бірақ өкініші жоқ, кекті достар қайтарды. Олар ананың туып-өскен жерін жаудан азат етті. Басқыншылардың талқанын шығарды. Сол жауынгер достарым ана қабірінің басына ескерткіш орнатып, гүл екті.

Жауынгер жігіттің сөзін ұйып тыңдап отырған біз:

— Ана есімі ұмытылмайды, мәңгі жасайды,— дедік үніміз қосылып.

— Ол ананың есімі Нина Николаевна Кравченко еді,— деді Мәдіхан.— Мына суретке соғыс басталмай тұрған кезде түскен екен. Маған ескерткішке беріп еді.

Біз жас сәбиді қос қолымен көтеріп, күліп түскен ана суретінен көз алмай ұзақ қарадық.

ЖҰМБАҚ ТАС

Жаңа ғана алыстан көрінген қара бұлт түнере түйіліп, келіп те қалды. Әлсін-әлі аспан қақ айрылғандай шатыр-шұтыр етіп найзағай жарқылдайды. Тау қойнауында отырған үш бала төніп келген қара бұлтқа қарап тұр.

— Қатты жауып келе жатыр,— дейді жорық командирі Самат екі жолдасына.

Жаңбырдың алды суылдап келіп қалғанда ғана үш бала өздері құрған кішкене шатырға кірді. Жел әлі саябырлаған жоқ, кішкене шатырды екпіндей соғып, жұлқып-жұлқып өтеді. Жаңбыр күшейейін деді, шелектеп төгіп тұрғандай.

— Өткінші жаңбыр екен, қазір ашылады,— деді Самат шатыр саңлауынан тысқа көз жіберіп.

Ол қойнынан дәптерін алып, үйден шыққалы қанша жер жүргендерін есептей бастады. Қағаз бетіндегі шартты белгілердің ара қашықтығын түгел қосып білді де:

— Шыққалы 10 километр жүріппіз,— деп қуана сөйлеп.— Кешке дейін 6 километр жолды шолып шығуымызға болады.

Саматтың қағазына үнсіз қарап отырған Достай:

— Жаңбыр ашылмаса, ертең жүру керек,— деді.

— Сонда осы арада түнемекпісің? — деп орақ мұрын, өткір кара көзді бала Кемел оған қарсылық білдірді.— Жаңбыр жауған екен деп, біз бүгінгі тапсырманы орындамаймыз ба?

— Токтай тұр,— деді Самат оның сөзін бөліп,— өлке тану тапсырмасы үшеуімізге бір берілген еді ғой. Жазғандарымызды салыстырайық. Зерттеуімізде қандай айырма бар екен.

Бұл жолғы жорықта оларға берілген тапсырма Салпық тауының күнгей жағында өсетін өсімдіктердің түрін зерттеу болатын.

— Менің байқауымша,— деді Кемел бұрынырақ сөйлеп,— таудың батыс жағымен салыстырғанда шығысында қарағай көбірек өседі. Оған себеп: бұл тұстың тастақтау болып келуінен болуы керек.

— Мен де солай ойлаймын,— деді Достай.

Кемел дәптеріндегі жазғанына қарап отырып, тағы да жылдамдата сөйлеп кетті:

— Таудың етек жағында аралас өскен қайың мен терек жоғары өрлеген сайын селдірей береді. Одан әрі терек тіпті кездеспейді. Талдардың түр-түрін үнемі кездестіріп отырдым.

— Шие ағашы тіпті көп екен. Үнемі кездесіп отырды,— деп, Достай оның сөзіне жалғастыра сөйледі.

— Мұның бәрі дұрыс, үшеуміздің де ойымыз бір жерден шықты,— деді Самат,— бірақ сендер ағаш түрін байқаймыз деп, бұл араның басқа өсімдіктерін ұмытып кеткен жоқсыңдар ма?

— Жок, жок,— деді ана екеуі,— біз әртүрлі өсімдіктен дәптер арасына салып та алдық.

— Дұрыс, дұрыс,— деді Самат,— біз бұл зерттеуді оңайырақ болған себепті, әрі кеңірек қамти білу мақсатымен бір-бірімізден едәуір қашық жүріп жүргізген едік. Жазу жобамыз бір екен. Біз қазір бүгінгі өлке зерттеу жорығымыздың екінші тапсырмасын орындауға шығамыз. Ол — осы бағытымыздағы тау жотасын, мұндағы гранит тастардың құрылысын байқау.

Бұл кезде өткінші жауын басылып, жел де саябырлаған еді. Әлгі бір мезетте аспанды торлап, түнерген кара бұлт серпіліп, тұс-тұсқа ыдырай бастаған.

Жорықшылар кішкене кенеп шатырды жиып, бүктеп алды. Аздан соң қапшықтарын иығына іліп, компаспен жол бағдарлап алды да, тау бөктерін жағалай, жоғары көтерілді.

Тау аркасына өрмелеген үш бала жан-жаққа қатты назар аударып қарап келеді.

Кейде жол бойында кездескен жақпар тастарға тамашалап қарап, демалуға отырысады. Қойындарындағы дәптерлерін алысып, тас суретін, ол туралы өз ойларын жазады. Аздан соң тағы жоғары өрлейді.

Аласа бойлы Салпық қандай сұлу мүсінді тау! Иініне шоғырлана біткен қалың ағаш, ық жақ етегінде айдын шалқар көлі бар. Салпық өзінің ұсақ төбелерімен жалғасып, жоталанып, терістік-шығысқа қарай созылып кетеді. Тау басына шыққан жорықшыларға төңіректегі көріністің бәрі де тап аяғының астында тұрған сияқты. Едәуір жерде өздерінің ауылы мұнартып тұр. Достай екі жолдасынан окшауырақ бұрыла бергенде, ұзын

талшықты, салалы кендір секілді, бұрын-соңды көрмеген ғажайып тас тауып алды.

«Жер бетінде көп кездесетін тастың бірі — алтынды кварц. Әлде бұл сол ма екен?» — деп ойлады ол.

Жас жорықшы бұл ойына сене алмады. Өйткені алтын, руда түрінде, жабайы кварц болып кездескенімен онда көзге әрең ілінетін жылтыраған тозаң болады. Егер сол ақшыл тасты лупамен не микроскоппен қараса, ұсақ алтын тозақдарды тіпті анық көруге болады. Бұл қасиет Достайдың қолындағы мына таста жоқ. Кәдімгі дала тасына ұқсағанымен, ондай қатты емес, жұмсақ. «Мұнда үлкен құпия сыр болуы керек» — деген қортындыға келген Достай, өзінен сәл ұзаққырап бара жатқан Саматтарды шақырып алып, өз көргенін айта бастады.

— Мұндай тасты көрген емеспін, — деді ол, — өзі тасқа да, өсімдікке де ұқсамайды.

— Бұл кендір тектес өсімдік шығар, — деді Кемел.

— Өсімдік болса, жерге бойлаған тамыры қайда? — деді Самат.

— Құрап қалған болар.

— Құраған өсімдікті үгіп сындыруға болады ғой.

— Сонда тас болғаны ма?

— Тасты да ұрып сындыруға болады.

— Онда бұл не болғаны? Тас та емес...

— Я, тас та емес, — деп Самат терең ойға шомғандай болды.

Манадан үнсіз тыңдап тұрған Достай:

— Отқа жағып көрсек қайтеді? — деді жолдастарына. — Кендір болса отқа жанады ғой.

— Дұрыс, — деді балалар оны қостап, — жанбаса, басқа бір ерекше зат болғаны. Қане, көрейік...

Үш жорықшы қол күректерін алып, шағындау жер ошақ қазды да, қу бұтақ жинап әкеп, отқа жақты. Табылған жұмбақ затты от әбден шоқтанып, қызған кезде отқа салды.

Тау басында кішкене жер ошаққа анталай төнген үш бала жанағы заттың жануын күтіп, ұзақ отырды. Отты қаншама қыздыра жаққанымен, ғажайып тас жанар емес. Қызулықты байқау үшін олар жуандығы сұқ қолдай домалақ темірді отқа салып, әбден қызарғанша күтті. Кендір сияқты талшықты зат әлі жанған жоқ.

— Бұл отқа жанбайды екен, — деді Кемел.

— Я, жанбайды, — десті Самат пен Достай да. — Заты тас нәрсе отқа жанбайды. Бұл да сондай. Бірақ кәдімгі тастан жұмсақ. Қандай ғажайып тас өзі!

Жас жорықшылар бұған жауап таба алмай, ұзақ ойланды. Өлден уақытта Самат:

— Мен бір ақыл таптым,— деді қуанып, көзін алға қадап.— Осы арадан онша алыс емес, мына тұста кен зерттеуші экспедиция бар,— деді қолымен нұсқап.— Мен ағайыммен бірге оларда кеше ғана болып қайтқанмын. Компас арқылы тура бастап алып бара аламын. Соларға көрсетсек қайтеді?

Бұл сөз Достайларға қатты ұнады. «Барайық»— деді олар да.

Достай жұмбақ заттың табылған жеріне белгі жасады. Самат жол компасын туралап ұстап тұрды да, компастың тілшесі 101 градусті көрсеткен кезде:

— Біздің жүріп келген бағытымыз оңтүстік пен шығыс арасындағы 104 градус,— деп жазды.

Одан кейін ол тұрған жерінен қанша градус батысқа қарай бұрыла жүретіндерін компастың магнит тілшесі арқылы белгілеп, екі өлшеудің арасындағы айырманы тапты. Бұл кезде Кемел мен Достай осы жердің сырт көрінісін картаға түсіріп алған еді. Аздан соң жорықшылар экспедиция жатқан жаққа асыға жүріп кетті.

* * *

Жорықшылардың жұмбақ тас тапқан алқабын геолог Жакып ұзақ қарап, көп тексерді.

— Осы тастардан,— деді Жакып тау бауырындағы жақпарлы қара тасқа келгенде,— табиғаттың өз күшімен көк-жасыл әдемі теңбіл тастар пайда болады. Оны «серпентин» деп атайды. Серпентиннің кендір секілді талшықты түрі бар. Оның ұзын саалалы сапалы түрін «асбест» дейді. Сендердің бұл тапқандарың сол асбест.

Үш жорықшы геологтың сөзін ынталана тындап тұр еді:

— Асбестің өндіріс үшін қандай пайдасы бар? — деп сұрады Самат.

— Асбесті құрылыс жұмысына, қағаз өндірісіне қолданады. Жылу-электр және дыбыс өткізбейтін зат есебінде кең пайдаланылады.

— Кендірден жасалатын арқан осыдан жасалмай ма? — деді Кемел.

— Жасалады. Асбестен киім де токиды. Ол киімдер берік және отқа күймейтін артықшылығы болғандықтан, оны көбіне өрт сөндірушілер киеді. Металлургия заводтарында жұмысшылар асбестен жасалған қолғап киеді. Олар бұл қолғабын жуып әуреленбейді. Кірлегенде жанып тұрған пеш ішіне тастап, әбден

кызарған соң барып алса, тап-таза болып шыға келеді. Өзі отқа жанбайды, сыртындағы майлы кірі күйіп кетеді. Оған әдейілеп жуудың ешқандай керегі жоқ,— деді геолог.

Ол бұдан кейін де балаларға бірнеше қызық-қызық әңгімелер айтып берді. Жас жорықшылардың ісіне сүйсініп тұрып, қуана сөйледі.

— Бұл тастар Салпықтан 12 километр қашықта тұратын Көкшелі тауынан да жақында табылған еді. Бірақ оның көлемі аз, әрі сапасыз болып шықты. Салпықтан тапқан сендердің бұл алғашқы табыстарың жаңа табыс. Менің зерттеуім бойынша, мұның көлемі де, қоры да мол сияқты. Сендер Отанымыздың қоғамдық шаруашылығына көп пайда келтіретін болындар,— деді Жұқып.

Ол үш жорықшының кезек-кезек арқасынан қағып, беттерінен сүйді.

Балалар қуанып:

— Біз әлі де көп жаңалықтар табамыз! — деді қосыла сөйлеп.

Жұқып балалардың қуанышты жүзінен зор келешек жемісінің үмітін сезінгендей, оларға күлімсірей қарады.

ӘБІЛДІҢ ӨКПЕЛЕУІ

— Көздегенім сол болсын! Дәлдегенім дәл болсын! Бір, екі, үш!..

Әбіл, осылай деді де, қора бұрышын сүзгілеп жатқан жұп-жұмыр семіз көк торпаққа ұзындығы жарты метрдей жеңіл қайың таяқты жіберіп қалды.

Баланың қолынан екпіндей ұшқан кішкене таяқ бұрыштағы сүйеулі тұрған үлкен ағаш ашаға сарт етіп тиіп, ортасынан қажы бөлінді. Көк торпақ шошып кетті. Сол жағына оқыс бұрылып, зыта жөнелді. Қора алдындағы биік күртіктен қар ойып, адамның суретін жасап жатқан Әбілдің кішкене інісін көк торпақ басып кете жаздады.

Зәресі ұшқан көк торпақ есін енді жинағандай, анадай жерге барып, дауыс шыққан жаққа едірейе қарады. Әбіл бар дауысымен қарқылдап күліп тұр.

— Бұл маңнан енді жүрмейтін болған шығарсың, ә? — деп, Әбіл оған ұмтыла түсіп еді, көк торпақ құйрығын көтеріп алып, қаша жөнелді.

Әбіл аулаға кірді. Ойына әлдене түскендей, үйге жүгіріп еніп кетті де, іле-шала қайта шықты. Бұл жолы қолында шумақталған жібі бар.

Ол көп кідірген жоқ, жіпті ауланың қақпасына керіп байлады да, жіптің үстінен секіруге кірісті. Бұл оның өзінше бүгінгі тапқан ерекше бір орынды жаңалығы еді.

— М... — деді Әбіл өзіне-өзі сүйсінгендей. — Жіп өте жақсы керілді. Әуелі осыдан секіремін.

Ол жіптің екі ұшын да қақпа жақтауына мықтап байлаған еді. «Дәл бұдан құламаймын», — деп ойлады ол, өзіне өзі сеніп.

Әбілдің бірінші секіруі сәтті болды. Алыстан екпіндеп жүгіріп кеп, еркін қарғыды. Бұдан кейін жіптің екі ұшын шешіп алып

жоғарырақ байлады. «Бұдан секірсем, чемпион боламын», деп ойлады жымындап.

Бұл жолы да алғашқы әдетінше алыстан бар пәрменімен жүгіріп келіп:

— Бір!..— деп секіріп қалды.

Оның оң аяғы кедергі жасады. Жіптен жоғары аса алмай, мықтап ілінген күйінде бір қырынан ұшып түсті. Қақпа алды тақыр еді. Ол қатты жығылды. Шынтағын да ауыртып алды.

Баламер оның құлағанын алыстан көріп келе жатыр еді. Ол жакын келгенде, Әбіл түк сезбегендей, қар болған киімін қағып, қайта секіруге дайындалып жатқан-ды.

— Әбіл, мынауың не? — деп сұрады Баламер жіпті көрсетіп. Ол Әбілдің бұл қылығын ішінен жаратпай-ақ тұр.

— Көріп тұрсың ғой, спорт!

— Қақпаның аузында спорт алаңын жасаған спортшыны енді көріп тұрмын.

Әбіл оның сөзін шам көріп, аузын бұртитып сөйледі.

— Сен, немене, мені тағы сынай келдің бе?

— Әбіл, сен қызық екенсің. Өзің бесінші класта оқисың. Осы ісің өзіне лайық па?

Баламер Әбілдің мектеп жасына толмаған екі інісін көрсетіп:

— Бұл мына бөбектердің ойыны емес пе? — деді.

— Ой, сен маған ақыл үйретпей-ақ қой! Одан-дағы келген шаруанды айт, қане.

— Сенімен сөйлескелі келдім.

— Ал, айт.

Әбіл көзін жыпылықтатып, Баламерге жақындай түсті. Қазір оның өнінде ашу жоқ, жолдасына өкпелеген кейіп бар.

— Екеуіміз,— деді ол Баламерге тура қарап,— керемет тату дос едік қой.

— Мен әлі де доспын.

— Жок, мен сені соңғы күндерде жек көре бастадым,— деп, Әбіл оның сөзін бөліп кетті.

— Не үшін? — деді Баламер оған қадала қарап.— Класс жиналысында тәртіпсіз дегенім үшін бе?

— Я, сол үшін... Жұрттың алдында мені сынадың. Сондай достық бола ма екен? Мен тәртіпсіз болып не істедім? Біреудің мүлкін қиратқаным жоқ, ешкімнің нәрсесін ұрлағаным жоқ. Сабақтан себепсіз қалмаймын. Менің не мінім бар? — Әбіл шапшаң сөйлеп, Баламерді сөзбен бастырмалатып алды да: — Сенің айтқаның тіпті дұрыс емес! — деп, шалбарының қалтасына қолын салып, қалшыып тұра қалды.

— Сен өзіңнің не істегенінді білмейсің,— деді Баламер.— Көшеде осылай даурығып сөйлеп, едірейіп тұра қалуыңның өзі тәртіпсіздік. Самұраттың ақ лағына таяқ лақтырып, аяғын ақсатқаның тәртіпсіздік емес пе?

— Е, ол терезенің дәл түбіне келіп, неге ойнақтайды. Терезенің бір көзін сындырып та кетті.

— Терезе алдын қоршап қою керек. Ол мал, білдің бе? Ахметтің дәптеріне сия төгіп кеттің. Өзің отыратын партаны шимайлап, атынды жазғансың. Осыларың дұрыс па?

— Ал, жарайды, бұлар жиналыста айтылды ғой. Одан кейін мені қабырға газетіне тәртіпсіз деп, неге жазды? Дұрыс емес. Соншама не істедім мен? Аты бір шықты деп, мені айта береді. Басқаның тәртіпсіздігін көрмейді,— деп, Әбіл қызарандап дау айтты.

— Сен кімді айтып тұрсың? — деді Баламер.

Әбіл Баламерді менсінбегендей, кекете сөйледі:

— Отряд советін айтам. Сен де оған мүшесің ғой. Ал, айтшы, тәртіпсіз болып, саған бірдеме істедім бе? Менің жақсылығым жоқ па осы? — деді.

Баламердің бұған жауабы қысқа болды.

— Сенің тәртіпсіздігің өте орынды айтылды. Жақсы болсаң, онында да көреді,— деп нық сөйледі.

* * *

Содан бері бірнеше күн өтті.

Бүгінгі үйірме жиналысында мектептегі көркемөнер үйірмесінің мүшелерімен бірге басқа да бірқатар оқушылар қатнасты. Төменгі кластардан да келуші балалар көп болды.

Жиналғандар көркемөнер үйірмесі жетекшісінің сөзін сабырмен тыңдап отыр. Жетекші үйірменің соңғы жұмысын баяндап тұр. Ол бір алуан жетістіктерді атап келіп, алдағы міндеттерге тоқтады.

Әбіл алдыңғы қатарда отырған. Пиджагінің түймесін ағытып қойып, ерекше көңілді, шат сезімде отыр. Көздерін ойнақшытып көршісіне қарап қояды.

Оның жүзіндегі қуаныш құбылыстары Баламер топ алдына сөйлеуге шыққан мезгілде, колмен сыпырып алғандай, жоқ болды. Қоңырқай жүзі қып-қызыл болып кетті. Маңдайы шып-шып тершіп, мектептің биік кең залы ысып кеткендей болды. Тура қарауға беті ұялып, көршісіне сәл бұрылып, ұрлана қарап еді, ол Әбілдей қызарған да жоқ, терлеген де жоқ. Жай дем алып, еркін отыр. Өз-өзінен тынышы кетіп, қысылып отырған тек Әбіл.

Ана бір күнгі қақпа алдындағы істері көз алдына келіп, өзіне тым ерсі, өрескел болып көрінді. «Баламер бәрібір соны айтатын»,— деп ойлады Әбіл. Өз мінін енді байқап, ұялып, өкінгендей қалыпта отыр.

«Тағы да тәртіпсіз дейді. Қазір көпшіліктің көзінше мені тағы да сөгеді. Топ арасында бірінші класта оқитын інім де отыр. Ол да маған ренішпен қарайды. Бұдан ұят не бар?» Осы ойлар Әбілді анталап алды. «Тек аты бір шығып қалған мені ғана көреді, мені ғана сынайды»,— деген өзіндік түйін, топшыдан да құр емес.

Баламердің анық, нық даусы Әбілдің ойын кілт бөліп, бар назарын өзіне аударды.

Жиналыста қаралатын мәселе біреу ғана. Оқушылардың қысқы демалысы кезінде көркемөнер үйірмесінің істейтін жұмыстары туралы мәселе болатын. Үйірме жетекшісінің де айтқаны осы жағдай.

Баламер үйірменің, жеке орындаушылардың есімін қуана атады:

— Біздің кластан бес оқушы жеке ән орындауды үйренді. Тақпақ айтушы жеті оқушы мәнерлеп, жақсы сөйлеуді үйренді,— деп, бас-басына санап айта келіп, Әбілдің өткен аптадағы мектеп клубында оқушылардың ата-аналарына арналған концертте тамаша өнер көрсеткенін баяндады.

Әбіл көркемөнер үйірмесінің мүшесі. Көркем әңгіме, өлең жазатын да талабы бар. Ол әнді жақсы салады. Өткен аптада қазақ халқының атақты әншісі Біржанның «Көкшетау» атты әнін және Лебедев-Кумачтың бірнеше өлеңдерін жақсы орындап берген. Бұл жас әншінің соңғы бірер аптадағы олжасы еді. Жұрт қуана қол соғып, қатты сүйсінген болатын.

Өз аты аталғанда Баламерге тура қараған Әбіл дос көзінен өз сұрағына жауап тапты. «Жақсы болсаң, онында да көреді». Өз ісінің терістігін енді жете түсінгендіктен ұялып отыр. Сонау бір өткен жиналыста өзін сынаған жолдастарының сөзін қайта-қайта есіне түсірді.

«Олардың сөзі дұрыс екен»,— деп ойлады ол жиналыстан шыққан кезде. Баламерге жолығып, өзінің қателігін айтқысы келіп еді, оның ретін таппады. Мектептің алдында азғана кідіріп, тұрып қалды. «Мен достарымның айтқанын іс жүзінде ақтаймын»,— деп түйді ол.

Әбіл ұзаққырап кеткен жолдастарын қуып жетейін деп, көңілі көтеріліп жүгіре жөнелді.

ЖЫЛҚЫШЫ

Балалар, сендер жылқышы деген құсты білесіңдер ме? Ол қара тағандай ғана құс. Бірақ одан бойы биік, аяғы ұзын, көбіне қара сулы, көлді, батпақты жерлерді жағалап жүреді. Тұмсығы да ұзын, су түбіндегі өсімдіктерді тез жұлып алуға икемді-ақ.

Осындай жылқышының бірі Омар дейтін қарт аңшының аулына жақын жердегі кішкене қамысты көлдің жағасына ұя салған еді. Оны ешкім көрген жоқ болатын.

Бір күні аңнан кештетіп қайтып келе жатқан Омар атай, дәл аяғының астынан ұша жөнелген жылқышыны байқамай қалды. Жылқышы оқ бойы ұшып барды да жерге қонып, қанатын жайып жүгірді. Анда-санда даусын шығарып, тап жылқы баққан жылқышыларша ысқырып, Омар атайға жалтақ-жалтақ қарап қояды. Омар атай таңданып, тоқтай қалды. Жанталасқан құс бір кез жоғары көтеріліп, алысқа ұзап ұшып барды да, аңшы орнынан жылжи қоймаған соң, қайта бұрылды. Аңшыға жақын келіп қонып, тағы да ысқыра бастады.

«Бұл неге бүйтіп жүр?» деп ойлады Омар атай. Ол маңына көз салып, оң жағына бұрыла беріп еді, дәл алдынан әдемі дөңгелек ұяда бұғып жатқан кішкентай балапандарды көрді. Кенет тоқтай қалып, ұяға үңілді.

— Қандай тату достар! — деді таңырқап.

Бұларға сүйсіне, таңдана қараған қарт аңшы нығындағы мылтығын жерге қойды да, балапанның біреуін қолына алып көрмек болды. Ол қолын соза беріп еді, жас балапандар қорыққандай біріне бірі тығыла түсті.

— Қорықпа, қорықпа, — деді аңшы ақырын ғана күбірлеп. — Мен тимеймін.

Ол ілгері созған қолын дереу кейін тартып ала қойды. «Сенен неге қорықты олар?» — деп танданғандай алақанына қарады. Ұядағы балапандар төртеу. Оның бірі Омар атайға тым кішірек секілді көрінді.

— Сен жұмыртқадан жаңада ғана жарыққа шыққан шығарсың-ау? Ұзын аяғың әлі еркін басуға келмей жатыр-ау! — деді Омар атай жымыш.— Әйтпесе ендігі жүгіріп, қалың шөп арасына сүңгіп кеткен де болар еді-ау, ә?

Манадан бір қонып, бір ұшып жүрген жылқышы, қарт аңшының төбесінен бір-екі рет жанай өтті де, бір кез түйіліп кеп, оның басындағы бөркін қанатымен қағып кетті. Омар атай шошынғандай «әй!» — деп қалды. Бөркін екі қолымен ұстай алды. Бірақ қасында бөтен адам жоқ еді. Омар атай өзін шошытқан жылқышы екендігін түсіне қойды.

— Ә, сен екенсің ғой! — деп күлді ол. Төбеде ұшқан жылқышыға: — Тимеймін балаларыңа, тимеймін! — деп дауыстады. Мылтығын дереу иығына іле салып: «Үйім ана жақта, енді кетемін», дегендей, бөркін алып, бұлғап қалды.— Ал, сау болыңдар, достарым! — деді ол кетерде ұядағы балапандарға.— Мен сендерді қорғыштап жүрермін...

* * *

Омар атай ұзай берісімен-ақ, жылқышы ұясына келіп, балапандарын екінші бір жерге көшірді. Содан бері қарт аңшының көзіне түспей, көлдің батыс жақ шетіндегі қалың шөптің арасында күнелтіп жүрді. Балапандары да қарақанат болып, жетіліп қалды.

Күн батып бара жатқан кез еді. Жем іздеп, селдір, сояу шөптердің арасымен тіміскілеп жортып кезген бір түлкі, әлі ұшуға еркін жетіле алмаған балапандарды көріп қалды. Ол көл жиегіндегі қалың шөптің арасына сүңгіп кеткен балапандарды иіскелеп, ізіне түсіп, қуа жөнелді. Жылқышы балапандарын ілгері асырып жіберді де түлкі өзіне тақала бергенде, оңға жалт бұрылып, кейін қарай жер бауырлай ұшты. Түлкі оны қуа жөнелді. Жылқышыға түлкі жетер-жетпестей болып, баяу ұша берді. Түлкі тоқтай қалса, ол да қалықтап жерге қонып, қанатын сүйрете жүгіріп, мойнын созып, ысқырып қояды. Дәмеленген түлкі оны ұстамаққа тағы қуып ала жөнелген еді, жылқышы бірден аспанға көтеріліп кетті.

Көп қуып, ашынған түлкі енді оның ұстатпасын біліп, алғашқы балапандарды көрген жеріне қайтып келді. Шөп арасымен бұға қашып бара жатқан балапандарды көріп те қалды. Аузын

кең ашып, көзі қанталап, балапанды қағып түспекке ұмтыла бергенде, сол жақтан кенет тарс еткен мылтық даусы шықты. Екпіндей алға қарғыған түлкі басын төмен ала шаншыла құлады.

Мұны атқан Омар атай еді. Ол үйге қайтып келе жатқан бетінде: «Алғашқы достарым кездеспес пе екен?» — деген оймен әдейі осы маңға көз жүгіртіп келе жатқан. Өзіне таныс балапандарды қуған түлкіні көріп қалған еді. Ол өлген түлкінің қасына келіп, қарап тұрды да:

— Біреуге өлім іздеген өзін өлтіріп тынады,— деді.

Омар атай түлкіні сирағынан көтеріп, ауылға қарай беттегенде, жылқышы құс разы болғандай, алдынан әлденеше рет кесе-көлденеңдеп ұшып, оны көп жерге дейін шығарып салды.

БОЗША ТОРҒАЙ

Түні бойы жауған жаңбыр таң ата ашылды. Жер саз.

Күндегіден ерте тұрып, кітап оқып отырған Серік дем алуға тысқа шықты. Өзінің жақсы көретін ақ күшігі оны есік алдында қарсы алды. Мойнына секіріп, иесін көргеніне қатты қуанып қалды. Серік оны ертіп алып, үйдің сырт жағын айнала бергенде, бір топ аласа жусанның ығында бұғып отырған кішкене бозша торғайды көрді. Қанаты жетіліп, жақында ғана ұшуға жараған боз торғайдың балапаны. Әбден жаңбыр өтіп жаураған, канаты салбырап дір-дір етеді.

Ақ күшік оның қасына жетіп барып, таңданғандай тоқтай қалды. Кішкене құс, өзінің тоңып отырғанына қарамастан, қасына жақын келген ғажайып аңға қорқа қарап, құтылып кеткісі келді. Салбыраған канатын жиюға шамасы келмей, сүйреткен бойы, топ жусанды сырт айнала берді. Бірақ, тез жүгіріп кете алмады. Шөп арасынан аяғын ала алмай, сүрініп қалды. Қайта ұмтылып еді, тұра алмады. Саз топырақ енді оны жіберместей болып жабысып, ұстап қалды.

Кішкене бозша торғайды Серік жерден көтеріп алды. Алақанына қойып, азғана уақыт қарап тұрды. Кішкене құс тіпті қатты тоңып қалған екен. Үсті-басы су-су: әрі тоңып, әрі қорқып, дір-дір етеді.

Серік кішкене құстың қалш-қалш етіп, сонша қорыққанына қарап, жымиып күлді. Тез жүгіріп, үйге келді де, бозша торғайды күн сәулесі түсіп тұрған терезе алдындағы стол үстіне отырғызды. Содан кейін, оның алдына кішірек ыдысқа салып, жем әкеп қойды. Бозша торғай қарны ашып отырса да жемді жемеді. Қорыққандай Серікке жалт-жалт қарай берді. Серік оның бұл сырын сезіп, әдейі тысқа шығып кетті.

Ол сәлден кейін, терезеден ішке сығалап қарап еді, кішкене құс ыдыстағы жемді теріп жеп жатыр екен. Үсті құрғап, кеуіпті. Бір мезетте ол ыдыстың ернеуіне ұшып қонды.

— Ә, солай ма екен... Енді менен қорықпайсың ғой,— деді Серік.

Ол үйге бозша торғай әбден тойып болғанда ғана кірді. Үсті құрғап, жемге тойып, әлденіп алған бозша торғай үй ішінде еркін ұшып жүр екен.

Серік ептеп келіп, терезені ашты. Кішкене құс жып етіп терезе алдына қонып, Серікке бұрылып қарады да, сыртқа ұшып шығып кетті. Аспанға тіке ұшып, жоғары көтерілді. Әуеде аз қалықтап тұрды да, есік алдында өзіне қарап жатқан ақ күшікті көріп, әндете бастады.

Серік те сүйсінгендей оған ұзақ қарап тұрды. Бозша торғайдың шырылдап салған әнін құмарта тыңдады. Бозша торғай ұзап ұшып кете бергенде ғана:

— Даусың қандай жақсы! Жолың болсын! — деді дауыстап.

П О В Е С Т Е Р

ЖАҢА ҚОНЫСТА

...Біз өзен жағасында отырмыз.

— Үй ішіміз жаңа қонысқа көшіп келгеннен бері өз басымнан кешкен жайларды ретімен баяндайын,— деп бастады әңгімесін, денесі талдырмаштау келген сұңғақ бойлы, аққұба өңді Қалтай...

I

— Әкем қалада көп жыл қызмет істегенімен, ауылда туып-өскен, ауыл шаруашылығының жайын жақсы білетін кісі еді. Ауылға қызметке баруға өзі тілек білдірді де, бір күні жолдама қағазын алып келді. Июль айының бас кезі болатын. Жазғы каникул уақыты. Он жасар інім Мұратпен ермек үшін шахмат ойнап отыр едім.

— Шаруа жақсы тынды. Ауылға қызметке баратын болдым,— деп, әкем үйге көңілденіп сөйлеп кірді.

— Папа, ауылға бәріміз көшеміз бе? — деп, Мұрат қуанып, орнынан ұшып тұрды.

— Бәріміз көшеміз,— деді әкем жымнып...

Үй ішінің келісімі бойынша ауылға әкем, мен, інім үшеуіміз жүріп кететін болдық. Шешемізді біз жаңа қонысқа барып орныққаннан кейін біржола көшіріп әкелуді мақұл көрдік.

Ауылға көшетін болғанымызға өзім мәзбін, қуанышта шек жоқ. Рас-ау, колхозға баруға әке-шешем қуанып отырғанда, мені көңілсіздік тұманы қалайша баса алмақ!

Бірақ, сіз ұятқа санай көрмеңіз, ауылға көшеміз дегеннен бері Мұрат інім бір түрлі көңілсіз күйге ұшырады. Өз ақыл-үгітімді, шама келген насихатымды оған айтып-ақ бақтым.

Бірақ, бір қалпы: мұнаяды, өзіме көңіл күйін төгеді. Ұзақ жыл қатар отырған бауырмал көршіміздің баласы бірінші кластан бері Мұратпен бір мектепте бірге оқып келе жатқан-ды. Інім сол қимас досының есімін аузына жиі алады. Рас, ол ұмытуға болмайтын бала: өзі сондай ақкөңіл, кішіпейіл, сабақты қандай үздік үлгіреді десейші!..

Ертеңіне жол жүреміз деген күні ертерек жатып қалып едім, біреу бүйірімнен ақырын ғана түртіп оятты.

— Қалтай, сенен үлкен бір сұрақ сұрайын, жауап берші,— деген Мұраттың күбірі құлағыма келді.

Жастықтан басымды көтердім. Мұрат екі қолын тізесіне тіреп, маған төніп, еңкейіп тұр. Ақсары сопақша бетінде сүйкімді қызыл шырай бар. Дәл бір, суықта коньки теуіп келіп, жылы үйге кірген адамның жүзіндей.

— Өнің балбырап тұр ғой,— дедім ініме таңырқай қарап.

— Манадан пешке арқамды сүйеп тұрып бір ой ойладым,— деді Мұрат.

— Айта ғой.

— Біз ертең ауылға көшеміз ғой. Досыма ескерткішке не берсем екен? — деп сұрады Мұрат.

— Көңілін нені дұрыс десе соны бер... Мәселен, жаксы фотосуретінді беруге болады.

— Менің апаммен түскен бір суретім оның үйінде бар ғой.

— Әдемі кітап беруге де болады.

— Жок, бұл да жарамайды... Қызық екенсің өзің,— деді керуетімің бір бұрышына сүйеніп тұрған Мұрат,— өзің ойласайшы, мендегі бар кітап онда жоқ деймісің?

— Ендеше ертең таза мимен ақылдасайық. Қазір жататын уақыт болды. Төсегіңе бар да, ұйықта. Жақсы ма? — деп едім, Мұрат үндемеді.

Таңертең мен оның тықырынан ояндым. Күн шашырап шығып қалыпты. Еденге терезеден күн сәулесі төгіліп түсіп тұр: Мұрат төрдегі дөңгелек столдың үстіне жазетті жайып жіберіп, көк қатырма тысты бір дәптерді айнала мәнерлеп бояп жатыр. «Осы інім түні бойы ұйықтамағаннан сау ма өзі?» — деп ойладым.

Ол менің оянғанымды көріп, қасыма келді.

— Мынау тапқаным саған сөз жоқ ұнайды! Байқап көрші өзің,— деп жымың қақты ол.

Мұрат әрқашан да көңілге алған ісін маған жария ғып, ақыл сұрап отырушы еді. Бірер ауыз жөн айтқаным болмаса, көсемсіп оның алдына қайбір тәжірибемді жая салайын. Өзімнің де білгенімнен білмегем, көргенімнен көрмегенім көп қой. Бірақ Мұ-

раттан жасым үлкен. Сол себепті ол мені өзінің ірі ақылгөйіне санайтын болса керек.

— Бұл ой есіме түнде түсті,— деді Мұрат көңілді үнмен.

— Ал, айтшы қаныкей,— дедім естуге асығып, әрі қызығып.

Мұрат көк тысты дәптерін көрсетіп:

— Мынау күнделік. Альбомнан жасадым,— деді. Енді маған дәптер мәнісін түсіндірді.— Осы күнделік дәптерді беремін досыма. Мектептегі және өз басында болған жаңалықтарды әркүн сайын ол осыған жазып отырады. Содан кейін күнделігін маған жібереді. Ауылға барған соң мен де оған арнап күнделік жазамын. Ол маған, мен оған осындай ескерткіш ұсынамыз. Оқимыз да, бір-бірімізді еске аламыз.

— Жаксы ойлапсың. Мұның тамаша ескерткіш! — деді шын құптап.

Нақ ауылға аттанар алдында Мұрат «Ұмытылмас сөздер жаз!» деп, досына осы күнделік дәптерін ұсынды.

Түс ауа көп жолдастар біздерді станциядан қол бұлғасып шығарып салды. Менің жанымда, вагонның терезесінен қарап, Мұрат тұр еді. Поезд баяу ырғалып жүре бергенде, ол кемсеңдеп, екі көзі жасқа толып, үнсіз қысылып, солқылдамасын ба!

— Ауылға бара жатқан адам жылай ма екен? Өзің жасық болмасаң игі едің? — деп, әкем сәл күлімсіреп кеп, оның басынан сипап еді.

— Енді ондай дос табыла ма? — деп, Мұрат жасты көзін жұдырығымен сүртіп, ыстық бетін алақанымен басты. Жүрек елжірін баса алмай тұрғандай. Өзімнің де көңілім бір түрлі босап кетті. Сөйтіп тұрып, негі кемсең қаққан інімді мазақтағандай, оған қарап, сығырайып жымиямын. Қызықпын-ау өзім!

— Бұл досың қалада қалса, ауылда сені жаңа достар қарсы алады,— деді әкем ініме. Ол Мұраттың маңдайынан сүйді де, онымен қатарласа отырып, вагон терезесінен вокзал жаққа көз салды. Поезд ұзаққырап кетіп еді...

Біз күн бата бір станцияға келіп түстік те, сол түні вокзалда қонып, таңертен автобуспен аудан орталығына барып жеттік. Жасыл темір шатырлы, терезелерінің маңдайы әдемі қазақ оюларымен көмкерілген, үлкен қонақүйдің жеке бір бөлмесіне келген бойда жайғасып та алдық. Әкем аудандық партия комитетіне кетті...

Мұрат екеуіміз тысқа шығып, қонақүйдің биік табалдырығында сөйлесіп тұр едік, қатарлап қос құла ат жеккен, құндыз бөрікті, селдір шоқша сақалды біреу биік тоқыма қорапты солқылдақ тарантаспен көлденеңдеп келіп тоқтай қалды. Семіз

аттар танаулары делдініп, омыраулары ақ көбіктеніп, тыпыршып тұр. «Қандай сұлу аттар, мініп алып жарысар ма едік екеуміз. Қалтай, ә!» деді Мұрат өкшесін көтере беріп, құлағыма аузын тақап. «Сөзімді құндыз бөрікті естіп қалмасын» дегендей.

— Әй шырақтарым, осы ауданның балаларымысыңдар? — деді делбені, айрылып қалатындай, қос қолдап ұстаған атшы.

— Жок. Бөтенбіз,— деп, Мұрат менен бұрын жауап қатты.

— Қайдан жүрсіндер?

— Қаладан.

— Кімнің баласысыңдар?

— Нұғмановтың,— деді Мұрат.

— Кәдімгі өзіміздің Шегеннің бе? — деді атшы сенбегендей.

Оның бұл сұрауына Мұрат таңырқай қалды. «Қайдан өзіңіздің Шеген болады? Қызық екен!» деп, маған ғана естірте күбір етті. Атшының сөзі өзіме де тосын көрінді. «Осы ауданда әкеммен аттас біреу бар шығар. Мына кісі соны айтып тұрмасын?» деп ойладым да:

— Біздің әкеміз қалада қызмет істейтін. Осы ауданның қарамағына енді ғана келді,— дедім жайды баяндап.

— Білем-білем. Қаладағы ауыл шаруашылық институтының доценті ғой. Қолхоз қызметіне баруды қалап газетке мақала жазған жоқ па? Оқымады деймісің?.. Сол ғалымның өз колхозымызға келетінін де естіп жатырмыз. Көкірегіміз ояу, құлағымыз түрік, шырағым,— деп, атшы жылы ұшырай сөйледі де, құндыз бөркін оң жақ шекесіне басыңқырай киіп,— ия, өзі қайда әкенің? — деп сұрады.

— Аудандық партия комитетіне кетіп еді.

— Ие, солай де. Кел ендеше, балақайлар, мініңдер арбаға, кеттік сонда! — деді атшы.

— Біздің мұнда чемодандарымыз бар,— деп састы Мұрат, атшы өзін бір жаққа біржола алып кететіндей-ақ.

— Кім тиер дейсің оған. Қайтып ораламыз қазір-ақ, қане бол! — деді атшы асықтырып.

Мұрат маған қарады. Былқылдақ тарантасқа өзінің мінгісі келіп-ақ тұр.

— Қанекей, балалар.. трр-р! Ай, осы қос құланның-ақ желігі бір басылмай қойды-ау. Трр-р, құрр-р, жануар... Үлкен ұлым, сен де отыр, кел,— деді атшы маған.

Біз тарантасқа көтеріліп отыра берген кезде, еті қызыл тұрған қос ат алып ұша жөнелді. Екі этажды биік қызыл үйге лезде келдік. Әкем мекемеден енді ғана шығып келеді екен. Бізді көріп, кідіре берді.

— Мына сұр қалпақты кісі ме? — деді атшы. Ақырын ғана басымды изедім.

Атшы аттарды шұғыл тоқтатып, өзі тарантастан жеңіл ырғып түсіп, әкеме қол беріп сәлемдесті.

— Аман-есен жеттің бе? Жақсы ниетіңе сырттан қанық боп жатырмыз. Жолың оң, адымың құтты болсын! — деп, тілегін де айтып жатыр.

— Әлгінде ауылмен сөйлескенімде, алдымыздан ат жібердік деп еді. Қалай тез жеттіңіз?.. Енді не тұрыс бар, кеттік колхозымызға! — деді әкем. Көз аударсам, ұзын бойлы әкемнің қызыл шырайлы жүзіне қарап, Мұратым да күлімсірейді...

Даңғыл қара жолмен ауылға қарай ызғытып тартып келе жатқанымызда, арба үстінде, Мұрат сол бір көңілді, ажарлы қалпында дала келбетіне қызыға қарап отырды. Күн тымық сияқты еді, аттар аса қатты жүргендіктен бе, алдымыздан жел есті. Арба дөңгелектері ұршықша зырылдайды. Біз бір қамысты көлді жиектеп өтіп, қайқаң белеске шықтық. Бар төңірек түгел шалынды көзге. Сол жағымыздан аласа тау көрінді. Жасыл қарағайлар таудың көк желкесіне ұйысып шығыпты да, дәл тақыр төбесіне, айдарға ұсап, мықыр, бұйра қайың өсіпті.

— Қандай қызық тау өзі. Доп-домалақ. Адамның басы сияқты, — деді Мұрат одан көз алмай келе жатып. Шолақ жең жолақ көйлегінің сүйір жағасы ашық омырауын сабалап келеді. Кең маңдайы жалтырап, жұқа ернінде бір әсерлі күлкі ойнады.

«Мына жұмыр тауды Мұраттың адамның басы сияқты деуі қалай дәл, қандай үйлесімді» деп, інімнің тапқыр теңеуіне іштей сүйініп, мен де тауға ықылас салып қызығып қараймын. Әкем де көз қиығын бір аударып қалғандай болды. Ол атшымен қатарласып алып, манадан әңгімелесіп отырған.

Аттар сар желіп келеді. Төбемізден бір топ үйрек қанаттары сусылдап ұшып өтті. Оларды көзіммен ұзатып салдым. Бір кез Мұратқа бұрылып ем, ол еңсесін төмен салып, томсарып отыр екен. Тағы да бір ойлар қамап алған ғой сірә!

— Мұрат, әлгі үйректер қандай ұшқыр, ә! — деп едім.

— Білмеймін... Мен қаладағы достарымды ойлап отырмын. Олар қазір волейбол ойнап жүрген шығар; ией, Қалтай? — деді ол.

— Мүмкін...

Осы тұста жол екі айрылып, атшы қос құланы солға бұрды. Алдымыздан, ұзын қорғанға ұсап, қалың ағаш көрінді. Жол тура барып осы ағашқа енеді.

Біз жасыл ағашқа такала бергенде кезеңнен екі-үш салт атты тасырлатып шапқылап, үздік-создық шыға берді. Жарыса шауып, тұпа-тура бізге қарай ағызып келеді.

— Біздің батырлар осылай құйқылжытады! — деді атшы қария масаттанып.

Мұраттың да, менің де көзім алда. Бас киімін уысына жұмарлап ұстап, қолын бұлғап келе жатқан біреуі атына қамшы басып, озып алға түсті. Көк атқа жайдақ мінген жолдасы пиджагінің етегі жалпылдап, оны өкшелеп келеді. Бірдеме деп айғайлады. Бірақ сөзін айқын естімедім.

— Анау көк атты бала мана маған жолығып еді. Жөнімді айтқам. Бұлар, дәуде болса, сендерге келе жатыр, — деді атшы қария сол иығымен әкеме бұрыла қарап.

Оның айтқаны келді. Балалар бізге жақындағанда аттарын тежеп, жолдың екі жағына жарыла берді. Арбаға қатарласа кетіп, дабырлап амандасты. Атшы да делбені сіресе тартып, қос құланы әрең тоқтатты.

— Қарсы алғандарың өте орынды. Бірақ қонақ балалар мінетін ат жетелей келмегендерің не? — деді атшы құлана күліп. Байқаймын, мыналарды сынағалы әдейі айтып тұрғандай.

— Білмей қалдық, — деді көк атты бала кішкене көздерін сығырайта жымиып, — астымдағы атымды қонаққа берем де, өзім мынаның құлагеріне мінгесіп аламын, — деп, жолдасын нұсқады.

Ол тізгінін тежеңкірей ұстап, Мұрат екеуімізге:

— Дұрыс қой, ие? Қай атты таңдайсыңдар? — деді.

Інім қопақтай бастады. Өзім бұл балалардан жасым үлкен болған соң ғана тартынып қалдым. Осы күйімді таныды ма, кім білсін, әлгі бала Мұратқа:

— Атка мінесің бе?.. Болсаңшы ендеше. Қызықсың ғой өзің. Аттан қорқасың ба? — деді.

— Жок, қорықпаймын, — деді Мұрат, — бірақ, сенін атыңа мінгесейін.

— Кел ендеше! — деді көк атты.

Мұрат тарантастан секіріп түскенде, ол дереу келіп, інімді қолынан тартып, атына шапшаң мінгестіріп алды.

— Құшақта белімнен! — деді де, атын тебініп қалып, ағашқа қарай төтелей шаба жөнелді.

Менің екі көзім Мұратта. «Құлап қалады-ау», — деп күдіктеніп, ақырын жүріңдер деп дауыстағалы орнымнан көтеріле беріп едім, есту қайда, олар шапқылаған бойларында ағашқа енді де кетті.

Біз ауылға шаңқай түс кезінде жеттік. Сол күннің кешінде колхозшылардың жалпы жиналысы болды. Әкем соған кетті. Ол көп кешікті. Інім ұзақ күтіп отыра алмады. Маужырап қалғи бастаған соң төсек салып беріп едім, жастыққа басы тиісімен ұйықтап қалды. Мен үн-түнсіз отырмын. Пештің үстінде керосин шам сығырайып жанып тұр. Бұл ауылда электр жарығы жоқ екенін, кеше жолда, атшы қарияның әкеме айтқан әңгімесінен аңғарғанмын. «Біздің колхоз — аудандағы ең артта қалып отырған колхоз. Басшылық оңбай келді. Ендігі үміт өзінде»,—деп, ол әкеме сенім білдіре сөйлеген. Ауылда кинотеатр да жоқ екен. «Қандай көңілсіз...» деп қынжылдым. Ауылға келе жатқандағы лепірген көңіл жүдей бастады. Қаланың қайнаған тіршілігі еске түсті. Сағынатын секілдімін...

Бір мезгілде сырттан тықыр білінді. Есікті ақырын ашып, әкем үйге күлімсіреп кірді.

— Жиналыс бітті ме? Қандай мәселе қарадыңдар? Өзің сөйледің бе? — деп, қызығып сұрап жатырмын.

— Жиналыс бітті. Колхозшылар мені өздерінің председатели етіп бір ауыздан сайлады. Маған үлкен міндеттер жүктеді,— деді әкем.

Ол Мұраттың қасына барып, ініме күлімсіреп қарап сәл тұрды да, маған бұрылып:

— Қалтай, саған да ұйықтайтын уақыт болды. Ертең ұйқыңнан ояна алмай сәскеге дейін пырылдап жатсаң ауылдағы құрбыларың келемеждеп жүрер,— деді күліп сөйлеп.

Мен сырт киімімді шешініп, төсегіме келіп жатып едім, бірақ, ұйқым келмеді. Әкем пиджагін іліп, омырауы кестелі ак көйлегінің екі жеңін сыбанып жіберіп, салқын суға жуынып сергіп алды. Содан кейін дөңгелек стол бетіне ораулы бір қағазды жайып тастап, терең бір ойға шомып, ұзақ отырды. Қолында автомат қаламы. Тап жүрерде қалалық магазиннен сатып алған көгілдір тысты үлкен блокнотына әлденелерді оқтын-оқтын жазып қойып отыр. Бірде қабағын шытынып, қағаз жүзіне қадала қарайды, ендігі бір сәтте дәмді тағам татқандай тамсана түсіп, басын шайқайды. Әрине, ол қым-қиғаш оқиғалы көркем шығарма оқып отырған жоқ. Колхоз шаруашылығының тұңғыық бір сырларына сүңгіді. Мұны ішімнен сезіп, біліп жатырмын. «Қандай жалықпайтын адам!» деп, әрі таңданамын, әрі сүйінемін. Осындай сезім күйінде жатып, көзімнің қай кезде ілініп кеткенін байқамаппын...

— Қалтай, түрегел, тұр шапшаң. Кешке шейін көсіліп жата бересің бе! — деп, таңертең Мұрат мені бақайымнан тартып оятты. Мұны қызық көргендей, езу тартып қасында әкем тұр.

— Ұйқың қандай қатты өзіңнің. Мұрат жұлқыламаса, тіпті дауысқа оянар түрін жоқ. Үстіңнен дүбірлеп бұзау жүгіріп өтсе де сезер емессің ғой, — деп күлді ол.

Мұрат та күліп жіберіп, теріс айнала берді де, қайта шапшаң бұрылып:

— Көрдің бе, бәрі дап-дайын. Түрегел шапшаң, тез киін де, бетіңді жу... Асты саған қаратып отырмыз, — деді.

Жаңа байқадым, дөңгелек стол бетіне ақ дастарқан жабылып, үстіне тағам жасалып қалыпты. Таңертеңгі ас. Кішірек жез құманның шүмегінен ыстық шайдың буы бұрқырайды. Біразырақ қуырдақ қуырылыпты. Қырлы стаканға толтыра салған қаймақ бар. Жайпақ тарелкаға таба нанды көл-көпір ғып үйіп турап қойыпты. Соңынан білдім, дастарқанға ас жайғанда Мұраттың үлесіне осы нан турау тиген екен. Шайды қайнатқан да сол екен. Шынымды айтайын, мұндай іске ол менен гөрі ептірек еді. Астың артынан жуып-сүрткен ыдыстары мұнтаздай таза болатын. Сол ұқыптылығы үшін анамыз оны сан мақтаған.

Таңертеңгі шай үстінде әкем маған бір ұсыныс айтты. Ауылдағы мектеп оқушылары қырман басына жексенбілікке бармақшы екен. Қолхоз егін оруға біз келерден бірер күн бұрын ғана кірісіпті. Жаздық бидай күрт пісіпті. Шөп науқаны және қызу. Адам күші жетіспей жатқан көрінеді. Қырманға келген астықты елеп, ұшырып, машинаға тиейтін кісілер керек. Осыған көмектесу қажет.

— Ауылға кеше ғана келген қонақ кой деп сыйлап, құрбыларың саған ештеңе дей қоймас. Тобына өзің барып қосыл. Жұмысқа шақырмаса да барғаның жөн. Қалай көресің мұнымды? — деп, әкем сөзін сұрауға түйіп, жауап күтті.

— Барамын. Барғым келеді, — деп ықылас білдіргенімде, Мұрат та ілесі қосылып:

— Мен де барам. Менің де барғым келеді, — деп еді.

Бірақ, қырманға барушылар кілең жоғары класс оқушылары болғандықтан, бұл жолы інім талабының сәті түспей қалды. Өзім асыға басып келсем, ықшам-ықшам киінген оқушы жастар мектеп алдына жиылып жатыр екен. Бір-бірін көптен көріспеген сағынышты кісілерше, жиынға жете бере-ақ құшақ жайысып, күлімдеп амандасып, хал сұрасып, мәз-мәйрам. Мен қастарына тақала бергенде олар жалт-жалт бұрылысып, күлкілерін тыйып, таңырқап қараса қалды. Енді ғана анық байқадым, кө-

нілді топтың ортасында жасыл пиджакты, басына аспан реңді жұқа жібек орамал тартқан, орта бойлы, толықшалау келген бір әйел ғана күлімсіреп тұр.

— Ә, сәлемат па? Бізбен бірге қырманға барғалы келдің бе? — деді ол маған жылы ұшырай қарап.

Басымды изедім.

— Танысып қойыңдар! Бұ бала өздеріңмен бірге биыл жетінші класта оқиды. Жаңа председатель Шеген Нұғмановтың ұлы, — деп, жібек орамал тартқан әйел оқушыларға таныстырды да, кескініме тура қарап, — есімің Қалтай ғой? — деп сұрады. Бас изедім.

— Өте жақсы! Сен Қалтай болсаң, мен Нұртай! — деп оң жағымда тұрған ұзын бойлы, қоңырқай өнді, үстінгі ерні шошак, сүйір мұрынды бала мырс етіп бір күліп қойып: — Кел, таныс боламыз! — деп, маған қолын созды. Екеуміз қол алыстық. «Ал, мына кісі, — деді ол қабағымен әйелді ымдап, құлағыма қолын қалқалай сыбырлап. — Біздің ең жақсы көретін оқытушымыз. Химия пәнінің мұғалімі Сана апай».

Қос-қос ат жегілген жәшікті екі көк арба қасымызға салдырлап келіп тоқтады. Алдыңғы арбада делбе ұстап отырған, өткір кара көзді, тұрқы қысқалау біткен қыр мұрынды, аққұба өнді қыз бишігімен нұсқап:

— Бұл арбаға Сана апаймен бірге тек қана біздің отрядтің оқушылары мінеді. Басқаларың екінші арбаға марш! — деп әмір етті. Ашы жіңішке даусы құлағыма жайсыз естілді.

Дөнгеленіп тұрғандар екі бөлініп, абыр-сабыр арбаға мініп жатқанда, қайсысына қарай бұрыларымды білмей, аңырып қалып едім. Нұртай делбеші қыздың құлағына бірдеме деп күбір етті.

— Қалтай Нұғманов, сіз біздің арбаға отырыңыз. Келіңіз, мына тұстан орнығыңыз, — деп, қыз өзінің оң жағынан орын берді. Бұ жолы оның жіңішке нәзік үні құлағыма жұп-жұмсақ боп, бір түрлі майда тиді.

— Оңдалып отырдыңдар ма? Нұртай, сен неге күйбеңдей бересің! Болдыңдар ма?.. Кеттік ендеше! — деп, көңілді қыз делбені қағып жіберіп, камшы үйіріп, аттарды желдірте жөнелді.

Арба жолға түскен соң, ол маған қырындай бұрылып:

— Бұл екі атты шүү дегенде әлгідей жасқап алмасаң, ауылдан қара үзгенше бұлғандап, жүрмей қоятын мінезі бар, — деп, аппақ ұсақ тістерін көрсетіп күлімсіреді де, — біздің оқушылармен таныс болдыңыз ба? — деп сұрады. Мен жымып бас изегенімде өзі рақаттанып сыңғырлап күліп алды да:

— Тіпті тамаша! Ендеше менімен де таныс болыңыз. Есім — Гүлнар. Мүмкін бір класта оқырмыз. Бұрын қай мектепте оқып едіңіз? — деп, өзімді сөзге тартты.

Мен қай қалада, қай мектепте оқығанымды баян еттім. Гүлнар қала жайынан, ондағы өзіміз оқыған мектеп өмірінен әр нәрсені қызығып сұрады.

Гүлнар өзі туралы қысқа ғана сөйледі. Шешесі он жылдан бері колхоздың сиыр фермасында сауыншы екен, жуырда орден алыпты. Кенжесі — Гүлнар. Гүлнардың әкесі жоқ екен. Қызының сүйікті әкесі дәл қырық бір жасында, Гүлнары үшінші класта оқып жүрген жылы көктемде, ауыр науқастан қайтыс болыпты.

Әке жайын Гүлнар төмен қарап, жұқа ернін қыбырлатып қана ақырын айтты. Осыдан кейін өзі ауыр бір ойға шомғандай, өңі біртүрлі құбылып, ұзақ үнсіз отырып қалды. Әкеден айрылу қандай ауыр дерт! Жүрегім әлденеден қысылғандай болады. Гүлнарды аса қатты аяп кеттім. Кескініне тура қарай да алмай, көзімнің қиығымен байқап келемін. Не дерімді, қандай сөз айтарымды біле алмай қиналып қалдым.

— Қалтай, сен жетіншіні қалай бітірдің? — деп, бір мезгілде Гүлнар кенет сұрау берді.

— Кәдуілгідей...

Гүлнар кескініме күлімсіреп карады.

— Жақсы бітірдің бе?

— Солай десе де болады... Жылдық қортынды бойынша тарихтан — бес, алгебрадан — төрт, географиядан — төрт... Қыскасы екі төртім бар.

— Үштік бағаң жоқ па?

— Бірінші тоқсанда алгебрадан үшім болды. Содан кейін үштік баға алғаным жоқ... Бірақ, шынымды айтайын. Жалпы есеп жағына онша емеспін. Ал өзіңші?

— Мен математиканы өте жақсы көремін, — деді Гүлнар. Осы сөзді айтқанда екі беті ду етіп қызара қалды. Мұны өзі де сезе қойды білем, жүзін алақанымен қалқалап, күліп жіберді...

Сәлден кейін әңгімеміз қайта өрбіді. Сөз ынғайына қарап аңғарғаным — Гүлнар бірінші кластан бері оқуды мақтау грамотасымен аяқтап келеді екен. Орта мектепті бітіруіне арада әлі дардай үш жыл жатқанына қарамастан, дәрігерлік институтқа түсуді ұйғарып қойыпты. «Врач боламын, үстіме ақ халат киемін» деп екі қайра айтып та жіберді.

Гүлнар өзіне мәлім емес нәрсенің мән-жайын тәптіштеп, ег-

жей-тегжейіне дейін сұрап, жіті қанып алуды ұнатады екен. Өзі сөйлесе, ырқына қоймай тындатады да, сен сөз бастасаң, бар зейінін салып, қыбырсыз құлақ қояды. Ақшыл жүзіндегі жұқалаң қызғылт шырайының құбылуына қарап, әңгіменің оған еткен әсерін де ептеп-ептеп аңдауына болар еді.

— Гүлнар, Қалтай, сендер неге әнге қосылмайсыңдар! — деген дауыс ойымызды бөлді. Арбадағылар ауылдан шыға бере ән шырқаған еді. Бірталай ән айтылды. Оқушылардың ендігі үн қосып шырқап кеткені көңілді ырғақты, майда лепті «Көктем желі» дейтін орыс әні. Орыс тілінде айтып келеді. Бізге ескерту жасаған Сана апай еді. Оқушыларға қосылып, жүзі жайнап ән салып отыр. «Ал, қане, әнге еріндер, қалмандар» дегендей, бізге бұрылып, екі қолымен бірдей белгі етті.

Өзім әнді жақсы көргенмен әнші емес едім. Сөйлегенде сыппайы үнім ән салғанда беймазалау. Жарықшағы бар. Құлаққа түрпідей тиеді. Сол себепті әрі қысылыңқырап, әрі нашар даусыммен көршімді мезі қылмайын деп, жақсы әнге баяу ғана сылбыр қосылып едім.

— Ән айтқан соң шырқатып айту керек. Ыңырсу ұят. Кел. бар дауыспен қосылайық, — деп, Гүлнар өзіне ілестіріп, әсем үнімен жарықшақ даусымды көтермелеп әкетті.

Жол үстінде шалқыта шырқаған әніміз көңілді көтеріп, сергітіп, қырманға жеткізіп салды. Арбадан секіріп түсіп, үстімнің шаңын қағып жатқанымда Гүлнар қасыма келіп:

— Даусым жаман деп ән айтпаған әдеп пе? Жоқ, ерсі ғой. Тіпті ұят емес пе? Қысылатындай дәнеңесі жоқ, даусың әп-әдемі, — деп баға берді.

— Ән салсаң екеуміз тең түседі екенбіз, — деп, Нұртай маған қарап, көзін сығырайтып күлді.

Ән жайындағы сөз осымен үзіліп қалды. Сана қырман бастығының нұсқауымен оқушыларды әр жұмысқа бөлді. Іске кірісер алдында бәрімізге қысқа ғана ақылын айтып, сенім білдірді. Өзі қолына үлкен ағаш күрек алып, бір топ оқушы қыздармен бірге бидай жаюға кірісті.

Қырманда үйіліп қалған астық мол еді. Енді қыбырлап жүрген адам саны да көбейді. Бір шетте бидай елегіш екі үлкен «ВИМ» машинасы кішкене ғана мотор қуатымен тынымсыз жүріп тұр. Төрт-бес оқушы, біреуі менмін, соның төңірегіндегі жұмысқа қосылдык. Біздің қызметіміз — үйіліп жатқан астықты күрекпен, итергімен ысырып, машинаның бидай сырғыш қанатының астына түсіріп тұру. Нұртай ең биік астық шоқысының басына қызыл жалау қадап келді. Қырманда жұмыс қызды...

Бірақ бәрінен бұрын сыр алдырған мен болдым. Арада бірер сағат өтті ме, өтпеді ме, білмеймін, бір мезгілде алақаным удай ашып, күректі қолымнан тастап жібердім. Қарасам, алақанымның әр жері ағарып, қолдырап қалыпты.

Менің жайымды Нұртай тез аңғарып, қасыма жүгіріп келді. Алақанымды жайдырып көрді де:

— Ойбай, қолыңның шаруасы бітіп қалған екен. Енді күрекке жолама! — деді. «Әттегене-ай, биялай кимегенің-ай», деп өкінді.

Жүгіріп келіп екі алақанымды Гүлнар да көрді. «Келемеж ғып күледі ғой» деп ойлап едім, бірақ ол мені достар алдында ұялтқан жоқ.

— Бұрын мұндай ауыр жұмыс істемегендікі ғой. Оқасы жоқ, шынығасың,— деді қарақат көздері күтімдеп.

III

Біз қырманнан күн бата қайттық. Ауылға жеткенде қас қарайып, ымырт үйіріліп қалған еді. Үйге келсем, есікте құлып тұр екен. «Әкем кеңсесіне кеткен болар,— деп ойладым.— Ал, Мұрат қайда жүр? Әкеме еріп кетті ме? Бірақ оған кеңседе не бар? Әлде бір досының үйіне барып, сонда қонып қалды ма? Жоқ, үйтпеске керек... Мүмкін, үйде ұйықтап жатқан шығар, далаға шықпасын деп, әкем сыртынан әдейі құлып салып кеткен болар».

Осы бір ойлар әр саққа сілтеп, есік алдында аз-кем дамылдап отырдым да, үй маңынан жөн сұрарлық ешкімді ұшырата қоймаған соң, салып ұрып кеңсеге бардым. Председательдің кабинетіне есік қағып, рұқсат сұрап кірдім. Дауысы қатқылдау шығып сөйлеп отырған әкем, сәл бұрылып, маған көз қиығын салды да, қарсы алдындағы қара мұртты үлкен кісіге:

— Қалай дейсіз, жөн бе осыңыз? — деп айбарланып қарады.

— Ұрласам, тапа-тал түсте қотаннан өтпей, жасырып әкелген болар едім. Иланыңыз, ұрлағам жоқ,— деп, қара мұртты дәлел айта бастап еді, әкем оның сөзін бөліп:

— Ұрламасаңыз, колхозға жасаған қиянатыңыз бұл. Бір арба түгіл, он арба шөпті сұрасаңыз береміз ғой. Еңбегі бар кісінің — сұрауға қақысы да бар,— деді.

— Сұрағалы келіп ем, сіз де, бригадир де егін басына кетіп қалған екенсіздер. Арба, көлік әзір тұрған соң, жүре бергенім. Әйтпесе...— деп, қара мұртты мүдіріп қалды.

Сөзінің сыңайын байқасам, бұл кісі колхоздың шабындық

даласына барып, мая үйгелі иіріп сырып қойған шөптен, қорасына жабуға, бір арба ғып сықытып тиеп әкеле жатып, председателдің көзіне түсіп қалыпты. Өз бетімен барып, ешкімнен сұрамай алыпты. «Мұрты едірейген үп-үлкен адам да өстеді екен? Өзіміз катокке сырғанақ тебуге бару үшін де шешемізден рұқсат сұраймыз ғой» деп, қара мұрттының қылығын ішімнен сөгіп тұрмын.

Әкем оның сөзін қабағы түйіліп, салқын тындап отырды да, өз байлауын кесіп айтты:

— Сіз колхоз мүддесінен өз мүддеңізді жоғары санайтын көрінесіз. Әкелген шөбіңізді қазір апарып, сиыр қорасының жанындағы маяның іргесіне дереу үйіңіз. Ұқтыңыз ба? Және енді-гәрі мұндай тәртіпсіздіктен тыйылыңыз!..

Қара мұртты қызарғаннан күп-күрең боп, шығып кетті. Есік алдында өзіне тесірейе қараған менен де ұялған болар-ау! Әкем ұзын скамейкада манадан үнсіз отырған өзі шамалас кісіге бұрылып:

— Сіздің тілегіңізді бригадиріңіз де айтқан. Облысқа барып қайтсам дейсіз ғой? Мақұл. Қарсы болмасаңыз біз де бір бұйымтай тапсырайық. Өз шаруаңызбен қатар соны да тындыра келіңіз,— деп еді, анау «тапсырыңыз, тапсырыңыз, орындаймын» деп ризалық білдірді.

— Лесхоздың бастығымен телефон арқылы сөйлестім. Колхозымызда жаңадан салынатын құрылыс көп. Жергілікті материалдың тапшылығын айтып, ағаш сұрап едік. Ол да әрен-әрен көнді-ау,— деп, әкем сәл ғана езу тартты.— Колхоз жіберген арнаулы адам ретінде осы істі тиянақтап қайтыңыз.

Ол сөзін аяқтай берген кезде есікті шалқайта ашып, бөлмеге ұзын сақалды, үстіне шолақ жең қамзол киген, қолына басы имек сырлы таяқ ұстаған қария келіп кірді. Әкем орнынан шапшаң түрегеліп, сәлем беріп, «отырыңыз» деп қартқа қарсысындағы орындықты нұсады.

Келуін келіп қалғанмен есіктің кілтін сұраудың да, кері шығып жетудің де орайын таба алмай тұрған маған әкем енді ғана тіл қатып:

— Жаңа келдіңдер ме? Сәл кідір,— деді де.— Ия, ақсақал, шаруаңызды айтыңыз,— деп, қарттың сөзін тындады.

Бұл қария осы колхоздың іргетасын қаласқан адамдардың бірі екен. Туған колхозы үшін ыстыққа да күйіп, суыққа да тоңып, ұзақ жылдар жан аямай еңбек етіпті. Енді қартайған шағында жұмыс істерлік қауқары жоқ. Жалғыз баласы Ұлы Отан соғысында хабар-ошарсыз кетіпті.

— Бір үйде онаша қалған, қаусаған кемпір мен шал бармыз. Осы колхоз жаралғалы кемпіріміз екеуміздің еңбегіміз сіңгендей-ақ сіңіп еді. Бізге неге пенсия беріп отырмайды. Бұрынғы басқарма «бұзау күзетсең ғана астық аласың» деп, маңына жуытпай келді. Сонысы жол ма? Бұзауды күтер едім, шырағым, көзім көрмейді, түн ішінде айрылып қалып, масқара боламын ба деп қорқамын. Қартайған сайын өзіңе өзіңнің сенімің азая береді екен. Көзің ашық, жаңа адамсың ғой, жәй-күйімді өзіңе ғана айтып отырмын, арғы жағын өзің білесің, шырағым... Енді кетемін,— деп, қария көңіліндегі сөзін түгел ақтарды да, таяғына сүйеніп түрегелді.

«Қандай тамаша адам. Қартайса да еңбек еткісі келеді. Әттең көзі нашар көреді екен. Сөзі қандай ширақ, жүріс-тұрысы қандай пып-пысық» деп, қарияға іштей сүйсініп тұрдым.

Шал шығып кеткеннен кейін ғана, әкем маған бұрылып сөз қатты.

— Қазір жұмыстың өте қауырт кезі. Ұзақ күн даладағы жұмыс басында болып, кеңсеге әлгі әзірде ғана оралдым. Сен үйге бара бер, мен мұнда біраз бөгелемін,— деді.

Мұраттың жөнін сұрап едім, әкем:

— Сол жігіттің өзі ауылға келгесін тіпті қызық боп алды,— деп күліп жауап берді.— Құмарлық па, әлде таңсық көре ме, әр нәрсеге бір талаптанады. Бүгін қояр да қоймай өтініп, бір жылқышыға еріп жайлауға кетті. Ертең оралады,— деді.

Мен кілтті алып, үйге қарай аяндадым. Қараңғы көшемен ақырын жүріп келе жатқанымда, өзімнің бүгін қырманда жарытып жұмыс істей алмағаным, алақанымның қолдырап қалғаны есіме түсіп, біртүрлі ыңғайсыздандым. «Әкем қандай қайратты кісі, шаршауды білмейді. Сонда мен әкеме тартпағаным ба?» — деп, сөктім өзімді өзім. Гүлнардың сөзі есіме түсті: «Бұл бірінші жолғы жағдай ғой. Әрине, шынығамын!» — дедім ішімнен, өзіме өзім серт етіп.

Көңілденіп, үйге келген соң тамаққа сықнып тойып алып, төсегіме барып жатқанымда, тез маужырап ұйықтап кеттім...

Таңертең ерте ояндым. Бірақ, жылы төсектен тұруға ерініп жатыр едім. Мұның себебі бар еді. Шынымды айтсам, кешегі жұмыстан денем қозғалтпай қалыпты. Былай бұрсам нығым, былай бұрсам бүйірім ауырғандай болады. Олай-бұлай қозғап байқасам, мойным да сау емес сияқты.

Терезенің дәл түбіне салдырлап келіп арба тоқтады. Мұрат дыбыс берді. Мен ініме ешқандай сыр бермеуге тиіспін. Сондықтан, жалма-жан ұшып түрегеліп, жүгіріп барып, есік аштым.

— Оһо, Мұратай, халің жақсы ма? — дедім күліп.

— Жақсы,— деп жымиды інім.

Ол маған жайлаудан көрген-баққанын жырдай гөйітіп, әңгіме соқты. Жылқышылар тіршілігін, өзінің бару, келу сапарын өте қызықтырып баяндады. Інімді жайлауға ертіп барған жылқышы, бұған малшылар өмірінен талай қызық әңгіме шертіпті. Жылқы малының мінезі, күтім-бағымы жайынан көп түсінік беріпті. Жылқышылардың қашағанды қалай ұстап, асауды қалай үйреткенін Мұрат өз көзімен көрген екен.

Басын шайқап, егде кісілерше тамсанып қойып, ерекше сүйсініп сөйледі.

— Мен өскенде жылқышы боламын! — деді көңілденіп.

Інімнің сөзіне жымиып күлдім. Ол бұдан бұрын ұшқыш, матрос, врач, машинист болатынын сан мәртебе айтқан болатын. Бір жолы екеуіміз қаладағы «Динамо» стадионынан боксшылар жарысын көріп қайтқанда, «мен боксер боламын» деп құлшынған еді. Бірақ Мұратты кінәлауға болмайды; ол түгіл өзіміз де талай жайға қызығамыз. Бірде тіпті қос бүйіріне қанат байлап алып, биік аспанды шарлап ұшар ма едім деп ойлайсың. Ең әуелі айға ұшып барып, ғаламаттарын тексеріп келер едім-ау! Інім айтпақшы жылқышы болған да теріс емес. Қалың жылқы көз алдында қаптап жайылып жатады. Сен бір шетте әскерің сақшыдай бағып тұрасың. Жылқының ең сұлуын, ең жүйрігін тандап мініп, желмен жарысып, жүйткітесің ғой!

Інімнің әңгімесін тындап отырып, жайлауға баруға мен де қатты қызықтым. «Кең далада жүйрік сәйгүлікпен ызғытар ма еді шіркін!» деп құмарттым.

Біреу терезе жақты. Мұрат жалт етіп қарады да, «почташы» деп, сыртқа жүгіріп шықты.

— Телеграмма!.. Мамамнан!! — деп, ол үйге қуанып, жүгіріп кірді.

Телеграммада екі-ақ ауыз сөз жазылған екен. «Жайлы орнықтық деген хабарларыңды алдым, көшуге әзірмін» — депті шешем.

Сол күні түнде әкем жолға асығыс қамданып, інімді қасына алып, шешемді көшіріп әкелуге қалаға жүріп кетті.

Мен олар аттанысымен төсегіме кеп жаттым да, таңертең ерте тұрдым.

Шешем келгенде таңырқасын деп, үйдің ішін жуып-сүртіп, еденді, есік-терезелерді айнадай ғып жарқыратып қойдым. Содан кейін тысқа шығып едім, біздің үйге қарай Нұртай жүгіріп келе жатыр екен.

— Қалтай, сәлем! — деп, ол қасыма кеп тоқтай қалып, әскері адамша қолын шекесіне апарып, өкшесіне өкшесін тақ еткізді. Аяғындағы қара ботинкасы жалт-жұлт етеді.

— Өзің асығыссың ғой. Жайшылық па? — дедім сұрау беріп.

— Ие, асығыспын. Саған келе жатыр едім. Қолың бос па қазір? — деді Нұртай.

Бас изедім.

— Жүр ендеше кеттік! — деді Нұртай.

— Қайда? — дедім таңырқап.

— Барған соң көресін, — деді де, Нұртай мені қолымнан жетелей жөнелді. Ол өз үйінің ауласына ертіп келді. Қақпа алдында қос жирен ат байлаулы тұр. Жондары жұп-жұмыр, семіз сәй-гүліктер.

— Екеуі де көптен құр жүрген арғымақтар. Ертең елу шақырым жерге сапар шегеді, — деп түсіндірді Нұртай.

— Ал екеуіміздің қазіргі қызметіміз мынау, — деді ол маған, — қос жиренді көлге апарып шомылдырамыз. Жылқы жалдау қандай тамаша! Тұмсықты көтеріп алып, қос құлағы қылтиып малтығанда, қасқалдақ үйрекше жүзеді. О, ғажап қой! Бірақ сен жылқының жүзгенін көрмеген шығарсың-ау... Бәсе айтам ғой. Ендеше саған бүгін бәрін де көрсетемін. Шеш мынау жиреннің шылбырын, осы жуасырағына сен мін. Ал мынау шайтан асауырақ, саған ырық бермей кетер, бұның шоқтығына өзім конжияйын...

Екеуіміз екі атқа жайдақ мініп, көлге тарттық. Жол-жөнекей желікпей аяңмен жүрдік. Жолшыбай Нұртай өзінің үш рет суға кетіп қала жаздаған тарихын әңгіме қылды.

— Бірінші оқиға былай болды, — деді ол маған сығырая қарап: — Үш-төрт жастағы кезім болатын. Ауыл сыртында бір жаман құдық болушы еді. Соның аузына қиып салған ағашына асылып су бетіне түсе қалған көлеңке суретіме мәз болып қарап тұр едім. Біреу итеріп қалды. Етпемнен түстім. Шалбарымның балағы бір жуан шегеі ілініп, салбырадым да қалдым. Ұзын мұртты бір үлкен кісі сирағымнан тартып, шығарып алды. Ол болмағанда құдықтың түбіне кетіп едім. Үйлері құдықтың қасында тұратын бір ақсақ қыз бар еді, мені ойнап итеріп қалған сол екен. Шешесінен өзі де таяқты мықтап жеді-ау... Екінші рет суға кете жаздағаным былай: көлге қой тоғытып жатқандардың қасына келіп, үлкен бір сарық қойды жетелеп, тереңге апардым. Қойлар да үйрекше жүзеді. Өзім жөнді малту білмейтінмін. Бір мезгілде шұқанаққа түсіп кеттім. Су төмен тарта жөнелді. Әлгі қой жүзгіш болмағанда, су түбіне кетіп едім... Ал, үшінші рет,

өзімнің қомағайлығымнан суға кетіп қала жаздадым. Бұл оқиға жайлауда болған. Шешем колхоздың биесін сауатын. Бір күні киіз үйдің сыртындағы томардан су әкелуге бара қалайын... Суының тереңдігі кісі бойынан асатындай жайпақ бір шұқыр бар болатын. Өзінің айналасына қалың тал өскендіктен, көлеңкеленіп, суы қап-қара боп түнеріп тұратын. Соған ұзын жінішке сырғауылды көлденең тастапты да, бір жақ басына шелек асып байлапты. Өзіміздің үйдің ақ шелегі. Жақынырақ келіп, шелектің бетін таяқпен ашып қарасам, шүпілдеген қаймақ. Қызығып кеттім. Сырлы тостағанды оңтайлап, аяқты ептеп басып, төмен еңкейе бергенімде, тайғанап кетіп, суға құмп бердім. Шелектің тұтқасына сыңар қолым ілікпегенде, осы күні өзіміз жер бетінде жүрмеген болар едік. Сөйтіп, тұтқадан ұстап, тыпырлап «апалап» бақыра бердім. Шешем келіп, судан шығарып алды. Әй, сондағы ұялғаным-ай!..

Көлге тақау келгенде Нұртай сөзін шұғыл үзіп түйді де:

— Несін айтасың, сондай талай қызықтар болған. Ендігі қызықты қазір ат жалдағанда көресің.— деп атының үстінен секіріп түсіп, көк құраққа отыра қалып, етігін, киімдерін шешті...

Біз аттарды жетелеп суға түсірдік.

— Қалтай, ер соңымнан! — деді де, Нұртай өз атының арқасына ырғып шығып, тебініп, тереңге қарай тартты.

Мен де бөгелгенім жоқ, өз атымды оның атының соңынан салдым.

Бір мезгілде астымдағы атым лық етіп шұқанаққа түсіп кеткендей болды да, мойнын созып жіберіп, жүзе жөнелді.

— Қатарлас маған! — деп дауыстады Нұртай.

Атымды тебіне түсіп, оған қатарласа бергенімде:

— Әкел қолыңды, күш сынасайық! — деді ол.

Нұртай қолын маған соза бергенде, білегінен шап беріп шапшаң ұстай алып, өзіме қарай жұлқып тартып қалып едім, ол делбеп етіп, ат үстінен аударылып қалды.

— Қапы қалдым, қайтадан кел! — деді намыстанып.

Ол атын шаужайлап, қатарласа берді де, мені нықтан қатты қағып жіберді. Бұл жолы ат үстінен мен аударылып қалдым.

Екеуміз, осылайша, бір-бірімізді суға кезек құлатысып, біраз күш сынастық.

— Мен сені өзімнен осал ғой деп ойлап едім, күшіміз тең екен! — деп мойындады Нұртай...

Ауылға қарай қайтып келе жатқанымызда Нұртай мені тағы да бір сынамақ болды.

— Кел, анау шарбаққа дейін жарысайық. Қайсымыздың атымыз озар екен,— деді.

— Мақұл! — дедім басымды изеп.

— Ал ендеше, ызғыт! Әйт-шу! — деп, Нұртай ұзын шыбыртқысымен менің атымды сирақтан осып қалды да, өзі жолдың шаңын бұрқыратып шаба жөнелді. Даланы басына көтеріп, кикулап барады.

Менің астымдағы жиреннің қамшы тисе, айғай шықса, еліріп кететін мінезі бар екен. Бірден ыта жөнеліп, ышқына шапқанда, Нұртайдың өзі де сескенді білем: «Тарт тізгінді, тарт! Басы қатты, бой бермей кетеді» деп айғайлады. Тізгінге қосқолдап-ақ жармастым, бірақ елірген ат басына ырық бермеді. Сыңар езулеп, қырындай шауып, тал шарбаққа жақындай бергенде, бір оңбаған әтеш атымның дәл аяғының астынан баж етіп ұшқаны ғой. Жирен ат жалт беріп үркіп, шарбақтан қарғып кетті. Көзімді жұмып қалдым. Аттың үстінен қалпақтай ұштым. Бірақ, еш жерім ауырған жоқ. Жерге допша топ ете түстім де, жалма-жан атып түрегелдім.

— Өлді-ау қызыл бұзауым, өлді-ау! — деген дауыс шықты. Жалт бұрылып қарасам, Гүлнар екен. Оның жүгіріп бара жатқан жағына көз аударып едім, шарбақтың бергі іргесінде бір қызыл бұзау, бауыздалған малша, тыпырлап жатыр. Сонда ғана байқадым, бишара бұзау менің атымның аяғының астында қалған екен. Жүрегім зу ете түсті. Денем дірілдеп, орнымнан қозғала алмай тұрып қалдым.

— Қалтай... Қалтай,— деп сыбырлады біреу жеңімнен тартып, Нұртай екен.

— Сен оңбаған... атымды сираққа ұрып шошытып...— деп тістеніп, оны кеудеден түйіп жібердім.

Бірақ Нұртай қарсылық көрсетпеді.

— Жұдырығың тіпті темірдей ғой өзіңнің,— деп, сүйір ернін шошайтып күлді.

— Неменеге ыржақтайсың?.. Тәртіпсіз...— дедім мен ашуланып.

Сөзім ауыр тиді-ау деймін, Нұртайдың өні кызара қалды.

— Қалай жазғырсаң да мейлің... кінә менен болды,— деді төмен қарап...

IV

Аттың аяғының астында қалып мертліккен қызыл бұзауды бір шап келіп көрді де: «бұл енді мал болмайды. Жаны қиналмасын» — деп, бауыздап тастады. Гүлнар бетін басып жылап жі-

берді. Мен енді оған тура қарауға батылым бармай, оның көзіне көрінбеуге тырысып, үйіме қарай жылысып кеттім.

Содан үш күнге дейін көшеге шықпадым. Жұрттың көзіне түсуге ұялдым. Бәрінен де бұрын Гүлнарға қайтып көрінбекпін? Ол да мені көруге құштар деймісін. Қызыл бұзау оқиғасын талай адамға жария еткен шығар. «Неткен есер, неткен даңғой бала» деп, маған келістіріп мінездеме де берген болар. «Барып тұрған содыр, жарымес» деп, мені қатты сөкпегенін қайдан білем. Ия, оған қалай десе де рауа ғой...

Арада үш күн өтті. Көше жақ терезенің пердесін аздап қана қайырып, сыртқа көз салып отыр едім. Түс ауған шақ. Күн ыстық. Қарсыдағы үйдің үлкен қорасының көлеңкелі ығында екі жылқы үйездеп тұр. Ұзын қорапты арбаға үлкен темір бөшкені дөңбекшітіп бос салып алған бір әйел, торы атқа қамшы үйіріп, терезенің дәл түбінен даңғырлатып жортып өтті.

Оң жақтан біреудің сықылықтап күлген даусы естілді. Таныс үн. Әйнектен сығалап едім, Гүлнар жып-жып сөйлеп, күліп қойып, Сана апайға бір нәрсені айтып келе жатыр екен. Жүрек зуылдай қалды. «Е, әрине, мені сөз ғып келеді ғой» деп ойлады. Пердені түсіріп жіберіп, терезенің алдынан сәл кейін шегіндім. Сана апайды сонау қырманға жұмысқа бірге барғаннан бері көргенім осы. Бұдан біраз күн бұрын мұғалімдер оқытушылардың аудандық конференциясына жүріп кетті дегенді Нұртайдан естігем-ді.

Гүлнардың даусы дәл терезенің түбінен естілгендей болды. Пердеден тағы да сығаладым. Сана апай екеуі біздің үйге қарай тура беттеп келеді. «Ал енді қайтпекпін? Үйден ұрлана шығып, бір жаққа жылыса тұрайын» — деген ой келді басыма. Бірақ, орнымнан қозғалар емеспін. Тұрған жерімде, мойным күнбағыс сабағындай иіліп, қалшидым да қалдым. «Мейлі, келе берсін үйге... Қашанғы жасырына бермекшімін, — деп ойлады, — бар жайды түгел баяндап айтайын. Гүлнар ақылсыз қыз емес, менің жазықсыз екенімді түсінер...»

Бірақ, бұл жолы босқа дәмеленіппін. Олар біздің үйге бұрылмай, ілгері ұзап кетті. Мен диванға үнсіз келіп отырдым да, ойға шомдым. «Гүлнар Сана апайға мені не деп жамандады екен», — деген ой көңілімді қатты қобалжытты.

Арада шамасы үш сағаттай уақыт өткен мезгілде біреу есік қақты.

— Ия, я, кіріңіз, — дедім дауыстап. Есік сықыр етіп ашылғанда, өзіме таныс адамның жүзі көрінді. Сана апай! Қатты қысылып, абдырап қалдым. «Гүлнар бұ кісіге қызыл бұзаудың

тарихын тәптіштеп тұрып айтқан болар. Сондықтан Сана апай кінәмді бетіме басып, мені ұялтқалы келген шығар»,— деп ойлады.

— Қалтай, сәлемат па? — деді Сана апай күлімсіреп. Ол менің қиналып тұрған күйімді тез ұқты да, жұмсақ үнмен жылы ұшырап сөйледі.

— Бұның қалай, Қалтай, құрбыларың сені күндіз-түні үйінен шықпайды дейді ғой, рас па? — деді жымыып.

«Әдейі жұмбақтап сұрап тұр ғой» деп ойладым ішімнен. Баршынымды айтуға оқталдым да, бірақ өзімді өзім тежеп, үн-түнсіз бөгеле бердім. «Несін айтам, Гүлнардан бәрін де естіп, қанып келіп отыр ғой», деп ойладым.

Сана апай өз анамдай аса бір мейірімді шыраймен жүзіме барлай қарап отырды да:

— Шешенді сағындың ба? — деді.

Басымды изедім.

— Бұл ауылдағы құрбыларыңмен түгел таныс болдың ба? Олар сенен жатырқап жүрген жоқ па? — деп сұрады Сана апай.

— Жоқ,— дедім күмілжіп.

Сана апай оқушылардың каникул уақытындағы іс-әрекеттерімен танысу үшін үйді-үйді аралап, ата-аналармен, балалармен сөйлесуге шыққан екен. Ол менімен әр тақырыпта әңгімелесті. Бірақ, қызыл бұзау тарихына байланысты ләм демеді. «Мұнысы қалай? Әдейі сөйтті ме? Әлде бұл туралы Гүлнар оған ештеме айтпады ма екен?» — деп, мен Сана апай кеткеннен кейін ойға шомып көп отырдым...

Сол күні түнделетіп папамдар келді. Шешем үй ішінің жинақылығын, тазалығын көріп, менің ісіме жаксы баға беріп қуанды. Бірақ мен масайрай алмадым. Сонда да көңілімдегі қобалжуды білдірмеуге тырыстым. Қызыл бұзау оқиғасын айтар болсам, әкем де, шешем де қатты ренжиді ғой. Олардың көңілін жабырқатқым келмеді...

Арада үш күн өтті. Түс кезі еді. Әкем үйге біртүрлі ренжіп келді. Ол есіктен кіре берген мезетте-ақ оның осы күйін қасқабағынан тани қойдым. «Қызмет бабында бір қолайсыз жағдай болған ғой» деп топшылады ішімнен.

— Мұратжан, сен тысқа шыға тұршы, Қалтаймен оңаша сөйлесетін бір сөзім бар,— деді әкем.

Мұрат оның кескініне бір қарады да, үндемей шығып кетті.

— Ие, шырақ, мәселенің үлкенін бізден бүгіп жасырып жүр екенсің ғой,— деп, әкем дөңгелек столдың шетіне шынтағын тіреп, маған қарама-қарсы келіп отырды.— Бұ қалай болғаны...

Қылмысты жасырған кісіні не деуге болар? — Әкем қатты кейістік білдіріп, үнсіз отырып қалды. Бетім дуылдап, төмен қарадым. Бір кезде әкем жұмсақ үнмен: — Өлер бұзау өліпті... Болған жайды өз аузыңмен түгел айтшы қані... Бірақ ақталма,— деді.

Мен күмілжи сөйлеп, олар жоқта басымнан кешкен оқиғаны әзер айтып шықтым.

Әкем сөзімді үндемей отырып тыңдады. Мен айтарымды айтып болғаннан кейін ғана салмақты үнмен:

— Осы жағдайды біреуден емес, күні бұрын өзіңнен естісем, тап мұндай кейімес едім. Әсіресе қылмысты айтпағаның, жасырғаның жанымға қатты батады,— деді де, тағы да үнсіз отырып қалды...

Әкем үйден шыға бергенде Мұрат ішке жүгіріп кірді. Орнымнан тапжылмай мөлііп отырған мені иығымнан ақырын ғана түртіп:

— Папам саған ұрысты ма? — деп сыбырлады.

Төмен иіліп кеткен басымды ептеп қана шайқадым. Мұрат еңкейіп, кескініме таңырқай қарады...

V

Күндер сырғып өте берді. Бір үйдегі ойы да көп, уайымы да көп адам — жалғыз мен. Кейде басым зеңіп тамаққа да зауқым соқпайды. Көшеге шығып, серуен жасап, бой жазғым, көңіл көтергім келеді. Бірақ өз-өзімнен қысылып тартына беремін. «Жаңа коньска келмей жатып содыр бала атандым-ау» деп, жұрттың көзіне түсуге ұяламын. Әсіресе ең қысылатын кісім — Гүлнар. Оған барып жолығуға, кешірім өтінуге әлі бетім күйіп жүр. Баруға талай оқталып, талай тартындым. «Неге осынша батылсызбын» деп, оңашада өзіме мықтап кейіп те аламын.

Менің осылай қиналып жүргенімді әкем сезіп, бір күні ол менімен оңаша сөйлесті.

— Байқаймын, балам, тінеукүнгі ағат қылығыңнан соң жұрт көзіне түсуге өте қымсынатын көрінесің. Бүйтіп бұға берсең, сенің жақсы адам екеніңді кім біледі, кім көреді,— деді ол мені басымнан ақырын ғана сипап. Сол сәтте жан дүниемде қандай өзгеріс туа қалғанын білмеймін, әлде жылағым келгендей, әлде қуанғандай бір халге түстім де, аяғымның буындары дірілдеп, қалшып үн-түнсіз тұрып қалдым. Әкем күлімсіреп, арқамнан қақты, бірақ үндемеді. Менде де үн жоқ. Сәлден соң әкем:

— «Ұш мушкетерді» үш күн бойы оқығанда елу шақты бетінен әрі ұзай алмапсың ғой,— деді күліп.

Ертеден кешке дейін қолыма қалың кітап ұстағанмен мандытып оқи алмай, көбінесе жым-жырт боп ойға шомып отырғанымды сыртымнан ылғи байқайды екен ғой. Өзінің бір басының жұмысы да аз емес, ерте тұрады, кеш жатады. Біреу асығыс шаруасы болып, түн ортасында терезе қақса да, төсегінен ерінбей түрегеліп, келген адаммен ренжімей, жадырап сөйлеседі. Бұрын қалада жүргенде қызметіне тиісті уақытында барып, тиісті уақытында қайтатын. Баратын, келетін мезгілін өзіміз біліп отыратынбыз. Енді қазір шаруа жағдайы уақытпен санаса бермейтін болды, кейде мезгілсіз ерте тұрғызады, түн ұйқысын бөледі. Жұмыстың сала-сала тармағы қандай көп! Асылы, колхоз шаруашылығын басқарудан күрделі, жауапты іс бола қоймас деймін. Осындай қиын істің басында жүрген кісіні ренжітуге бола ма?! «Қадырлы әкем, сені ренжіте көрмеспін,— асыл сертім болсын осы!» — деймін ішімнен толғанып.

Жазым болған қызыл бұзау тағы да көз алдыма елестей бастайды. «Болған жайды неге жасырдым әкемнен? Неге ренжіттім оны?» — деймін өзімді іштей жазғырып. «Ал енді жұрттың көзіне көрінуге батылым бармай тығылып жүргенім — не болғаным? Жок, мұның теріс, Қалтай. Гүлнарға барып кешірім сұрауға тиістісің сен!» — дедім, өзімді өзім қырға алып...

Мен осы оймен оның үйіне барғанымда, Гүлнар қақпа алдында жеңіл арбаға ат жегіп жатыр еді. Тым асығыс түрі бар. Мені дәл қасына келгенде ғана байқап, жалт бұрылып, көзіме тіке қарады да, танырқады ма кім білсін, үн-түнсіз тұрып қалды.

Капелімде менің де аузыма сөз түспеді. Мен де үнсіз тұрып қалдым.

Гүлнар езу тартып күлімсіреді.

— Амансың ба, Қалтай? Көптен көрінбей кеттің ғой,— деді. Үнінде мен күткендей мысқыл да жоқ, зіл де жоқ.

— Өзің қайда барғалы жатырсың? — деппін. Аузыма бұдан басқа сөз түспей қалды.

Гүлнар жөнін айтты. Үйге отын әкелуге жүргелі жатыр екен.

— Мен бірге барайын. Көмектесейін. Қазір қолым бос,— дедім мен. Шын ниетпен білдірген тілегім. Әйтпесе сол сәтте өз кінәмды осымен өтейін деген ешқандай ой басыма келген жоқ.

Екі қайыра өтініп, Гүлнардың рұқсатын алған соң, әкеме жөнімді айтып, ықшам киініп, беліме өткір балта қыстырдым да, Гүлнармен бірге отынға жөнелдім.

Қарагер ат бүлк-бүлк жортып келеді. Ауылдан екі шақырымдай ұзадық. Гүлнар сұрау қойғанда ғана қысқа жауап қайырып, көбіне үнсіз отырмын. Қызыл бұзау тарихы есіме түсе берді. Ал, Гүлнар бұл жайында ләм деген жоқ. Менің кешірім өтінім келеді. Бірақ әуелгі сөзді қалай қисындап бастаудың ретін таппай, көп киналдым.

— Қалтай, неге төмен қарай бересің? Кескінің неге жабырқау? — деп, Гүлнар маған салмақпен қарады.

Біртүрлі ыңғайсызданып қалдым. Гүлнар мені барлағандай сәл үндемей отырды да, ойымдағы сөзді өзі қозғады.

— Бізден ұялып жүрген шығарсың... Кінәлымын деп ойлайсың ба? Жоқ, сен кінәлы емессің. Сенің атыңды үркіткен Нұртай екен ғой. Бәріне кінәлы сол Нұртай. Өзі біздің үйге келіп, кешірім сұраған. Біз ренжіген жоқпыз. Ренжігеннен не пайда, қызыл бұзау қайта тірілмейді ғой...— деді Гүлнар.

Ол мені жазғырмаса да, бүкіл кінәны Нұртайға аударып сөйлегенін ішімнен мақұл көрмедім.

— Менің де кінәм бар. Қызыл бұзаудың аттың аяғының астында қалуына мен де себепкер болдым...— деп, өзімді де жазғырып, Гүлнардан кешірім өтіндім.

— Бәрінен де өзіңнің аман қалғаныңды айтсаңшы. Аттың үстінен ұшып кеткенде, шарбаққа кеп құласаң, бір жерің жазым болатын еді,— деді Гүлнар. Бишара қызыл бұзаудың аттың аяғының астында қалып мертліккенін тағы да бір рет есіне алды да:

— Нұртай да осындай жағдай болар деп ойлаған жоқ қой. Бірақ ойынның да жөні бар, аңғал ойын бір пәлеге кезіктірмей қоймайды,— деп салмақты үнмен сөйледі.

Мен оның сөзін құптап, басымды изедім. Гүлнар сәл үндемей отырды да, бір кезде есіне әлде не түскендей боп күліп жіберді.

— Түнеукүні Сана апай екеуміз көшеде сөйлесіп келе жатқанда, мен сенің терезеден сығалап қарап тұрғаныңды көріп қалдым. Біз жақындағанда терезенің пердесін неге түсіре қойдың? Қасымдағы кісіге сені жамандап келе жатыр ғой деп ойладың ба? Жоқ, мен Сана апайға қызыл бұзау тарихын айтқан жоқпын. Мен ешкімді де сыртынан жамандамаймын,— деді.

Сана апай мен Гүлнардың сөйлесіп келе жатқанын терезеден көргенімде, нендей ойға берілгенім есіме түсіп, өзім де еріксіз күліп жібердім. Неше күндей еңсемді басқан зілден енді ғана арылып, бойым жеңілейіп қалғандай, жадырап серги бастадым.

Біз орманнан бір арба отын алып кейін оралғанымызда, Гүлнардың үйінің алдында Нұртай бізді күтіп тұр екен.

— Жолдастар, үлкен жаналығым бар. Ауылға көшпелі кино келді! Мен сендерді салтанатпен киноға шақырамын. Билеттерің қалтамда! — деп, ол біз жақындай бергенде қолын көтеріп дауыстады.

— Қалтай, қалай ойлайсың, біздің Нұртай, көңілінде еш қаяу жоқ, жақсы бала емес пе? — деді Гүлнар маған қарап күлімсіреп.

— Әрине, ол жақсы дос, — дедім шын құптап.

Сөйтіп, жаңа достарымның ыстық ықыласына қайтадан бөлендім. О, өмірде достықтан қымбат не бар!

* * *

Қалтай әңгімесін осылай аяқтады.

— Әрине, өмірде достықтан қымбат еш нәрсе жоқ! — делік біз де оны құптап...

1955

АЛҒАШҒЫ САПАР

МАЗАСЫЗ ТҮНДЕ

Жатақханадағы тәртіпті қатаң қадағалап жүретін кезекші шал қоңырау шылдыратып, балаларға жатуға белгі бергеніне бірталай уақыт болса да, Жарқын әлі ұйықтаған жоқ. Ол қалың ойдың қамауында жатыр. Бірінің артынан бірі тізбектеліп келген ойлар оны мүлде нықтап алды. Әсіресе, қатты мазалап, берекесін алып, ұйқысын кетірген бүгінгі жай.

«Махметпен неге ғана жағаласып қалдым? Жағасына қол салмай-ақ, сөзбен ұялтсам етті. Неге үйтпедім?» — деп өкіне ойлады Жарқын.

Жылы көрпесінің бір шетімен иегін бүркеп, аққұба дөңгелек жүзі қызғылт тартып, ол көпке дейін ұйқысыз жатты. Ойы әр саққа жүгірді, бірақ, тиянақ таппады. Жарқынның ұйқысы қашып, өмірде бірінші рет қиналғаны осы шығар. Ол ой тереңіне қанша бойласа да, өзімен бірге окитын, әрі түйдей құрдас Махметпен қалайша қағысып қалғанының себебін таба алмады. Қызбалықтан болды ма? Әлде мен-мендіктен туды ма? Жарқын комсомол тобының жетекшісі еді, сондықтан ол өзін басқадан жоғары санауы да ықтимал ғой. Махмет, міне, дәл осылай ойлайды.

Жарқын онымен бүгін тіпті ойламаған жерде керісіп қалды. Екеуі ерекше дос еді бұрыннан. Араларынан қыл өтпейтін.

Жарқын Махметті ашық мінезді, ақ көңіл адал дос деп бағалаушы еді. Онымен ең алғаш танысқан сәтте-ақ, Махметтің мінезі Жарқынға қатты ұнаған.

Көңілі алабұртып, ойы онға бөлініп жатқан Жарқын бір мезгілде, сол көңілді досымен ең алғаш танысқан күнді есіне түсірді.

Теміржол училищесіне оқуға түсуге келген күні, түс кезінде, Жарқын училищенің спорт алаңында волейбол ойнап жатқан балаларға бір шеттен қызыға қарап тұрған еді. Ойын аяқталған кезде орта бойлы, толықша, сығыр көз бала оған жүгіріп келіп:

— Біздің команда қалай ойнады, балақай, ә? — деді жымындап. Ол күлімдеп сөйлегенде кішкене көздері Жарқынға біржола жұмылып кеткендей көрінді.— Ойынды басынан қарап тұрмысың өзін?.. Ендеше біліп қой. Біздер осал спортшылар емеспіз. Біздің команда, мінекей осымен үш рет қатарынан жеңді. Енді ең тандаулы волейболшылармен ғана ойнаймыз.— Ол кейін бұрылып сетканың қасына барды да, бір баланың қолындағы допты қағып алып, қолтығына қысып, бар даусымен әмір бере сөйледі.— Қане, кім өзі тіленіп шығады? Қол көтеріндер!.. Бір, екі... алты. Түсіріңдер, жетеді енді. Команда толық...

Жарқынға бұл бала асқан спортшы сияқты болып көрінді. «Мүмкін ол керемет чемпион шығар» деп ойлады ол.

Келесі күні Жарқын училище директорының кабинетінен шыға берген бетінде, залда кешегі сығыр көз бала кездесе кетті.

— Амансың ба, ей, бала? — деді ол Жарқынды бұрыннан білетін ересек адамша даусын көтере сөйлеп.— Неғып жүрсін өзің мұнда?

— Теміржол училищесіне оқуға түсуге келген едім,— деп Жарқын жөнін айтты.

— Қайдан?

— «Алғабас» колхозынан.

— А-а-а,— деді анау даусын созып, шұлғып тұрып.— Соданмын де. Білемін. Жақсы білемін. «Алғабаста» болғаным бар. «Алғабас» бұл арадан он километр жерде ғой?

— Я, он километр.

— Ал, қалай болды? Училищеге алды ма?

— Я, алды.

— Қай бөлімге түстің?

— Машинистің жәрдемшісін даярлайтын бөлімге.

— Бірге оқитын болдың ғой онда бізбен,— деді анау Жарқынға кішкене көздерін одан сайын сығырайтып.— Кел, танысайық... Атың кім?

— Жарқын.

— Менің атым Махмет. Фамилиям Оразбеков. Ұмытпа! Мен көрші станциядан келдім.— Ол залдағы арнаулы тақтаға жап-

сырылған қағазды көрсетті.— Расписаниені оқыдың ба? Үш күннен соң бірінші қабылдау емтиханын тапсырамыз.

— Жок, мен емтихан тапсырмаймын,— деді Жарқын.

— Неге тапсырмайсың? Соншалық қайдан келіп ең сен?

— Мен ауылдағы жетіжылдық мектепті «беспен» бітірген едім. Училище директоры мені сынақсыз аламыз деді.

Жарқын бұл сөзді, мақтанышын сәл білдіріп, салмақпен айтты.

— Охо! — деп, Махмет түсін кенет құбылтып, Жарқынға абайлап қарады.— Жарайсың онда! — деп сүйінішін де білдірді.

Жарқын басқадан бұрын Махметпен танысқанына қуанды. Оған жақындай түсіп:

— Маған бесінші бөлмеге орналасуға қағаз берді. Мұнда кімдер тұрады екен, ә? Өзің қай бөлмеде тұрасың, Махмет? — деді.

Махмет оның қолындағы қағазды тез алып оқыды да, оқыс мінез көрсетіп:

— Жүр ендеше! — деп Жарқынды қолынан жетектеп ап, жатақханаға қарай дедектетіп ала жөнелді.

Бесінші бөлмеде төрт бала тұрады екен. Екі қатардан қойылған біркелкі әдемі койкалардың үстіндегі оқушы төсегі сәнді жиналған.

Койкалардың аралығында, қоңыр сырмен боялған, шағын-шағын тумбочкалар тұр.

— Бұл бала осы бөлмеде жатады. Бізбен бірге оқиды. Оқу отличнигі,— деп, Жарқын жайында есіктен сөйлей енген Махмет бөлмедегі балалардың аты-жөнін айтып, әрқайсысына жеке-жеке мінездеме беріп, жаңа келген балаға жағалай таныстырып өтті.

Бұл кезде бөлмедегілердің бәрі де орындарынан түрегіліп еді.

— Ал, енді біліп қойыңдар. Бұл — Жарқын Досов деген бала,— деп, Махмет Жарқынның да аты-жөнін, қай жерден келгенін, жетіжылдықты үздік бағамен бітіргенін, оқуға емтихансыз алынғанын — бәрін сыпыртып айтып шыққан-ды...

Жарқын әлі ояу, ұйқтаған жок. Өзінің училищеге тұңғыш келген күнін, Махметпен алғаш танысқанын, бесінші бөлмедегі осы сөздерді еске алады. Көңілді бала! Тарам-тарам ойларын түйіндей алмай, ұйқысы қашқан Жарқын Махмет жөніндегі осы өз бағасының салмағын енді өлшеп жатқандай. Үлкен қара көздерін ашыңқырап, қабағын сәл жоғары көтеріп, сол

жағына аунап түсіп, қайта ойға шомды. Оның училищеге оқуға келгеннен бергі бірінші рет тынымы кетіп, ұйқысы қашқан түні осы еді.

Бірінші оқу жылының бастапқы айларында-ақ Жарқын өзінің ұғымталдығымен, сабырлы тәртібімен көзге түскен. Ол училищенің бірінші жылын үздік бітірді. Алдыңғы қатарлы озаттар тобына қосылды.

Бір оқығанын ұмытпайтын, бір көргенін есінде берік сақтағыш, сабақта өзіне қойылған сұрауларға әуелі ойланып алып, анық етіп дәл жауап беретін Жарқынды оқушылар да, оқытушылар да жақсы көретін, қадірлейтін, сыйлайтын. Өндірістік оқудың мастері, қарт теміржолшы Иван Павлович оның училищеге түскен жылғы мастерскойда жасаған балға, қашау, темір сауыт сияқты алғашқы жаттығу жұмыстарының жақсы сапасын айтып, өзі жоқта Жарқынды әрқашан мақтаушы еді. Озат шәкіртінің өнегелі ісін басқаларға үлгі ететін.

Ал, бүгін ше?.. Жарқынның ескерту алуына кінәлы кім? Махмет кеп қақтықпағанда, ол төсегіне, күндегі дағдысынша, тыныш қана келіп жатушы еді ғой. Я, я, сол Оразбеков... Бірақ, Махметті кеудесінен итеріп жібермей-ақ сабырлы сөйлесуге, терістігін сөйтіп ұғынтуға болмайтын ба еді? Қанша керек еді қызбалық?.. Махметпен қалай қағысып қалғанын есіне алды Жарқын.

Кеше, оқушылардың техникалық конференциясында, екеуі де баяндама жасаған-ды. Балалар екеуін де мақтаған. Жұрттың соңын ала сөйлеген Жарқын ғана Махметтің баяндамасының бір кемістігін көрсетіп еді. Махмет паровоздың бу трубаларын оңдау жолын саралап баяндап келді де, трубаларды жөндегеннен кейін олардың сапасын су қысымы арқылы сыннан өткізу қажет екендігін айтпай кетті. Балалардың білгісі кеп күтіп отырған ең маңызды мәселені елеусіз қалдырды. Жарқын осы мінді дұрыс танып айтқан. Оразбеков оның бұл сынын ұнатпай қалды. Орнынан ұшып тұрып дауласа кеткісі келді. Бірақ, конференция ғой. Ол бұртиып, қабағын түйіп, Жарқынға көзін алайтып бір қарады да, шалбарының қалтасынан көк тысты дәптерін жедел суырып алып, қарындашпен әлденені асығыс жаза бастады.

Жылтыр дәптер бетіне мынадай сөздер түсіп еді: «Жарқын, сенің айтып тұрғаның мүлде қате. Дұрыс емес. Менің докладымның кемшілігі болса, жаңағы сөйлегендер неге айтпады. Дұрыс емес сөзін.

Жол бермеймін! Махмет!»

Оразбеков осы қағазын Жарқынға жөнелтіп жіберіп, оның қимыл құбылысын баға қалып еді. «Өзіңнің баяндамаң басқанікінен артық болсын дейсің ғой. Болмас оның» деген кекесін оймен қараған.

Конференциядан шыққан бетінде ол «сенімен сөйлесуім керек, тоқтай тұр» деп Жарқынға жанаса кетіп еді.

Жарқын кідірді.

— Сөз біреу-ақ,— деді Оразбеков зілі бар қатқыл үнмен,— менің баяндамамды сынағандағы сенің ойың не?

Бұл тұтқиыл сұрауға Жарқын таңырқай жауап қатты:

— Қандай ойды сұрайсың?

— Екіленіп сөйледің ғой. Сондағы ойың не деймін?

— Ол ойым ба?.. Саған көмектесу.

— Сенің көмегің маған қажет емес. Сен білгенді мен де білемін,— деді Махмет ашулы беті қызарып.— Өзіңнің баяндамаң басқадан артық болсын деп сынадың сен мені. Рас па? Рас. Байқап қара көзіңе. Мұнына көнбеспіз, группорг!

Ол соңғы сөйлемін мысқылмен қайырды.

Жарқынның қабағы сәл түйіліп, өңі қызарандай қалды. Ашу қысқандай.

— Махмет, байқап сөйле! — деді тік келіп.

— Байқасаң, өзің байқа. Маған ақыл үйрететін сен емес. Білдің бе? — деп, Махмет ұшы жұмырлана біткен шолақ мұрын жоғары көтерді.

Екеуі жатақханаға дауласа жетіп, табалдырыққа қатар шыға беріп еді. Махмет Жарқынды жеңінен тартып тоқтатты.

— Бұдан былай менде шаруаң болмасын,— деп ескертті.

— Ерсі мінезіңді сен де тый,— деді Жарқын.

«Ерсі мінез» дегенді Махмет шам көріп қалды.

— Ал, егер қоймасам... Мені училищеден шығартып жібермекпісің? Не істемекші ең сонша? — деді қалың ерні дірілдеп.

— Оны өзім білемін. Көресің,— деді Жарқын.

— Қарай гөр, мықтымсынуың,— деп, Махмет сүзіп қалатындай басын тұқырып алып, оны нығынан қағып өтіп, кимелей ішке кіре беріп еді. Жарқын кеудесінен серпе итеріп жіберді. Махмет оқыс шайқалып, құлай жаздап, тәлтіректеп барып қалды. Есіктің оң жағындағы үлкен терезеге шынтағы тиіп, бір көзін салдыратып сындырып кетті. Ол етегі желбең етіп, табалдырыққа іле секіріп шығып, Жарқынды жағадан ала түсті.

Жарқын да оның жағасына жармасты. Бірін бірі итерісіп, қатты жұлқысып қалғанда, екеуінің де жағасы дар-дар айрылып кетті. Дәл осы мезетте екеуі де ту сырттарынан:

— Досов, Оразбеков, сендерге не болды? — деген дауысты естіді. Арттарына жалт бұрылып қарады. Жағаға жармасқан қолдары жазылып кетті.

Бұлардан сәл қашық, училищенің комсоргі, сұңғақ бойлы, ат жақты, аққұба жас жігіт Есен келе жатыр еді.

— Ертен комитетке келіп кетіндер, — деді ол екеуіне...

Досов комитетке келгенде өндірістік оқудың мастері Иван Павлович пен Есен Махметпен сөйлесіп отыр еді. Залда бойын түзеп, бас киімін қолына алып, есікті сыпайы қағып, ішке енген Жарқын, кіре беріп, босаға жақта тұрып қалды.

Кейбіреулер болады, бір бастықта үлкен шаруасы болып келгенде, егер сол адамы көп кісінің ортасында жай ғана отырса да, қажет жұмысын айта алмай қибыжықтап қалады. Бұл жағдайда оның осы аяулы халін танып, аузына сөз салып жіберетін жанашырды ол күтіп-ақ тұрады. Ешкім ештеңе дей қоймаса тұрып-тұрып, өзінің бұл тұрысына және де қатты қысылып, сөзін айта алмай шығып та кетушілер болады. Бұл әдет те жақсы емес, ол сыпайының жағдайын ұқпаған бастық та жақсы емес.

Кешегі оқиғадан соң Иван Павловичтің Махметпен кеңесіп отырғанын көрген Жарқын, өз шаруасын бастыққа көп кісінің ортасында айтуға душар болған әлгіндей сыпайының халіне ұшырады. Жаңа көргендей ботинкасының тұмсығына қарай берді.

Есен алдында жатқан қағазды столының бір шетіне алып қойды да, оң қолымен Жарқынға қарсысындағы екінші орындықты нұсқап: «Отыр, Досов» — деді.

Жарқын Махметке қарсы келіп отырды. Махмет бұған енді қайтып қарамастай боп қырындап кетті. Тікшіл келген нығын көтеріп, қысқа мойнын ішіне алып, өзінше түсін суытып, ол Жарқынға ерекше бір қыр білдірді.

«Ал, Махмет екеуің неге қағысып қалдыңдар, Досов? Қайсыңның ісің жөн? Қане, екеуің біздің алдымызда кінәласып көріндерші». Сөз жоқ, Иван Павлович қазір осылай дер деп ойлады Жарқын отыра беріп.

Махмет елеусіз пішінмен Жарқынға көз қиығын тастады. Осы сәт Жарқынның көзі де бұған түсіп кетіп еді. Қара көздер кенет кездесіп, тайсалмай қарасып қалды да, бір-бірін жасқантала алмай тайқақтап кетті.

Бәріне де айыпкер Махмет пе? Жоқ, ол мұндай ойдан мүлде аулақ. Жарқынға көзі түсіп кеткенде Махмет: «бәріне кінәлы сенсің!» дегендей қабағын түксите қойды. Оған қарамауға тырысып, Жарқын көзін төмен аударып жіберді.

— Бұларын қалай, достарым? — деп әуелі сауал беріп, Иван Павлович сәл бөгелді. — Біз сендерді ертең өзіміздің орнымызды басатын нағыз теміржолшы етіп тәрбиелеп шығаруға бар күш-қайратымызды жұмсап жүрміз. Сендерге зор үміт артып отырмыз. Ертең-ақ екеуің де паровоз жүргізуші боп шығасың. Болашақ машинист! Осы ардақты атқа лайық па кешегі қылықтарың? Кәне, өзің айтшы, Оразбеков, лайық па?

— Лайық емес, — деп күмілжіді Махмет.

— Әрине солай.

— Бірақ кінәлы мен емеспін ғой, Иван Павлович. Мынау отырған Досов бар шатақты шығарған, — деп, Махмет бүкіл айыпты Жарқынға аударғысы келді. Өзін ақтап, аптығып сөйлей бастады.

Комсорг Есен оның сөзін үнсіз тыңдап, біраз барлап отырды да:

— Жә, тоқта енді, түсінікті болды, — деді Махметтің сөзін бөліп. Ол мастерге бұрылып, бір ұсыныс айтты. — Иван Павлович, сіз қалай қарайсыз, бұлар осы сөздерін өздерінің жолдастарының алдында айтса қайтер еді. Байқаймын, тапа-тал түсте бірінің бірі жағасын жыртып төбелескенді өздері жеңіл-желпі нәрсе деп ойлайтын секілді...

Иван Павлович әжімді маңдайын сипап, сәл үнсіз отырды да:

— Әрине, көп талқысының әсері жақсы болады, — деді комсоргтің ұсынысын құптап.

Бұл ұсынысқа Махмет те ішінен қуанды. «Менде кінә жоқ, мен жеңіп шығамын. Жолдастарым маған сүйсінетін болады» — деп ойлады ол.

Ал, Жарқын еңсесін төмен салып, екі беті дуылдап қызарып, өте қиналып отырды. «Әбден ұят болды-ау. Жолдастарымыздың бетіне қайтып тура қарай алармыз. Төбелестің ұят екенін жас бала да түсінеді ғой», — деп, қинала ойлады ол.

Мастер мен Есен Жарқынды оңаша алып қалып және сөйлескен болатын.

— Өзің оқу озатысың, әрі комсомол тобының жетекшісісің. Басқаға үлгі болудың орнына, төбелеске білек сыбанып өзің шығасың. Масқара емес пе бұл! Мұны естіген жұрт не айтады? Өзің ой жіберіп қарашы... Әуелі группада, сосын бүкіл училищеде сөз болады. Жамандық хабарды тұншықтыра алмайсың. Ертең бүкіл ауданға, тіпті қалаға тарап кетсе қайтесің? Сонда бар ұятты өзім ғана көтеремін ғой деп ойлаймысың? Жоқ! Ұяттың ең үлкені, ең ауыры өзің оқып жүрген училищенің атына келеді. Сендердің тәртіпсіздіктерің үшін коллектив қызарады,

мына ұстаздарың — біз жермен-жексен боламыз,— деп, қарт мастер группоркке ауыр кіна қойып еді.

Жарқынның дөнгелек жүзі бір қызарып, бір қуарды. Қарт мастердің әсіресе соңғы сөзі оның жанына қатты батты.

— Иван Павлович, қалай жағаласып қалғанымды өзім де білмей қалдым... тіпті оқыстан болды... Бірақ өзімді ақтамаймын... кінәлімін,— дегенде, Жарқынның екі беті дуылдап, тұла бойы ысып кеткендей болып, мұрнының ұшынан шып-шып тер білінді.

Жарқынның училищеге оқуға түскелі бірінші алған ескертуі осы еді. Училищені біржола бітіріп шығуға аз айлар қалғанда, таяуда үлкен тапсырма алып, өндірістік тәжірибеге шыққалы отырғанда алған ескертуі. Ол екі беті жанып бара жатқандай дуылдап, комитеттен ұялып шықты. Өзін өзі іштей кінәлай, сынай шыққан-ды.

Енді міне, ойлар буып, ұйқысы қашып жатуының мәнісі сол еді. Бесінші бөлмедегі бұдан басқа балалардың бәрі де мана ұйықтап қалды. Көпті армандайтын қиялшыл Саша Бондарчук мүмкін күндізгі әдемі ойлары түсіне еніп, рахаттанып жатқан-ақ болар-ау. Жүн байпағын шешпестен, аяғын еппен басып келіп, шамды өзі өшіріп жатқан жұмсақ мінезді, момын Жақанның тіпті, дем алғаны да білінбейді. Бөлме іші тым-тырыс. Терезеден жарық айдың өлеусіреген әлсіз нұры еденге дірілдей түсіп тұр. Залдан кезекші шал мен тәрбиешінің сөйлескен дауыстары естіледі. Жарқыннан басқаның бәрі де тәтті ұйқы құшағында. Ол тағы бір аунап түсіп, ақ простынямен басын тұмшалап орап алып, ұйқысыз көзін еріксіз жұмды. Жемге тойған бөденедей бұғып жатса да ұйқысы келмеді оның. Бүгінгі жайлар, шегеленіп қалғандай, ойында іркіліп тұрып алды. Бұлардан айықпай Жарқын қалай көз ілсін!..

ТАЛҒЫ

Махмет Есеннің сөзінен көңіліне бір жайды түйіп қалып еді. «Ыңғайынан білдім, комсоргтің мені құптайтыны айдан анық»,— деп көңілдене ойлады ол. Расында да Махметте жазық бар ма? Ол әрі ойлап, бері ойлап, бірақ өзін жазғыруға ешқандай себеп таба алмады. Бәріне кінәлі Жарқын. Соның ғана кесірінен Махмет сөзге ілінгелі отыр. Жиналыста балалар мұны да, сөз жок, өлтіре сынайды. Жок, мүмкін олар Махметті жақтап, Жарқынды сынға алар. Әрине, әрине, дәл осылай болуға тиісті. Махмет әуелі өзі шығып сөйлейді де, бар кінә. Жарқында екенін дәлел-

деп тұрып айтып береді. Содан кейін балалар бірінен кейін бірі сөз алып, Жарқынды оңды-солды түйрейді найзамен!

Машинист жәрдемшісі бөлімінің оқушылары өндірістік сабақтың соңынан комсомол тобының жиналысына жиылғанда Махмет осы ойларға келіп еді. Группорг Жарқын «қаралатын мәселе біреу: Оразбеков Махметтің тәртібі туралы» дегенде ол екі көзі Жарқынды жеп жіберердей жайнап, оған қадала қалды. Толық бет, аузы ашумен долырып, бетіне қаны ойнап шыға келді.

Жарқын Махметтің кешегі қылығын баяндап тұрғанда ол ішінен «мен бе екем айыпты? Өзінді неге айтпайсың? Тәртіпсіздігіңді неге жасырасың» — деп ызаланып, қызараң-қызараң етіп отырды.

— Ендігісін Оразбековтың өзі айтсын, — деп ұсыныс тастады алдыңғы қатарда отырған бір бала. Бұған ұласа бірнеше дауы қосыла кетті:

— Болған істі өз аузынан естіік.

— Бәрін де айтсын...

«Несі бар. Айтамын бәрін» деп Махмет орнынан атып тұрды. Жел жайқаған егіндей талай бастар оған жапырыла қарай қалып еді.

— Сөйлей берейін бе? — деді Махмет зілді дауыспен Жарқынға.

Комсомол жиналысында тәртібі қаралып отырған оқушының бұл содыр өктемдігін Есен ішінен жақтырмайды.

— Оразбеков, бері шық. Жолдастарыңның алдында тұрып айт, — деді ол қатқыл үнмен.

Аяғын тік-тік басып, Махмет көптің алдына шықты. Жарланып түйіле қалған қабағының астынан кішкене көздері от шашып тұр.

— Мен айыпты емеспін. Бәріне кінәлі мынау, — деп, ол мойнын бұра беріп, көзін жарқ еткізіп Жарқынға аударды.

— Өзінің баяндамасы басқадан артық болу үшін конференцияда Досов мені әдейі сынады. Бұл бәріне де белгілі... Ол өзін басқа балалардан артық санайды. Мен бәрін білемін деп кеудесін қағады. Мұндай адамның группорг екені кімге қажет. Досов өзінің тәртібі туралы неге айтпады жаңа. Ол айтпаса, мен айттайын.

— Сен әуелі өзіңнің тәртібің жөнінде сөйле. Жолдастарыңның сенен күтіп отырғаны осы, — деді президиум столында отырған Есен Махметтің сөзін бөліп.

— Өзім туралы не айтамын? — деп таңырқады Махмет.

— Техконференциядан шыққан бойда қандай тәртіпсіздік жасадың? Мәселе осы жөнінде болып отыр ғой,— деді Жарқын.

— Мен ешқандай тәртіпсіздік жасағаным жоқ.

Өз мінің сезіп шімірікпейтін кісіні Жарқын ұнатпаушы еді. Ол орындығынан ұшып түрегеліп:

— Конференциядан шыға беріп «мені неге сынадың» деп, маған тиісе кеткен сен емей кім?.. Мені жағадан алып, қол жұмсамақ болдың ғой. Бұл тәртіпсіздік емес пе? — деді.

Махмет бар денесімен артына бұрылып, Жарқынға тура қарап, бетпе-бет тұрып салғыласа кетпек болды.

— Сенің тәртібің жетісіп тұрған шығар,— деп сыңар танауынан мырс беріп кекетті.

Орта шеңде отырған, үстіне кара китель киген, сұңғақ бойлы, томпақ бет бір оқушы қолын көтеріп:

— Бір ұсыныс айтуға бола ма? — деді түрегеле беріп.

— Болады,— деді Жарқын.

Әлгі оқушы физкультура сабағында оқытушыға рапорт берген кезекшідей тақ-тақ сөйледі:

— Оразбековтың осы тұрысы мен жаңағы сөздерінің өзі-ақ оның тәртіпсіздігін дәлелдейді. Сұрақ біреу-ақ: Оразбеков тәртіпсіздігін мойнына ала ма, жоқ па? Турасын айтсын.

Тосыннан қойылған осы бір сұрақ Махметті селт еткізді. Балалардың барлығы мұны жақтаса керек еді ғой. Енді байқаса олардың беті бұдан ауып бара жатқандай. Мына сұрау соны аңғартады... Махмет ойланып тұр. «Не деп жауап қатсам екен,— дейді ішінен,— сөзімді неден бастағаным жөн?.. Жарқыннан бастап, Жарқынмен аяқтайым. Білсін бәрі. Көрсін. Көзі жетсін».

Көкейіне осы ой қона қалғанда, тіл ұшына бір сөздер лықылдап келіп те қалды Махметтің. Түйіскен еріндері бірінен-бірі сәл қашықтай бергенде, көмейіндегі сөздер төгіліп те кетті. Кешегі жайды айтты ол. Өзіне шаң жуытар түрі жоқ. Жарқынды сынаудан бастады да, бар кінәні соған аударып барады...

Ол сөзінің соңын ұсынысқа әкеп түйді.

— Комсомол жиналысы ең алдымен Жарқынның тәртібін қарау керек. Ол өзін ақтап, мені қаралағысы келді. Маған тәртіпсізсің деп балалардың ешбіреуі айта алмайды. Өйткені, бұған ешқандай дәлелі жоқ... Мінін Жарқынның өзі мойнына алсын,— деді.

Ол оқушылар қойған сұрауларға бөгелмей тез-тез шалақ жауап қатып, аяғын нығарлай басып, орнына барып отырды. Басқадан өзін жоғары көріп, еңсесі көтеріле түскендей. «Бала-

лар назары өзіме ауды. Олар қазір Жарқынды сынаиды. Халін сосын қалай болар екен, Жарқын» деп көңілдене ойлады Махмет. Маңына көзінің қығын тастап, барлау жасады.

Машинист жәрдемшісі бөлімінің старостасы, орта бойлы, талдырмаштау келген сары бала Жақан сөз алды. Махмет әнтек шалқая түсіп, оған жүзін аударып, сол жағына бұрылыңқырап отырды.

Жақан салмақты, мінезі ауыр бала еді. Әр істің жайын әуелі байымдап алып, сосын өз ойын түйіп бір-ақ айтатын. Кейбіреулерше бірі болмаса, бірі көңілден шығар деп, көп ұсыныс жасауды жаны сүймейтін. Сөзді қысқа-қысқа етіп, тұжырымдап айтуды ұнатады.

Ол дәлелді жақыннан тапты. Махметтің осы әлгінде жұрт алдында, өзін қалай ұстап, қалай сөйлегенінен жай ғана бастады да, сөзін асықпай өрістетіп, әрі дамытып әкетті. Дәлелі ойлы. Оразбековтың өзімшілдік қылығын ол өзі де соңғы кездерде аз-аздап сезіп жүрген. Бықсып келген сол мінез лап етіп жанып отыр. Кінәсін мойындамады Махмет. Әлі лапылдап тұр. Бүгінгі жипалыс оны тезге салуы керек. Жақанның ойында осы ғана бар. Ол бір сұрақтар тастап, сәл бөгелді:

— Қомсомол жиналысы Махметтің тәртібін неге қарап отыр? Махмет қазір не айтуы керек еді?

Өз-өзінен тынышы кетіп, қозғалақтап, мазасызданған Махмет басын жоғары көтеріп алды. Жақанның сөзі ашуын қыз-қыз қайнатып кеткендей.

— Жарқын Махметтің баяндамасын техконференцияда әдейі сынады ма? Жок. Баяндаманың кемшілігі бар. Ол соны көрсетті. Бұл — жолдастық көмек. Махмет мұны түсінбеді,— деді Жақан.

— Мен түсінемін. Ол мені әдейі сынады,— деп Махмет ұн қатып қалды.

— Әлі түсінген жоқсың,— деді Жақан. Ол Махметтің бар мінін бетіне басты:

— Өзімшілсің. Менің айтқаным тура дейсің. Жолдастарыңның сөзін тыңдағың да келмейді. Бұл тәртіпсіздік емес пе?

— Әрине,— деді Махметтің оң жағындағы көршісі. Оразбеков оған қабағын түйіп бір қарап қойды.

Жақан соңғы күндерде Махмет бойынан өзі андаған кемістікті жайып келіп, енді оның бүгінгі жиналыстағы тәртібіне тоқталады. Бұл арада дауысы көтеріңкі де, қатты шықты.

— Ол жиналыстың өзін елемей отыр. Жолдастарын менсінбеді. Қомсомол жиналысының үстінде тәртіпсіздік жасады.

Мұндай ерсі мінез теміржол училищесі оқушысының атына лайық емес,— деді.

Жақанның сөзі балалардың ойымен ұштасып кетті. Зал іші гу-гу етті.

— Комсомол жиналысы Оразбековке сөгіс беру керек.

— Оның тәртібі училище комсомолецтерінің жалпы жиналысында қаралсын.

— Ол жөнінде дирекцияға да айтылсын.

— Ерсі мінездерінің бәрін қалдырмай тізіп, оның үйіне де хат жазу керек,— десіп оқушылар жамырай ұсыныс енгізіп жатты.

— Балалар, тиышталындар, пікірлерінді кезектесіп айтыңдар,— деді жиналыс басқарушы.

Бірнеше қол қатар көтерілді. Бойы да ұзын, қолы да ұзын Саша Бондарчук сөз алды. Ол аласа орындығынан сұңғақ бойы иіліп түрегелгенде, Махметтің көңілінде үміт оты тұтана қалды. Екеуі ерекше дос болатын. Және де техникалық конференцияда Махметтің баяндамасын жұрттан бұрын ең алдымен мақтаған сол еді. «Мені Саша жақтайды,— деп ойлады ол,— Саша істің жайын жақсы түсінетін бала... Сынап бір берші Жарқынды. Мақтап бір жіберші мені». Махмет әлгінде Жақанды да ұнатпай қалған еді. «Саша қазір оны да сөзбен іледі» — деген тағы да бір ой Оразбековтың басына жүгіріп келді.

Саша Бондарчук оң жағына жыға қайырған сары бұйра шашын кейін ысыра бір сипап, бойын түзеп:

— Біздер болашақ машинистерміз. Біздер даңқты совет жұмысшыларының қатарына қосылатын резервтерміз. Сондықтан біз қандай болуымыз керек? — деп, көптің жүрегіндегі сөзін алға тартты да, шұғыл бұрылып, Махмет жайына ойысты. — Турасын айту керек: Махмет, сенің ісің дұрыс емес... Ең басынан түсейік. Конференцияда сенің баяндаманды ең алдымен мен жақтадым. Бірақ, кемшілігін көрсете алмадым. Ал, Жарқын оны көрді. Және жақсы дәлелдеді. Баяндамаңда олқылық бар. Онда ешбір кіршік жоқ деуің теріс.

Ол сөйлер алдында көңілін үміт көтере қойған Махмет, басы сылқ етіп, төмен қарап отырып қалды. Ең жақын деп сенім артқан досының өзі бұған айып тағып тұр.

— Өзінің кемшілігін өзі білмеген оқушы, біреу мінін көрсетсе, оны беттен алып ұрсыса кететін оқушы — нағыз менменшіл, өзімшіл сол. Турасын айтсақ, ол тәртіпсіз. Баяндамамды сынады деп, Махметтің Жарқынға соқтығуы тәртіпсіздік. Мұндай мінез біздің бөлімнің атына, училищенің атына кір келтіреді.

— Әрине, кір келтіреді,— деп, Сашаны қостады бір оқушы. «Кір келтіреді». Осы бір сөз жанына батып кетті Махметтің. Өзінің сүйікті училищесін ол да жақсы көреді. Мамандыққа баулыр ұясын ол да қадірлейді, сонда оқып жүргеніне мақтанады. Өз ұясының жақсы түлегі болғысы келеді. Махмет училище атағына ешуақытта да кір келтірмек емес. Бірақ енді абайлап қараса, көпшілік пікірі бір арнаға сайып барады; «Оразбеков тәртіпсіз, ол училище атағына кір келтірді». Тағар кінә осы ғана сияктанады. Жоқ, жоқ. Махмет училищесін сүйеді...

«Бірақ, бәріне кінәлі мен бе? Жарқын ше? Мені бар пәрменімен кеудемнен итеріп жіберген сол ғой. Бұл тәртіпсіздік емес пе?!» деп ойлады Махмет.

Саша: «Енді біраз сөз Жарқын туралы» дей бергенде Махмет төмен иілген басын тез жоғары көтеріп алып Бондарчукке қарады. Шаяндай қызарып отырған жүзіне ақшыл рең шыға келіп, кескіні сұрғылт тартты.

Саша жылдам сөйлейтін, сөзін ажарлап айтуды сүйетін, көңілі ұнатқан іске ынтыға берілетін құмаршыл оқушы еді. Ерлік жайындағы өзі көп оқитын кітаптарының геройлары туралы балаларға әсерлеп әңгімелеп беруге қандай шебер ол. Газет мақалаларын, халықаралық жағдайлар туралы мәселені талдап тұрып түсінік айтқанда, осының бәрін қалай біліп алған деп таңданаар ең. Ал, жолдасының бойынан мін көрсе... Саша онда тура келіп, бетке басады. Ұсақ мін болса да, жабу астында қалдыруға жаны қарсы.

Ол бүгінгі осы жиналыс үстінде Жарқынның басынан бір кемшілік тауып отыр еді. Сол ойын сыртқа шығарды.

— Жарқын, сенде де кемшілік бар. Біріншіден, жатақхана алдында керісулерің теріс. Екіншіден, Оразбековты кеудеден итеріп қалуың теріс. Махмет саған жөнсіз соқтыққан екен, жанжал шығарған екен. Олай болса, көпшіліктің алдына ол жөнінде мәселе қою керек еді. Бүйтудің орнына, сен оған қол жұмсайсың... Ал, бүгінгі жиналыста өз кемшілігің туралы ештеңе айтпадың. Бұл да теріс,— деді. Шын жүректен шыққан досыны.

Группорг қызара түсіп төмен қарады. Саша дұрыс айтып тұр. Жарқын өз кемшілігін де көрсетуі керек еді. Кеше Иван Павлович пен комсорттің алдында ол өзін де жазғырып, кешірім өтінген еді ғой. Сол сөзін бүгінгі жиналыста қалайша айта алмады? Ал, комсорт Есен мұның себебін біліп отырды. «Өз мініңді жолдастарың алдында айтуға намыстандың-ау, Досов. Мұның теріс. Дәл қазір достарыңның біреуі осы сөзді айтады

саған. Сонда бұрынғыдан бетр ұялып, екі бетін оттай қызаратыны анық»,— деп ойлады Есен.

Расында да, дәл солай болды. Саша Бондарчук сынаған кезде Жарқынның беті шиедей боп қызарды. Ол өзінің терістігін біліп тұрып, бұл жөнінде ләм демегеніне іштей өкінді. Сашаның сөзінен кейін сөйлейін деп оқталып еді, бірақ, қисынын таппады. «Әуелде айтпағаннан кейін, ендігі сөздің қадыры жоқ, балалар мазақтап күледі»,— деп қауіптенді.

Өзімшіл Махмет те осы жиналыста тезге мықтап түсті. Көп сынның ортасында қалғанда қатты қызарып, маңдайынан тер бұршақтады. Кең зал оған сол сәт тарылып кеткендей көрінді. Қабырғалар арасында қысылып қалғандай киын халге түсті. Бірақ, көңілінде әлі де тарқамаған, әлі де жете сезіне қоймаған бір ойы бардай.

Жиналыстан шыққан бетінде ол Сашаға оңашалап:

— Шынынды айтшы, бәріне кінәлі менмін бе? — деп еді.

— Жиналыс қалай ұйғарды. Мен соны қостаймын,— деді Саша.

— Жиналыс Жарқынның да кемшілігін көрсетті. Менің білгім келетіні мынау: бәріне басты кінәлы кім?

— Балалар не деді? Кінәлы сол,— деді Бондарчук.

Махмет үнсіз тұрып қалды.

БҮЛ СӘТСІЗДІК ПЕ?

Осы соңғы күндері Иван Павлович ерекше көңілді еді. Машинист жәрдемшісі бөлімнің соңғы жылдарында оқитын түлектері арнаулы тапсырма алып, жуырда өз беттерімен паровоз жөндеу тәжірибесіне шықпақ. Бұған дейін олар өндірістік сабақтары кезінде депо жұмысшыларына көмектесіп қана келгенді. Алып паровозды енді өздері жөндемек. Мемлекеттік тапсырма алады.

Жауапты міндет атқарады. Я, енді оларды нағыз совет жұмысшылары деп атауға да болады.

Мастерді қуанышқа бөлеген осы жай еді. Бүгін ол өз кабинетінде Жақан, Жарқынмен жұмыс тәртібін сөйлесіп отырғанды.

Істі қалай бастамақ? Құрделі машинаны қай жүйемен жөндемек? Әр оқушы нендей міндет атқармақ. Осыларды өндірістік тәжірибеге шықпас бұрын алдын ала шешіп алу керек еді.

— Практикаға барған оқушылар паровоздың басты бөлшектері бойынша бірнеше топқа бөліну керек. Әр топқа бір-бір бас-

шы сайланады,— деп, Иван Павлович жұмыс жүйесін білдірді де, салмақты сұрау қойып:

— Кімді қай топқа жауапты басшы етіп сайлауға қосар едіңдер? Ойларыңды білейін деп едім,— деді.

Иван Павловичтің өз ұйғаруы бар еді, сонда да группорг пен старостаның пікірін білгісі келді.

Столды шынтақтай отырған Жақан түрегелді де:

— Паровоздың маңызды бөлшектерін жөндейтін топқа бастық етіп сайлауға Жарқын мен Сашаны ұсынамын,— деді.

Ол оқушылардың тізімі жазылған бір жапырақ қағазды Иван Павловичке ұсынды.

Мастер қағаз бетіне үнсіз ғана бір белгі жасады да:

— Поршень тобына Досовты ұсынамыз ғой,— деді старостаға бұрылып.

Жақан тақыр басын сипалай түсіп:

— Мен де қостаймын,— деді де Жарқынға қарап жымиды. Бұл жымиысы «біздің пікірімізді өзің де қоштарсың» дегеннің бет-жүзінде білінген ишарасы болса керек.

— Экипаж тобына Оразбеков басшы болсын. Бұған қалай қарайсың? — деп мастер әдейі сұрады.

Жақан жағын таянып ойланып қалды.

— Махмет жиналысқа түсті. Жолдастарының алдында қызарды. Енді өзін істе көрсетсін. Махметке жауапты міндет жүктеу, бір жағынан оған қойған сынағымыз болады,— деді мастер.

— Олай болса дұрыс екен, Иван Павлович,— деп Жақан езу тартты.

— Менің ойым да сол,— деді Жарқын...

Сонымен осы кеште бұлар әр топқа бір-бір озат оқушыны басшы етіп және де оның қарауына адам бөліп, жас теміржолшылардың өз беттерімен мемлекеттік тапсырма орындауының алғашқы дайындығын жасаған еді.

Осыдан екі күннен соң сап түзеп депоға беттеген оқушылардың алдында, оларды бастап, училище директоры мен карт мастер Иван Павлович келе жатты. Алдыңғы оқушының қолындағы қызыл шашақты жалау толқи желбіреп, етегі бұлаң қағып келеді. Жінішке қоңыр үндердің қосыла салған шаттық әні шырқалып барады. Толқынды, жігерлі ән екпіндей жоғары көтеріліп аспанда қалқығандай. Бір кез әсем ырғағы нық-нық қайрылып барып, қайта өрши түсіп, алға оқыс ұмтыла ұшқандай болады. Жаңа толқын жастардың іс мінезін, өршіл жігер-қуатын сездіргендей сүйкімді ән. Топ алдынан рахат еңбектің жылы самалы

есіп тұр. Мастердің қуанышын нұрлана қалған ажары аңғартқандай. Көзі күлімдей түсіп келе жатыр.

Балалардың бәрі де үстеріне қаракөк әдемі комбинезон киіп алыпты. Олар жел тербеткен гүлдей құлпыра жайқалып, депоға кіре беріп еді.

Қандай тамаша! Алып паровоздар, саналуан әнге басқан станоктар, зыр жүгірген көтергіш крандар! Депоға алғаш барғанда сөз жоқ, осының бәріне де көз алмай құмарта қарап, бір орында тапжылмай қалар ең. Жөндеуге келіп, кезек күткен алып паровоздар қақпа жақта тұр. Барлық дөңгелектері мен басты бөлшектері бөлек алынған бір паровоз, әлпеншек тепкендей, жоғары асылып қалыпты. Бұдан әріректе, белінен қыркылғандай, машинаның жарты денесі — тендер тұр. Паровоз дөңгелектерінің қажалған табанын тегістеп, қырып, жонып жатқан бандаж станоктың гуілдеп шыққан үні естіледі. Міне, міне, жуан темір ілгешекті көтергіш кран ақырын жылжып кеп, дайын дөңгелекті бүріп алып, жерден жаңқадай көтеріп әкетті. Депоның сонау сонау шетінде дайындау цехының ірілі-уақты станоктары — бәрі қосылып, әр үнмен жабыла әндетіп депоны басына көтереді. Ал, сен болсаң, осы үнді әсем ырғақты, жан толқытарлық сырлы күйлі музыкадай-ақ, ұйып тыңдай бергің келеді. Сонда біреу жұмысшыға тән зор дауыспен «алыстан үңілме, ән шығарушы еңбек адамын қасына барып көр» деп те қалар өзіңе. Еңбек күйіне қызығасың да, сүйінесің. Аброй, атақ әперіп, ер атандырап осы еңбек емес пе, достарым!

Дәл осы сәтте Жаркынды көрсең егер! Оның аққұба жүзі нұр жайнап кетіпті. Үлкен қой көздері күлімдеп, Иван Павловичке қарай береді. Жүрегі алып ұшып әлденеге асыққандай. Мүмкін ол оқушылардың мемлекеттік тапсырма алып, арнаулы заказдарды орындайтынына қуанып келе жатқан болар; мүмкін ол алып паровозды еркін ондайтын машина қожасы болғанына мақтанатын шығар. Әйтеуір оны ұшқыр қиял шарықтатып көтеріп әкеткендей сезімде еді.

Жаркын бұрын паровозды көргенде оған таңырқай, тамашалай қарап, бұл алып машинаны жүргізушіні асқан талантты, ерекше дарыны бар адам деп ойлайтын. Іскерлік, шеберлік те оқу мен білімнен туатынын, әр адам әр өнерге оқи, үйрене келе жетілетінін бұл кездерде ол онша терең біле де қоймайтын. Қазір бәріне қанық. Деподағы шикылдап, гуілдеп, тарсылдап, саналуан әнге салып тұратын станоктар да, ғажайып көрінетін паровоз да оған бұрынғыдай жұмбақ сырлы емес. Темір шапқанда діріл қағатын бір кездегі жасқаншақ қолдары қазір епті де,

нық сияқты. Күн озған сайын Жарқынның ойы да марқая түскендей.

Жарқын жолдастарына көз салып еді. Бәрі де қуанышты, көңілді. Оның дөнгелек жүзі қызара құлпырып, көзі күлім қақты.

Депота жөндеуге жаңадан келген үлкен «СО» паровозының алдында атаса бойлы, жасы елулер шамасындағы, бірақ, өңі жап-жас болып көрінетін аға мастер Сыдықбек тұр еді. Ол оқушыларға екі қолын бірдей көтеріп, сәлемдесті де:

— Міне, біздің нағыз резервтер келді,— деді қуанып.

— Я, біздің балаларды нағыз теміржолшылар деуге болады! — деді оқушыларының алдында келе жатқан Иван Павлович Сыдықбекке басын изеп.

Оқушылар легі паровоздың оң жағына келіп тоқтап еді. Иван Павлович Сыдықбекпен күбірлеп сөйлесті де балаларға:

— Депоның аға мастері сендерге алда тұрған негізгі міндеттерді түсіндіреді,— деп хабарлады.

Оқушылар аға мастер сөзін ынта қойып тыңдады. Сыдықбек сөзін әуелі:

— Бұл депода бұрын да талай рет болдыңдар,— деп бастады.— Біздің паровоз жөндеушілердің қасында болып, олардың істерін көрдіңдер.

— Әрине, көрдік,— деді оқушылар.

— Біздің еліміздегі транспорттың басты түрі — темір жол. Бұл жол одақтағы барлық облыстар мен аудандарды бір-бірімен байланыстырады. Өндіріс және ауыл шаруашылығы өнімдерінің қалыпты айналымын қамсыз етеді, жабдықтарды керекті жеріне мерзімінде жеткізіп тұрады. Түйіндеп айтқанда темір жол — біздің елімізде халық шаруашылығының күре тамыры. Міне, сол үшін де темір жол транспортына қатысты жұмыстың барлығы жүйелі, сапалы болуына керек.— Сыдықбек аз кідіріп геометриялық ережелерді айтқандай ғып: — теміржол транспортының барлық қызметкерлері еңбектің қатаң тәртібіне сай жұмыс атқарады,— деді.

— Әрине, бұл — заң,— деді оқушылардың біреуі.

— Сендердің алдарында тұрған бірінші міндет — осы еңбек тәртібін қатаң сақтау болып табылады,— деді Сыдықбек.— сендер әуелі паровозды көтере жөндеуде боласыңдар. Паровоздың осы жөндеуге келген уақытынан бастап, толық өңделіп біткенге дейінгі мерзімі бізде арнаулы айлық жоспарда көрсетіледі. Ал сендерге арналған жоспардың бұдан өзгешеліктері бар.— Аға мастер енді осы жөнінде түсінік сөйлеп кетіп еді.

— Біз норманы ересек жұмысшылардан артық орындасак ше? — деп қалды сөздің бір ыңғайында Махмет.

— Онда тіпті жақсы, — деп жымиы Сыдықбек, — бірақ, сендердің тәжірибелі, білімді, жұмысшылардан бірден оза қоюларың оңай болмас. Оған сол озаттардың ұтымды әдістерін терең зерттеу, білу арқылы, білімдеріңді үсті-үстіне өсіре түсу арқылы бірте-бірте жетесіңдер. Әрине, бұған ешкімнің де күмәні жоқ. Ал, қазіргі мақсаттарың — өздеріңе жүктелген тапсырманы мұқият, сапалы орындау. — Аға мастер оқушыларға міндет жүктеп жауаптылықты тағы да ескертіп өтті. — Сендер практикаға келдіңдер. Осы мерзімнің ішінде өз беттеріңмен бірнеше паровозды жөндеп, іске қосасыңдар. Өздерің жөндеп! Бұл — үлкен тапсырма... Алғашқы жөңдейтін локомотивтерің, міне, мынау тұрған. — деп Сыдықбек үлкен «СО» паровозын нұсқады.

Оқушылар алып машинаға көз жүгіртті. Қай бөлшекті қалай жөндеу керек? Бәрі де көңілдерінде сайрап тұр.

Депоның аға мастері оқушыларға:

— Жұмыстарың сапалы болсын. Міне көрдің бе, біздің жас буындарымыздың жөндеген паровозын деп мақтанатын болайық! — деді де Иван Павловичке: — балаларды көтеру цехына апарып, жұмысқа кірісе беріңіз, — деп жол нұсқады.

Мастер Иван Павлович өз түлектерінің үлкен сенімнің иелері болғанына қуанулы еді.

— Рақмет! Жақсы! — деді ол көңілденіп Сыдықбекке, — сәлден кейін біздің жөндеушілер балғасының дүрсілі де бүкіл депоға жаңғырығады, — деп, аса бір нұрлы шырайға еніп, мақтанып қойды...

Жастар тапсырманы алып-алып, іске бірден кірісің кетуге асығып еді.

Иван Павлович саспады. Ол көтеру цехында оқушыларға қауыпсыздандыру техникасы туралы сөйлеп, әр жайды әбден пысықтап біраз отырды.

«Бұл ережелерді балалар білмейді дей ме екен? Училищеге оқуға түскен бірінші жылдың алғашқы өндірістік сабақтарында-ақ оқушылар бұл шарттарды жетік біліп алған жоқ па? Тақа ойсыз болмаса, кім ұмытып қалады екен оны?»

Шыдамы таусыла қап, дегбірі қашқан Махмет осыны ойлап кетіп еді.

Оның бұл қалпын тыпыршыған ыңғайынан тани қойған Иван Павлович:

— Оразбеков, міне, осы ережелерді мұқият орындау — жұмыстың сапалы болуының көзі, — деді.

Махмет алақ етіп мастерге қарағанда, өзінің фамилиясы аталғанға таңырқап қалды. Иван Павлович оған емес, басқа оқушыға қарап сөйлеп тұр.

— Ал, паровоз жөндеудің сапасы жоғары болса, оның нәтижесі де жоғары. Поездың калтқысыз, тоқтаусыз жүруіне сенім де мол,— дейді. Бұл міндетті Махметке ғана арнап айтқандай. Оразбеков осылай ұғып, салмақты бола қалды.

Бір кезде Иван Павлович әр топқа тапсырмалар беріп, оқушыларына тағы да бір жүйе міндеттерді атап өтті. Ақсұр кейпі бір шырайдан айнымай отырып, еңбектің қатан тәртібін ескертті.

— Қазір цех коймасынан паровоз жөндеуге керекті құрал-саймандар аласыңдар. Содан соң «СО» паровозының басты бөлшектерін бөлек-бөлек алып, ажыратуға кірісеміз,— деп, мастер сөзін аяқтағанда, оқушылар мәз болысып, алақандарын шарт-шарт соғып жіберді.

Біразда зәулім депо ішінде жаңғырыққан еңбек әуеніне жаңа бір жас әуез ұласты. Мемлекеттік тапсырма алып, алғашқы паровозды жөндеуге жұмылған жас теміржолшылар балғасын, Иван Павлович айтқан жаңғырық үні шыққан-ды.

Жаркындар тобы паровоздың поршень бөлімінің басты тетіктерін бөлек алмақ еді. Топ бастығы Жарқын тапсырма берілген соң-ақ, өздері атқаратын жұмыстың жалпы жүйесін әуелі ішінен қайталап, байымдап ойлап алды. Неден бастау керек? Поршеннің әр бөлшегін дара-дара бұзып алудың рет-ынғайы қалай? Осының бәрін Жарқын өз көңілінен қарманған кейіпте. Бұған жауапты ол өзі оқыған кітаптарынан, оқытушыларының ақыл-түсінігінен іздейді. Сақа жөндеушіге бұрын көмекші болып қана келген бала, қазір сол істі өзі бастап кетуге батылы жетпегендей. Өңінде қобалжу да бар.

Оның бұл күдігі мастер ақылын естігенде таралып бара жатты. Иван Павлович теңдерді жөндеушілерге: «Асықпау керек. Ең керегі — аптықпау. Жұмыс сонда сапалы болады. Әуелі қалай жасауынды ойланып ал. Сонсоң сонынды орында»,— деп кеңес беріп тұрған еді.

Мастер Жаркындарға назарын салды. Досов ұстазына қарайлай берді. Саған да айтарым осы дегендей, Иван Павлович бұған бас изеп, енді бастап кетіндер деп белгі берді.

Жарқын паровоздың сол жағындағы цилиндрдің қақпағын бекіткен қалың қырлы винтті үлкен кілтпен кейін қайыра бұрап қалды. Винт сықыр етіп кері айналды. Жарқын винттерінің бәрін де тез-тез бұрап алып, цилиндрдің қақпағын ашты. Паровоздың жүріс екіпінін тудыратын басты тетігі — золотник міне

осы қуыста бүк түсіп жатыр еді. Бір жолдасының көмегімен Жарқын оны ішінен сумаң еткізіп суырып алды. Жас жөндеушінің осы кездегі қалпы, алып дәудің қабырғасын бір-бірлеп сөгіп алып жатқан ертегінің батырларындай-ақ еді.

Жарқын золотникті айналдыра қарап, оның ұзақ жүрістен қажалған, бүлінген жерін анықтап, дайындау цехына тапсыратын көрсеткіш қағазына жазып алмақ еді. Ол золотниктің дөңгелек дискаларының көзіне сұғына қалған төрт қырлы кішкене тиянақ темірді тескішпен қағып, шегеріп жіберді де, дисканың бірін алып көрмек болды. Жұмыр білекке нық бекіген диска оның жай қолымен бұрай тартқанына сусып шыға қоймады. Ол кілтінің қырымен дисканы шекесінен ақырын-ақырын қағып көріп еді, дөңгелек темір шың-шың етіп сіресіп алды. Жарқын үлкендеу балғамен дисканы қаттырақ ұрып жіберді, ашулы темір шытынап қоя берді. Дисканың бір шеті шырт етіп жарылып кетті.

Жарқын бүтін дисканы бұлдіріп алып, сілейіп тұрды да қалды. Жөндеудің орнына бұзып тұр. Май жұққан комбинезонының жеңімен маңдайынан шыққан салқын терін бір сүртіп, төмен бүгіліп, мұңайып қалды.

Мұны көріп қасына келген мастерге ол:

— Иван Павлович... байқамай... мен... сындырып алдым...— деп, беті дуылдап қызарып, әрең үн қатты.

Мастер дисканы әрлі-берлі қозғап, байқады да:

— Я, енді жарамсыз болып қалған екен. Золотникті дайындау цехындағы станокке апарып, дисканы сонда алу керек еді, деді. Кейістігі жоқ баяу үнмен ақыл қып айтты.

Жарқын мойны түсіп ұялып отыр. Өзіне ауыр айып артқандай. Істің киюын таппай оқыс қимыл жасады. Аңғырттық емес, аңдамады.

Бүтін затты бұлдіріп алды. Көптің ісіне кіршік боп жұғардай мұнысы. Осыған күйзелді. «Жөндеушілер емес, сындырушылар келіпті дейтін болды енді. Барлық балалардың ісіне мен кір келтірдім» деп ойлады ол.

Карт мастер шәкіртінің бұл халін танығандай еді. Ол жалпақ алақанымен Жарқынды арқасынан қағып:

— Оқа емес, Досов, оқа емес. Алғашқы бетте ондай-ондай болады,— деп, оқушысын еркелете сынап, жымия берді.— Сәл аңдамай бір жерін бұлдіріп алсаң, еңбек несін осылай қызартып та алады...

Паровоздың тендерін сығалап қарап жүрген Махмет бұларды көріп, оттай қызарып отырған Жарқынның қасына жүгіріп

келген-ді. Шытынап жарылып кеткен дискаға үніліп, сығырай қалды да:

— Міне рекорд! Бұған кінәлы кім? Мен бе?... Дәл өзін! — деп, кішкене көздерін Жарқынға тіктеп қадады. Онсыз да күйзеліп отырған жанға түрлідей тиер қиянқы сөзбен іліп өтті. Жарқынның сонау бір жиналыстағы сөзін әдейі еске салып тұр.

Мастер Махметке елеусіз ғана көз салды. Бір күйді іші сезе қалғандай... Бірақ, дәл қазір ешбір сөз қатпағаны несі?!

ЖАРЫС

Иван Павловичтің сол сәтте-ақ түйе қойған бір ойы бар еді. Күтпеген істен кенет туа қалған ой. Өзі жақсы көретін екі оқушысының ана жолғы техникалық конференциядан шыға беріп қақтығыса кеткеніне мастер қатты қиналып еді. Махметтің өзімшіл өрлігі көзге ілікті де, тезге түсті. Көп талқысы Жарқын мен оның арасына тұра қалған бөгетті лақтырып тастағандай еді. Ал, бүгін жолдасының сәтсіздікке ұшырар сәтін күткендей Махметтің Жарқынға кеп, мұката сөз тастауы мастерді қатты ойлатты. Өз кемшілігін мойынға алмады да Махмет? Жоқ әлде көп талқысының әсері аз болды ма оған? Олай болмаса керек еді. Махметтің жиналысқа түсіп, көптің қатал сынын естіп қызаруына Жарқын себепші сияқты. Сол ойдан Оразбеков әлі арыла қоймағандай. «Я, я, осылай. Мұны елеусіз қалдыруға болмайды» деді ішінен мастер.

Иван Павлович әр шәкіртінің мінез ерекшелігін жақсы білүші еді. Оқушының өңіне барлай ғана қарап, оның көңіл күйін ұға қоятын. Ол деподағы саналуан жұмыс сырына да соншалық жетік адам. Отыз жыл бойы темір жол жүйесінде қызмет істеп келеді. Осы жұмыс саласында оның дәмін татпағаны аз-ақ шығар. Ұлы Отан соғысында ол жау тылында қимыл жасаған қаһарман партизандар тобында болып, гитлершіл фашистермен үш жыл ұдайы шайқасқан-ды. Оң жақ қасының үстіндегі тыртық сол сұрапыл ауыр күндердің өшпес таңбасы еді. Майданнан қайтқаннан соң Иван Павлович өзінің бұрынғы мамандығы бойынша темір жол училищесіне мастер болып келген. Адамның ішкі сезімін бет құбылысынан ұғатын психолог адам еді.

Мастер Махметке жолдастары алдында ескерту жасауды мақұл тапты.

Жұмыс сонынан староста күндегі әдеті бойынша оқушыларды сапқа тұрғызды.

— Қалай, жөндеушілер, шаршаған жоксындар ма? — деп жымия сұрады Иван Павлович.

— Шаршағанымыз жоқ, — деп, балалар қосыла жауап берді.

Иван Павлович күлімсіреп, оқушыларға жағалай қарап өті де, жас жөндеушілерді көңілдендіре сөйледі:

— Бүгін жұмысты жақсы істедіндер, балалар. Әркім өзіне берілген міндетті шама-шарқынша ұқыпты атқарды. Кейбіреуін әлбетте, істің жөнін біле алмай, сәтсіздікке де ұшырадыңдар. Үйрену жолындағы алғашқы қадамда мұндай-мұндай болады. Бұл үшін ол оқушыны кінәлауға, мінеуге, немесе әжуалауға болмайды. Қайта оған шын ықыласпен көмектесу керек. Ол істің жайын, не ретін білмей тұр екен дейік. Сонда сендер білгендерінді үйретіп жіберулерің керек.

Мастер бір қолын пиджагінің қалтасына салып, сәл бөгелді.

— Ал, кей біреулер бұйтудің орнына жолдасын кекетеді, сықақтайды. Бұл жөн бе?

— Әрине, жөн емес, — деді балалар.

Мастер сұрау қойды:

— Біздің арамызда ондайлар бар ма?

Оқушылар бұған еш нәрсе дей алмады.

— Бар, — деді мастер.

Ол кім екен дегендей балалар елеңдей қалды.

— Бұл — Махмет Оразбеков, — деді Иван Павлович.

Мастер оның бүгінгі қылығын балалардың алдына жайып салды да, сап алдында Махметке ескерту жасады.

Оразбеков үнсіз қатып тұр. Мұқау сөздің аузынан қалай шығып кеткенін өзі аңдамай қалғанын мастерге айтуға бір окталып, қайта іркілді. «Өзімнің қандай оқушы екенімді іспен көрсетемін» деп ойлады ол. Жүйрік үміт алға жетелеп әкетті Махметті.

Ол депоның озат слесарьларына теңеле кетпек те, балалардың ең алдына самғап шықпақ. Қазір бөгелген түйіні, қалаған тұжырымы осы еді. Бірақ, оны балаларға айтудың да, айтпаудың да орайын таппады.

...Келесі күні депода жаңа бір қарқын туып еді. Түскі үзіліс кезінде Жарқын өзінің бір ойын мастерге айтты.

— Иван Павлович, менің бір ұсынысым бар. Біз паровоз жөндеуде депо жұмысшыларының күндік тапсырмасын бір күнде орындай алмаймыз. Бұл рас. Бірақ, жөндеу үшін бірдей уақыт, бірдей күш жұмсалатын тетіктерді бір мезгілде ондауға болмай ма?

— Ал, өзін қалай ойлайсың. Бола ма, жоқ па? — деді Иван Павлович Жарқынның шешімін білгісі кеп.

— Әбден болады, Иван Павлович. Менің ұсынысым мынау: әр топ өзара жарысқа түссе... сонда тіпті тамаша болар еді.

Әр жұмысты алға бастырып өршітетін, екпін туғызатын әдіс — социалистік жарысты ұйымдастырудың қажеттігін Иван Павлович, оқушылар тәжірибеге келген күні-ақ, депоның аға мастеріне айтқан-ды. «Әр бастама — істің барысында туады. Жарыс туын балалардың өзі бастап көтерсін. Бұл қызықты да, екпінді де болады» деп еді ол.

— Балалар, Досовтың пікірін қалай көресіңдер? Қосылуға бола ма? — деді ол Жарқынның ұсынысы өз ойынан шықса да, оқушылардың пікірін білмек боп.

— Қосылғанда қандай! Өте дұрыс ұсыныс, Иван Павлович. Жаңа бастама! — деп, Саша Бондарчук жұрттан бұрын сөйлеп, өзінің жарысқа түсуге әзір екенін білдірді.

Махмет Жарқынмен бәсекелесе кетуге әзір еді. Енді сәті жеткен сияқты.

Ересек жөндеушілердің міндетін бірден атқаруға көшпек ойы бар. Жарқынды осыған шақырмаққа бекінді ол.

Бір кезде Махмет Жарқынға жарыс шартын ұсынып тұрды:

— Берілген тапсырманы мүлтіксіз орындау. Және асыра орындау. Еңбек тәртібін берік сақтау. Бұларды дұрыс дейсің бе?

— Ал, дұрыс, — деді Жарқын.

— Жұмыстың ешқандай қиындығынан қорықпау. Мұны дұрыс дейсің бе?

— Айта бер, — деді Жарқын селкос.

— Жауабыңды айт: қиындықтан қорықпайсың ба... Бері қара ендеше, паровоз жөндеудің жайы бізге бұрын да таныс болғандықтан, біз ересек жұмысшылардың нормасын олардан қалыспай орындауға бірден кірісеміз. Сені осы үшін социалистік жарысқа шақырамын!

— Бірден кірісеміз деймісің?

— Я, солай деймін, — деп, Махмет кішкене көздерін ойнақшытып тұрды.

— Ондай күш саған қайдан келді? Ересек жұмысшыларға тенеу қайда саған? Одан да...

Махмет оның сөзін жіпше үзіп жіберді:

— Маған турасы керек. Менімен жарысқа түсесің бе? Жоқ па?

— Сенімен жарысқа түспеймін, — деді Жарқын.

— Қоркасың ғой?

— Пәлі, сенен қорқам ба! Сенімен жарысым келмейді әуелі.

— Үлкен міндеттен жасқанатындар осылай дейді. Жарыспасаң жарыспа. Маған қиын болды-ау, мұның! — деп, кекесінмен күлді Махмет. Сүйдеді де өзінің күшін көрсетті. — Бар, тая бер! Шаңымды бір-ақ көрерсің ертең!..

...Көтеру цехындағы көрсеткіш тақтада жаңа-жаңа міндеттер жазылған тарақ-тарақ шақыру қағаздар ілініп қалыпты.

Оқушылар топырлап келіп жазуға үніліп еді. Әріптерін дөңгелете сап, мөлдіретіп тізіп тастаған мына жазу Жарқын Досовтікі ғой!

«Біз, поршень тобының жөндеушілері, өзімізге берілген тапсырмаларды ұқыпты және дәл уақытында орындаймыз. Әр тетікті мінсіз сапалы жөндеу үшін бар күшімізді, өнерімізді саламыз.

Осы міндеттерді айта келіп, Саша Бондарчук басқаратын екінші топты социалистік жарысқа шақырамыз...»

Осылай деп жазып, соңына бірнеше оқушы тізілтіп қолдарын қойған.

Бәрі де орынды, бәрі де жарасымды. Бірақ, Махметтің аты көрінбегені несі? Жарқынды баскадан бұрын жарысқа шақырған сол еді ғой. Әлде мұның жазған қағазын біреу жыртып тастады ма?

Паровоздың экипаж бөлімін жөндеушілер бір топ еді. Осы топқа теңіз адмиралынша команда беріп, Махмет жүрген-ді. Машинаның білігіне кигізіліп оны қаптап тұратын букстың болттарын төбеден ұрып, шегінтіп-шегінтіп жіберіп, Махмет қасындағыларға:

— Тез болындар, ей! — деді. Паровозды жоғары көтеретін кранға қарап тұрып айқайлап сөйледі. Сірә, тағы бір керемет істі ойлап қойған сияқты. Асығыс, әрі тим шапшаң осы қимылы сол қалпын аңғартқандай.

Мастер жұмыс ыңғайын бағып жүрген.

— Паровозды жоғары көтергенде дөңгелектері ілесе кетпесін. Тез көріп, тұтып қал орнында, — деп ескертті Иван Павлович, алып кран саусағын иіп әкеп, паровозды қос бүйірінен бүріп көтере бергенде.

Топ мүшелері әзірленіп, машинаны екі жағынан анталап тұрған-ды.

— Әркім өз міндетін атқарсын. Ал, байқандар, — деп дауыстады Махмет.

Паровоз жоғары көтерілді. Экипажшылар дөңгелектерді оның астынан аулақ шығарды. Алып кран үлкен паровозды баяу жылжытып әкеп төске қойды.

— Буксты бөлек алуға! — деп команда берді Махмет. — Ей, сен немене? Көтергіш механизмді жаңа көргендей аңкип тұрсың ғой, — деді ол қалпағының құнқағарын желкесіне қарата бастырып, теріс киіп алып, аспанға қарап тұрған жолдасына.

— Қандай тамаша өзі! — деді анау ыржақтап.

— Тамашаны көрсетермін мен саған, бүйтіп аңкип тұра берсең!..

Анау үндеген жоқ, сол ыржақтаған қалпы, езуі жиылмастан, букстың болттарын суыруға кірісті.

Махмет экипаж тобының бөлек-бөлек алған тетіктерін байқап шығып, оның қаншасын жөндеуге беру қажеттігін, жаңаға ауыстырылатын жарамсыздары қанша екенін анықтап жазып алды.

Оның ойында осы бір сәт жарк етіп, тұтана қалған үміт оты бар еді. «Асықпа, таңдандырамыз бәріңізді! Паровозды ересектермен бірдей жөңдейтін боламыз! — деп ойлады ол.

Махмет тендерді жөндеуші Жақандарға сығалап қарады да:

— Машинистің жәрдемшілері, бері жүріндер! — деді өзі басқаратын топқа.

Комбинезондары май-май болып, беттеріне де қарамай жұқаң төрт оқушы Жақандардың қасына келіп, сіресіп тұра-тұра қалды.

— Слесарь, Жақан! Сендерді социалистік жарысқа шақыруға келген экипаж бөлімі, — деді Махмет бойын түзу ұстап, басқалар түгел естісін дегендей қатты сөйлеп...

Жақан:

— Несі бар, қарсы аламыз, — дей беріп еді, Махмет оның сөзін бөліп жіберіп, өзі сөйлей жөнелді:

— Ендеше тында. Жарыс шарты мынадай, — ол комбинезонының қалтасынан ораулы бір қағазды суырып алып, заулатып оқи жөнелді. — Жұмысқа уақытынан да бұрын келеміз. Паровоздың қандай да күрделі бөлшектері болмасын, тек қатырып жөңдейміз...

Үнсіз ғана тындап тұрған Жақан Махмет ұсынған шарттарды түгел мақұлдады.

— Шақыру орынды. Жарысқа қосыламыз, — деді ол.

— Ал, енді осы міндеттерді орындаймын деп қазір қолдарыңды қоясыңдар. Қане, келіндер. Тездетіндер! — деп Оразбеков асықтыра бастады.

Әуелі Жақан, одан соң теңдерді жөндеуші топтың бәрі де шақыруға өз қолдарын қойды.

— Енді бізден қалып қоймауға тырысындар! — деді Махмет ескертпi.

Ол жарыс шарты жазылған қағазды көрсеткіш тақтаның ең көрнекті жеріне апарып ілді...

ДОСТАР СӨЗІ

Күн ерте батқанмен кеш жарық еді. Бүгін таң алдында ұшқындап қар жауды да, түске таман аспан шайдай ашылып кеткен. Ай дөп-дөңгелек боп, бетінде дағы айқын көрініп, училищенің биік шатырына нек артып тұрғандай. Терістіктен ескен салқын леп бар. Қара шинелінің қалтасына қолын салып, жатақхананың алдында жүрген Махмет бір әнді баяу ысқырып әндетіп қояды. Рельспен зырлап келе жатқан трамвайдың көлденең көшеге тақала бергендегі электр қоңырауының шылдыры естіледі. Анда-санда ағынды «Победа» қоңыр қазша сыңғыр үнімен қаңқ етіп қалады. Қаланың тынымсыз осы үндері Махмет құлағына жетпегендей. Ол өз ойымен әлек.

Махмет кенет тоқтай қап, жоғары қарады. Оң аяғын қозғалақтатып, ботинкасының өкшесімен мұздақ қарды сықыр-сықыр үгіп тұрды. «Я, қайткенде де орындаймын» деп қалды, даусы қаттырақ шығып кетті.

— Нені орындайсың?

Махмет жалт қарап еді. Дәл артында ұп-ұзын боп Саша тұр екен.

— Қане айтшы, неменеге серт беріп тұрсың, — деді ол күле сөйлеп.

Махмет сырын бүкпеді:

— Айтайын ба?.. Менің ойымда қазір мынадай жоспар тұр. Ертеңнен бастап, үлкендердің тапсырмасын орындауға шұғыл кірісемін. Паровоздың бір тетігін олар қанша минутта жөндейтін болса, мен де сонша уақытта ондап шығамын... Неге күлесің? Қолымнан келмейді дейсің бе? Қолдан келгенде қандай! Батылдығың жетсе, болды!

— Тәжірибең жетпесе қайтесің? — деді әлі жымынып тұрған Саша. — Үлкендермен жарысуға бізге әлі ерте.

— Ешқандай ертелігі жоқ. Қазірден бастау керек. Сонда ғана озып шығасың. Социалистік жарыстың міндеті сол, — деді Махмет сөзін нығарлап.

— Жарыс шарты осы ғана ма? — дей беріп еді Саша:

— Білем, білем. Еңбек тәртібін сақтаймыз. Ертең бәрін де көресің,— деді Махмет оның сөзін бөліп.

Ол бұл әңгімені одан әрі созуды қаламады да: «Балалар келгелі қашан. Манадан бері қайда жүрдің өзің?» — деп сөздің бетін бұрып жіберді.

— Аға мастерде бір жұмысым болып, депода алданып қалдым,— деді Бондарчук.

Махмет өзінің Сашаны күтіп тұрғанын айтты да: «Тез жуынып шық, кешкі тамақты ішуге асханаға бірге барайық» — деді.

Екеуі сәлден кейін асханаға кіріп, шет жақтағы бос столға барып отырды. Буы бұрқырап, алдарына майлы сорпа да келе қалды. Махмет тарелкенің бетінде жүзіп жүрген майлы етті күміс қасығымен бір аунатып көрді де, сорпадан асыға ұрттап еді, тілін күйдіріп алды. Саша мырс етіп күліп жіберді:

— Сорпа тәтті ме?

— Тәтті екен. Рас,— деп жымиды Махмет сырын сездірмегенсіп.

— Солай болар. Көзің қызара қалды ғой,— деп күлді Саша.

— Жарайды, жарайды. Суытпай асынды іш,— деді Махмет қолын сермеп...

Асхана тәртібі бойынша екеуі тамақтың екі-үш түріне сылқынып алып, артынан бір-бір стакан шай ішіп еді.

Кішкене қасығын сыңғырлатып, шайға салған қантты араластырып отырған Махмет асханаға кірер алдында үзіліп қалған сөзін қайта жалғады:

— Сені күткендегі мақсатым, ойымды баяндайын деп едім. Әлгінде айттым ғой. Сол. Рекорд жасауымыз керек.

— Жок, Махмет, ересек жұмысшылардың ісін біз әзір атқара алмаймыз, қолымыздан келмейді. Біз практикада жүрміз... Біздің міндетіміз не? Ересек жұмысшылардан үйрене беруіміз керек. Олар бізге бәрін де үйретеді. Ал, қазір тапсырманы бірден асыра орындай алмаймыз,— деді Саша Бондарчук.

Махмет өз пікірінен таймады.

— Орындаймын десен, орындайсың,— деп сөзін шарт түйді...

Ертеңіне Махмет жөндеу жұмысына жаңа бір жүйемен кірісті. Ол мұны кеше кешке, жатар алдында ойлап-пішіп алғанды. Өз ақылымен әбден қорытып, осынымды ертең іс жүзінде қолданып көремін деп шешкен. Іске келе шұғыл кірісіп еді.

— Тезірек, жолдастар! Уақыт аңқиып ауыз ашып қарап тұрғанды күтпейді. Жарысқа түскенінді білемісің, өзің,— деп күндегісінен де әбігерленіп, жолдастарын да асықтырып барады. Қимылы тым қауырт. Шып-шып тершіген мандайын комбинезо-

нының жеңімен сүртіп тастап, бізге қызыға караушылар бар ма дегендей, әлсін-әлі маңына көз жібереді.

Ол қолына ұзын сапты кілт алып, жөндеуде тұрған үлкен паровоздың оң жағына шыға беріп еді, мастер оның қасына келді.

— Сен болттарды қалай бұрап жатырсың? — деді Иван Павлович оған. — Бүйтіп тұрып бұrandаны бекітуге болмайды ғой.

Мастер оған жұмыс үстінде техникалық ережелерді сақтамау, орынсыз асығу жұмысшыға зақым келтіруі мүмкін екенін ескертіп, ілгері жүріп кетті.

Махмет мастердің бұрылған жағына кекшене қарап, қозғалмай тұрып қалды.

Оразбеков техникалық ережелерді білмейді дей ме екен?!

«Жоқ, Иван Павлович, ол ережелерді мен жақсы білемін!» деп, мастерге ескерте айғайлап жібергісі келді Махметтің. Оқтала түсіп тоқтады. «Иван Павлович маған ренжіген жоқ, — деп ойлады ол, — мен тапсырманы жұрттың бәрінен бұрын асыра орындап, оны қуантамын...»

Ол фуражкасын күнқағарынан қағып жіберіп, желкесіне таман сырғытып киді де, букс болттарын шапшаң бұрап алмақ болып, қайта төнді. Бірінші болтты кілтіне тістетіп ап, еңкейіп тұрып, бар екпінімен ілгері толқып қайырып қалды. Осы бір асығыс, әрі оқыс қимылы шағында Махмет еңбек ережелерін сақтамап еді. Қолындағы балғалы кілт мұлт етіп тайып кетті. Махмет ілгері ұшып, омақата құлады.

Иван Павлович механикалық цехтан бір кішірек тетіктерді алып, бері шыға беріп еді. Ол етпетінен қатты жығылған Махметті жүгіріп келіп, басқадан бұрын көтеріп алды.

— Жаным-ау, байқамаймысын... Асығу неге керек еді. Карашы енді... — деді Махметтің сол жақ бетін қан жуып кеткенін көріп, өні қуара қалған Иван Павлович демі дірілдей, ентіге сөйлеп.

Балалар да жүгірісіп кеп, бұларды қоршалай калып еді. Махмет бойын жиып алды, абыржып, қысылған да жоқ.

— Уақасы жоқ, Иван Павлович, ақылдырақ боламын енді, — деп жымиыды ол, сол жақ бетін алаканымен басып тұрып...

* * *

Ет қызуымен өзінің елемегені болмаса Махмет темірге қатты жығылып еді. Букстың ұзын болтына нақ қабақ тұстан келіп соғылған. Осыдан сол жақ көзінің үсті көгеріп ісіп, жұмылып қалды, қанталап кеткен, түйіліп аштырмайды. Жарадар болған

күнінің ертеніне ол ауруханаға түскен-ді. Қазір көзі жазылған келеді. Бірақ, училищеге баруына дәрігер рұқсат етпейді. Жетпеді деп, көзін орай таңып, көшеге шығуына дәрігер және де тыйым салып қойды. Ауруханада түнеген бірінші түнде Махмет өзінің жіпсіз байланып, мұнда жатқанына қынжылып, көпке дейін ұйықтай алмаған. Салқын таң алдында ғана көзі ілініп еді. Күн көтеріле оянды. Халін білгелі келіп отырған құрбыларын көріп, көңілі жай тапқан-ды.

Ол бүгін ерекше жадырап, көңілденіп, жұмсақ кереуеттің үстінде шалкасынан түсіп, кітап оқып жатыр еді. Жарқын мен Саша үстеріне аппақ халат киіп, шағаладай болып, Махмет жатқан бөлмеге енгенде, ол бұларды байқамады. Саша есікті жаба беріп, ақырын дыбыстағанда ғана Махмет жалт қарап, орнынан ұшып тұрды. Шұбатылған боз шұға халатының омырауы ашылып, ұмтылып кеп:

— Сендердің келетіндеріңді жүрегім сезіп жатыр еді.— деп, ол екеуінің қолын қатты сілкіп амандасты.

— Қалайсың, сауықтың ба мүлде, ішің пыскан жоқ па? — деп, Саша мен Жарқын қосарлана сұрады.

— Жайым жақсы. Көзім таңулы болғанымен ауруым қойған. Жазылдым,— деді Махмет көңілді пішнімен жадырай сөйлеп,— Врақтың өзі бір қызық кісі. Мен соғыста мұны жараланған адамдай-ақ, басымды айналдыра таңып тастап, «шешпе» дейді. Мен оған «жазылдым» деймін. Ол маған басын шайқап тұрып, «өзім уақыты жетті, енді ал деймін, сонда бір-ақ шешесің» дейді. Міне, дәрігер мен біздің арамыздағы күндегі тартыс осы.

— Меніміше врач жөн айтады. Сен мұны орындауың керек,— деді Бондарчук.

Оған сау көзімен алақ етіп қараған Махметтің өңі біресе ақсұрланып, біресе қызарып отырып:

— Немене, мені мүгедек деймісің? Жайдан-жай осында жата берем бе? — деді.

Жарқын Махметті күтіп сөйледі:

— Сашаның сөзі дұрыс. Дәрігер айтты ма, оны орындау тәртіп.

— Әрине, сендер солай дейсіңдер ғой,— деді Махмет күбірлеп...

Бұлар коридорға шығып, есік жақтағы шағындау диванға барып отырды. Сөзді Махмет қозғады.

— Біз тапсырма алдық. Мемлекеттік тапсырма! Біз кеше паровозды өзіміз жөндеуге шықтық! Бұған дейін депо жұмысшыларына көмекші болып қана келген ек. Солай ма, солай.

Олар өз бетімен паровоз жөңдей алса, қазір біз де жөңдей аламыз. Солай ма, солай. Олар атқарған міндетті біз де атқарамыз. Олар орындаған норманы біздер неге орындай алмасқа? Мен осыны ойлап ем... Бірақ, не керек, асығыстық жасап, ойымды орындай алмадым. Өкінішім сол ғана. Бірақ, көздеген мақсатыма жетпей тынбаймын,— деп шынын айтып кеп тоқтады ол.

— Сен әлі де түсінбепсің, Махмет. Ересек жұмысшыларға бір күнде теңелемін дейсің. Олар кімдер? Олар депода талай жыл паровоз жөндесген мамандар емес пе! Ал, біздер ше?.. Қысқасы, олармен жарысқа түсуге болмайды,— деді Жарқын.

— Неге? — деді Махмет.

— Тында! Біз әуелі ересек жөндеушілердің тәжірибесін үйренуіміз керек. Иван Павлович те сан рет осылай деді. Ал, сен олармен жарысамын дейсің. Тәжірибені үйренбей, әдісті білмей тұрып, құр асыққанмен олардан озуға бола ма? Болмайды. Ондай жұмыс сапасыз, және...

Жарқын сәл бөгелді. Махметке ауыр тиер, ойландырап достық сөз қатты ол.

— Және орынсыз асығудың неге әкеп соққанын өзің көрдің ғой,— деді.

Бұл дәлелі Махметтің бар мінін көз алдына елестетіп кеткендей еді. Оразбеков ләм-мим демей төмен қарады. Жұқа құлағы терек жапырағының күзгі түсіндей қып-қызыл бола қалды. Өз ісінің ағаттығын сезгендей. Жарқынның айтқаны шын жүрегінен төгілген жанашыр сөз сияқты. «Ол дұрыс айтып отыр,— деп ойлады Махмет,— оның сонау комсомол жиналысында айтқан сыны да, мүмкін, дұрыс шығар...»

— Ұға бастадым,— деді төмен қарап қалған Оразбеков бір кезде.

— Нені? — деді Жарқын жымиып.

— Өзімнің кемшілігімді...Осы ой басыма енді ғана келді,— деді Махмет қызара сөйлеп.

— Кеш болса да басына келгені қандай жақсы болған, ә, солай емес пе, Махмет! — деп Саша қулана күлді. Жарқын да көңілденіп күлді.

Махмет төмен түскен еңсесін жоғары көтеріп алды. Жолдастарының жүзінен шынайы достық ажарын танығандай.

— Алайда, менің үлкендердің жұмысын келешекте атқарамын деуім орынсыз ба? — деді жүзінде күлкі ізі білінген ол Сашаға бұрылып.

— Өте орынды. Дауым жоқ.

Махмет манағы бір оқып жатқан кітабын өзімен бірге ала шығып еді.

— Міне, мынаны оқудамын,— деп, ол Иван Павловичтан алған, сол көк тысты кішірек кітапшаны бұларға мақтанышпен көрсетті.

Осы кітапшаны әкеліп беретін жолы, мастер ауруханаға келе жатқанда, бір көзі таңулы Махмет бөлмедегі радиодан естілген әнге ыңылдай қосылып, терезе алдында тұрған еді. Ол Иван Павловичты көріп, залға жүгіріп шыққан-ды.

— Менің балам әбден айықты ма, халі қалай? — деп, Иван Павловичтің ішке кіре беріп, кезекші әйелден өзін сұрап жатқанын естіген-ді Махмет.

— Халім өте жақсы, Иван Павлович,— деп ол жүгіріп келіп, мастерді құшақтай алған.

Иван Павлович оны аркадан қағып:

— Айықтың ба?.. Жақсы... жақсы. Бірақ, көзі таңулы адамға әлі қатты жүгіруге бола ма екен,— деп аса бір әкелік мейір төге, Махметті бауырына қысып еді. Махмет те еркелеп, мастердің қолтығына ене түсіп, оның құлгенде көбейе қалатын терең әжімдеріне қызыға қараған. Сол жолында Иван Павлович оқушысымен біраз әңгімелесіп отырып, тап кетерінде:

— Сен, балақай, рұқсатсыз далаға шығушы болма. Дәрігер маған үстіннен арыз айтып келіп жүрмесін,— деп жымнып тұрып, Махметке берік ескерткен.

Махмет ұстаз ақылын құп тындап, бас изеп отырып, мастерге өз көкейіндегі сөздерін де айтып салған.

— Білем-білем, арманың үлкен сенің, Махмет! Міне саған мына кітапты әкеп отырмын. Осы кітаптан арманыңа тез жетудің жолын табасың,— деген қарт мастер.

— Бұл кітапты талдап тұрып оқимын. Озаттар тәжірибесін әбден біліп алғанша оқимын. Сонсоң білгенімді іс жүзінде қолданамын да! — деп еді Махмет қуанып.

Енді ол сол мақсатына жеткендей, Жарқындарға жағдайын айтып, сөзінің әуеніне орай қолын сермеп тастап ағып отыр.

— Көп жерін жазып алдым. Паровоз жөндеушілердің тәжірибесі туралы жазылған басқа да қағаздарым бұрын бар-ды. Мына кітапшада ылғи стахановшылардың әдістері жазылған. Өздері қандай көп десейші. Соның бәрін тоқып жатқан біздің бас та осал емес! — деп көтеріліп қойды.

Төрге ілінген дөңгелек сағаттың жіңішке ұзын тілі әр минут сайын секіріп түсіп, басы қайқайып, жоғары жылжып бара

жатыр еді. Ұзын тіл енді бір ырғып қалғанда сағатқа қараған Жарқын:

— Уақытымыз болып та қалыпты ғой,— деп тұруға ыңғайланды.

— Сонымен, солай. Бәрі де жақсы! — деп, Махмет Жарқынның оң тізесіне алаканымен шарт еткізіп соғып қалды да, сығырая жымың қағып,— жарысқа енді шындап түсеміз ғой, ә! — деді.

— Әрине, сөз жоқ, жарысамыз, Махмет.— деді Досов жымып.

Махмет те ұшып түрегеліп:

— Менің басым жақсылықты ойлауға ғана міндетті. Бұдан былай екеуіміз керіспейміз. Сол үшін әкел қолыңды, Жарқын! — деді көңілденіп.

Жарқын қолын алды оның. Екеуі бір-біріне қарап күлімсіреді...

ҚУАНЫШТЫ КҮНДЕРДЕ

— Рас, Саша, онда өте жақсы болар еді.

— Әрине, үлкен бір паровозды жөндеп бітіріп, алғашқы ісіміз сыннан өтеді екен. Бұл күні қалай қуанбасқа! Концерт қоямыз. Жұрттың алдына шығып: «жас теміржолшылардың бірінші паровозды жөндеп бітірген күніне арналған концертімізді бастаймыз» деп жар салғанның өзі қандай!

— Бұған дейін бірнеше жаңа әндерді үйреніп алуымыз керек болар.

— Ну конечно, жаңа істен жаңа ән туады. Жаканның бір өзі ғана ұлы құрылыстар жөніндегі бірнеше жаңа әнді скрипкада қазір-ақ ойнап бере алады.

— Есенге бәрін айтайық.

— Бірінші паровоз жөнделіп біткен күні ойын коюға дайынбыз дейік.

— Жақсы шығуы үшін концертке күні бұрын әзірлену керек.

— Бұл өзінен өзі белгілі, әрине, солай етеміз...

Жарқын мен Саша осылай сөйлесіп келе жатыр еді, вагондарына жуан-жуан бөрене тиеген жүк поезы алдарынан өте берді. Біреу паровозбен жарыскандай боп, құйындай ұшып, көлденеңінен қосыла кетті.

— Жарқын, Махметті қара! — деп дауыстап жіберді Саша.

Қабаған иттен шошына қашқандай, Махмет дедектеп келеді екен. Ол зырлап жеткен бойда құлашын жая, екеуін қапсыра құшақтай алды.

— Екі көзім депода еді, содан шыға берген сендерді көрдім де ұштым,— деді Махмет еңтігіп. Ол су жаңа комбинезонының алдыңғы қалтасына қолды сұғып жіберіп, бет орамалын желбең еткізіп суырып алды да, шып-шып тершіген маңдайын сұртті. Ана екеуін сөйлеуге де үлгіртпей: — балалар қазір депода ма?.. Ал, жүріңдер сонда. Бәріміз бірге қайтамыз,— деп қолтықтап алды.

Махмет, көп жылдар көрмеген адамдай, сабақтас достарымен жағалай құшақтасып амандасты. Бұған тұс-тұстан сұрақтар да жауып кетті.

— Көзің мүлде жазылды ма?

— Енді ауырмайды ғой, ә?

— Көзіңнің қарашығына еш зақым келген жоқ па?

— Көруің қалай? Дәрігер не деді шығарыңда?

— Ауруханадан сенің бүгін шығатыныңды естіп, жұмыстан кейін бәріміз ұйымдасып барғалы жатыр ек...

Махмет күлім-күлім етіп, балалардың ортасында тұрды. Кішкене көздерін айнала жүгіртіп, жан-жағына тынымсыз қарайды. Достарын да, депоны да сағынып қалғандай.

— Емханадан машинамен зырғытып алып келді. Өзімнің бұйрығым бойынша тұра училищенің нақ есігінің алдына әкеп түсірді,— деп, қуанған үнмен аптыға сөйледі ол.— Келсем, сендер жоқ. Кезекші: «деподан әлі келген жоқ» деді. Қалай шыдап күтіп отырайын! Жұмыс киімдерін алып кідім де, осылай қарай ұштым... Енді орталарыңда тұрмын... Жақан қайда кеткен? Ә, мұнда тұр екенсің ғой... Жаңалығыңды сен айтшы алдымен.

— Жаңалық міне мынау. Бірінші паровозды жөндеп болуға жақынбыз,— деді май-май болған алақанын шүберекпен ысқылап тұрған Жақан.

— Мұны білемін, басқаларын айт.

— Мінеки, түзеліп өзін де келіп қалдың,— деді күліп Жақан.

— Вот, нағыз жаңалық! — деп, Махметтің өзі де сақ-сақ күлді.

Бір слесарьмен сөйлесіп отырған Иван Павлович Махметті көріп, сәл анырып қалып еді. Балалармен келген бойда құшақтаса кеткен Оразбековтың достар ортасында жайраң қағып тұрғанына сүйіне қарайды. Балбырап ұйықтап жатқан баладай, көзінің алды жыбыр-жыбыр тартып, қартаң жүзі күлімсірей қалды.

— Сәлеметсіз бе, Иван Павлович? — деді Махмет мастерге қолын беріп амандасып.

— Еһе, келіп қалдың ба? Әбден сауықтың ба? — деп, қарт мастер оның саусақтарын жалпақ алақанымен қатты қысты. — Бірақ, біз айтпай тұрып, депоға өзін кеп қалғаның қалай?

— Достарымды сағынып қалдым, Иван Павлович. Сонсоң міне, жетіп келдім, — деп, Махмет шынын айтқанда, Иван Павлович қалың қасын жоғары көтеріп, езу тартып күлді. Махметтің мөлдір таза көңілін ұғып тұрды. Оразбековтың бұл келісі құр қызығу, желігу емес, паровоз жөндеп жатқан жолдастарын, коллективті, еңбекті сүю екені, шынында да, ақиқат еді.

* * *

Жылжып күндер өтіп жатты. Көтере жөндеудің алғашқы күндерінде туған жарыс, жалаудай желбіреп, алға бастап барады. Бір ғана машинистер жәрдемшісін даярлайтын бөлім емес, социалистік жарысқа паровоз слесары, вагон слесары бөлімдерінің жөндеу тәжірибесіне шыққан барлық оқушылары да қызу келіп қосылған-ды. Депода еңбектің жаңа бір өр толқыны көтерілгендей. Ысыла, үйрене түскен, алға нық-нық аттаған жас-тар легін көреміз.

Үзіліс кезінде балалар көрсеткіш тақтаға үніледі. «Қай топтың оқушылары паровоз жөндеуде алда келе жатыр екен? Группорг басқаратын топтың еңбек көрсеткішін көрейікші!» деп, жабырласып кеп қарайды. Көрсеткіш тақтадағы цифрды оқығанша асығады.

Бұл күндері Жарқын аса көңілді жүрді. Ол істе өзінің топтан ерек, дара озықтап кетуін ұнатпайтын-ды. Жекеге емес, көпке ортақ игілікті қуанышты ерекше қадірлейтін мінезі бар. Жарыстас адымының бір мүдіру шағын аңдып, қапысын тауып, ілгері шырқап кетпек ойы жоқ, оған жөн айтып, жәрдем етіп, жолдасының нысанаға өзімен қатар келуін мақсат та, мақтаныш та көреді. Қазір Саша екеуі тең келеді, жарыстың алғы легінде бара жатыр. «Бәріміз де алда болсақ» деп ойлайды Жарқын.

Бүгін де ол осыны жиі-жиі еске алумен болған-ды. Өз тапсырмасын ертерек орындап кетті де, котелға су айдайтын инжекторды орнатып жатқан Махметтердің қасына келіп: «Халің қалай, Махмет» деп еді.

— Міне, мынау ең соңғысы, — деп, Махмет аппақ тісін ақсита күлімдеді. — Оң жақтағы инжекторды бекітіп болдым. Кеше бұл кезде екі инжекторды бекітуге уақытымыз жетпей қалған еді, бүгін толық үлгірдік... Халіміз өте жақсы!..

Өз істерінің жақсы нәтижесіне Махмет қуанып тұр. Ол соңғы кезде әрі сабырлы, әрі ұқыпты болған. Көптен ерек көрінімін деп дара жөнелетін бұрынғы мінезіне енді ұялатын сияқты.

— Өздерінде жай қалай? — деп, ол Жаркыннан ынтыға сұрады.

— Бізде де өте жақсы! — деді Жаркын көңілді үнмен.

— Паровоздың қалған жөндеуін кешке дейін бітіре аламыз ба?

— Сөз жоқ!..

Өндірістік тәжірибеге келген оқушылар бірінші паровоздың жөндеу жұмыстарын түс ауа толық аяқтап еді. Сырттан созылып кеп депоға енген жылтыр рельстің үстінде алып машина тұр. Жастар жөндеген «СО» паровозы осы. Заводтан жаңадан ғана әкеп түсіргендей, қабырға-бүйірлері жалт-жұлт етеді. Үлкен дөңгелектерінің аппақ табандары күмістей жалтырайды.

Оқушылар паровозды анталай қоршап тұрды. Байқау комиссиясы қазір сыннан өткізеді. Не дер екен олар? Жөндеуден кемістік табар ма? Бала қолынан шыққан іс қой, мына бір жері осал ондалыпты дей ме? Жоқ, әлде... «Я, жарайсың, жігіттер!» деп мақтар ма? Бәрінен де қабылдап алғанын айтсаңшы! Жөнделген паровоз жолға әзір! Ұзақ сапарға шығуға дайын! Отан жүгін тартады! Өз ісіңнің жемісін көресің. Бұдан артық қуаныш болар ма!

Осы бір ойлар әркімнің-ақ көңілінде бар еді. Жас жүректер лүпіл қағады.

— Ей, жолдастар, жол беріңдер, жол! Паровоздың оң жағына шығыңдар түгел. Машина арнаулы комиссияның бақылауынан өтеді, — деп, жайдары Саша Бондарчук топты жарып, алға шыға берді. Тұрғандар да дабырлай жөнелді:

— Әй, қалай болар екен, ә?

— Жүрегім аттай тулап барады.

— Немене, қорқып тұрсың ба? Біздің жөндеген паровозымыз жөндеуден зырғып өтеді.

— Әрине, әрине, үлкендерден кем түспейміз!

— Былай тұрсаңшы! Оң жакқа шық деді ғой саған...

Депо іші гу-гу етеді. Темір жонған қыру станогінің қоныр үні гуілдейді. Ақ бауыр болат жанқалар ширатыла иіріліп, төмен түсіп жатыр. Бір бұрышта электр балғасы дүңкілдейді. Иван Павлович оқушылардан тыныштық күткендей қолын көтерді. Балалар, командамен қарағандай, бастарын мастерге бұрып еді. Қарт мастердің әжімді жүзінде терең бір ойдың ізі бардай. Я, оқушылар жүрегінің соғуын ұғып тұр еді ол. Өз

түлектері жөндеген бірінші паровозды комиссия қалай бағалар?! Сапалы біткен іс деп қабылдар ма? Немесе... Жок, мастердің сенімі мол. «Біздің балалар шалағай емес» дейді ішінен Иван Павлович.

Байқау басталды. Тексерушілер машинаның бар тетігін үңіле-үңіле қарап, ежіктей көріп, зерттеп шықты. Енді қазір паровозды жүргізіп байқайды. Иығындағы ақшыл поғонында кішірек үш жұлдызы бар орта бойлы жігіт машинист будкасына жып етіп енді де, паровоздың реверсін бұрай бастады. Оттығы қып-қызыл болып, шоқтығындағы жіңішке түтіктерінен пысылдап бу шығып тұрған паровоз ішін тартып қалғандай болды.

Қайтар екен, досым! Жарын золотник ұясына үнсіз ғана қала қарап тұр. Өзі сындырып алған, өзі жөндеген тетік қой. Аздаған күдіктен де бойы құр емес. Қасы сәл түйіліп, ұзын кірпіктері тікірейе қалыпты. Поршень мен тиянақ шайба берік жымдаспаған болса, осы байқауда бұлардың астасқан жерінен қысылып, ызындап бу шығады. Кім біледі, поршень сығымдап жібергенде, қысылған бу сол тұстан саңлау тауып сыртқа ұмтылар. Паровоз — күрделі машина, оны жөндеу жұмысы да күрделі. Осы алып машинаның бір ғана тетігін оңдауға қаншалық дәлдік керек десеңші! Сен жөндеген сол кішкентай бөлшекте бір мін болса, ол паровоздың басқа тетіктерін жұқпалы аурудай-ақ бүлдіреді. «Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді» дейді қазақ мақалы. Тап соның кері болады.

Жарқын өз ісіне қаншама сенгенмен, істін ақырын кобалжи тосуда еді. Бір кезде алып машина пыс-пыс етіп, дышлосын қозғап қалды. Сәлден соң тез-тез деміге тыныстап, баяу ғана ілгері жылжи берді...

Оқушылар паровозға жымың-жымың қарап еді. Иван Павлович мұртын сипап, күлімдеп олардың алдында тұр.

Байқау бітті. Тексеруші комиссия оқушылар жөндеген бірінші паровозды сапалы біткен іс деп қабылдады. Бір паровоз алыс сапар шегуге әзір!

Осы хабар жас жөндеушілерді қандай еңбек қуанышына бөледі десеңші, достарым! Жас балғын жүздері бал-бұл жанып, олар бір-бірің ұзақ құттықтады.

Иван Павлович балалардың ортасында тұрып алып:

— Міне, көрдіңдер ме, балаларым?.. Сүйіп істеген жұмыс әрқашан осылай қуанышқа бөлейді. Еңбегіңнің көркі осы! — деді көңілденіп.

Қарт мастер жас түлектерінің алдына үлкен міндет тартты:

— Еңбектің зор қуанышы әлі алдарында. Бұған талмай оқып, ерінбей ізденіп, жігермен талпынған адам ғана жетеді... Бүгінгі табыстарың сол жеңістің алғашқы бір баспалдағы. Жуырда паровоз жүргізу тәжірибесіне барасындар. Училищені біржола бітіріп шығар күндерің де тақау. Бұдан кейін өмірге жолдама аласың. Теміржолшылар армиясына қосылып, жауапты қызмет атқарасың. Барған жерлерің «міне қандай тамаша жас мамандар келді, училище бұларды қалай жақсы тәрбиелеген» деп сүйінер болсын... Совет жұмысшысы болу ардақты ат! Осы сөзді әрқашан жүрегіңде сақта. Ұмытпа!..

Оқушылар ұстаз ақылын зейін сап тындап қап еді.

— Ұмытпаймыз әрқашан, Иван Павлович,— деді Махмет, даусы нық та, сенімді шықты. Оның бүкіл достарының көңілінде тұрған жүрек сөзі де осы еді...

Сол қуанышты күннің кешінде училище көркемөнершілерінің сауық кеші болды.

Клубка жан көп жиналды. Осы көңілді жұртта мол бір еңбек шаттығы бардай. Жас жөндеушілер ісіне сүйсінуден туған қуаныш сезіледі.

— Қазір менің балаларымның өнерін көреміз! — деді алдыңғы қатарда отырып Иван Павлович көршісіне мақтанышын сездіріп.

Торғын шымылдық сыр етіп ашылып, екі айырылып, кейін шалқая берді. Бір бүйірден сахнаға шыға келген хабаршы:

— Жолдастар! — деді сыңғыр даусымен, — біздің жас теміржолшылар бір паровозды мінсіз, сапалы жөндеп бітірді. Комиссия қабылдап алды. Осы еңбек қуанышына арналған концертімізді бастаймыз!..

Топ торғайдың дүр етіп үркіп ұшқанындай, алақандар соғылып кетті.

— Ертіс туралы ән. Скрипкада орындаушы Жәкән...

Ол көп кідірген жоқ, скрипкасын көтере ұстап сахнаға шықты. Сұлу Ертіс туралы әсем ән кетті тербеліп. Сым шектен сызыла шыққан әуез қатты сазбен екпіндей келіп, бір кез үзіле жаздап төмендеп кетеді. Бірауық сық-сық күлген жұқа толқындай жымындай ағады. Өзен бетінде қалқыған қайықтай, епті саусақ перне үстінде дірілдейді. Көңіл толқуының қалтыры емес, ән ырғағын құбылтатын қол нақысы. Енді бірде көтеріңкі шуақ үнмен скрипка Ертіс суының қуаң далаға барғанын шертті...

Иван Павлович сәл еңкейе түсіп, үнсіз ғана, қозғалмай тыңдап қапты. Скрипкашының перне үстінде жүгірген жүйрік сау-

сағына көз алмай қарайды. «Біздің балалардың қолы барлық іске де икемді» деп ойлады ол, сүйініп те, қуанып та отыр.

Солай, досым, біздің жұмысшылар іскер де шебер, білімді де, өнерлі де!

Скрипка үні сызылып барып үзілді. Енді бір сәтте украин халқының көңілді би күйі кетті. Аккордеон тартқан Саша. Махмет бойын жазып, гимнастеркасын түзеп, алақанын шарт еткізіп соғып жіберіп, құлашын жайып, дөңгелене билей жөнеліп еді. Оның музыка әуеніне дәл-дәл келген әр қимылына сүйсіне басын шұлғып тастап Саша отыр. Ақ саусақтары пернені секіре басады.

Махмет ұзақ биледі.

«Ә, көңілді бала, қара мұның үйірілуін!.. Білем, білем, сенін қолыңнан бәрі де келеді. Сен паровозды да билетерсің әлі» деп, мастер оған кәрі көздері күлімсірей қарайды, өз түлегінің әр-жақты өнеріне қуанады.

Сахнаның сол жағында артистер кіріп-шығатын бөлме бар еді. Жарқын шымылдық тасасында тұрып, Иван Павловичке көз салды. Қарт мастер екі қолын айкастырып әкеп алдына қойып, жымнып отыр. Осы бір ажарынан әкелік сезімнің нұры төгілгендей. Жарқынның есіне үйіші түсті. Өз анасы Жамал да оған осылай қарайтын-ды. Кіп-кішкене тұлымына үп-үлкен лента тағып алуды сүйетін қарындасы Розаға да сол мейірін төгетін анасы. Жарқын мастердің жүзінен осы бір шырайды көрді. Иван Павлович бүкіл оқушыларына жымия қарап отырған сияқтанады.

Әрине, өз шәкіртінің өнегелі ісіне ұстазы қашан да сүйінеді, мақтаныш етеді!

«Сізді біз әрқашан да қуантамыз» дейді Жарқынның ыстық жүрегі.

Көңілді би сазы құбыла бұралып, ойнақы қайрылып, көпке дейін естіліп тұрды...

АЛҒАШҚЫ САПАР

Арада көп айлар өткен-ді. Темір жол училищесін бітіріп, көчегар міндетін атқарып жүрген жастарға жаңа бір қуанышты шақ жеткен-ді. Олар енді машинист жәрдемшісі атағын алып, тұңғыш сапарға шықпақ!

Жарқын кеше үйіне барып қайтуға рұқсат алып еді, ол бүгін ерте тұрып, қамданып, түс кезінде автобуспен жүріп кетті.

Ұзын автөбус отырғандарды бесікше шайқап келе жатыр еді. Көңілді Жарқын терезеден әлсін-әлсін қарап, орныға алмай копақтап отырды. Ұшар басына дейін қанатын жайып қарағай өскен көгілдір таудың ығындағы дөп-дөнгелек көлді жиектеп өтетін тас жолмен, автобус Жарқынның аулына қарай тартты.

Терезеден басын шығарып қарады бала. Училищенің қызыл шатыры бұлдырап қана көрінеді. Жарқынның бойын ыстық бір толқын биледі. «Училищем,— деді ол ішінен. Қимағандай көңілі. Жұқа ерні дірілдеп, бір сөздерді айтып отыр.— Ұмытпаймыз сені. Әрқашан келіп тұрамыз. Хат та жазамыз жиі-жиі...»

Үйіне бармағалы Жарқынға көп күн болған. Оның бұл жолғы барысы өте орынды және қуанышты келіс. Ол училищені үздік бітірген-ді. Кочегар болды. Бүгін міне машинистің жәрдемшісі! Бұл — бір жүйе шаттығы. Басқа қуанышы тағы бар: ол ұлы құрылыстың заказдарын тартатын поезға машинистің жәрдемшісі болып барады. Жарқынды ерекше қуантқан осы жайлар еді...

Автобустан секіріп түскен бетінде ол алды-артына карамай жүгіре басып, тура үйіне бет алды. Жарқын үйіне қуанып кіргенде, қысқа жең көйлек киіп, тұлымына шоқтай лента тағып алған бес-алты жасар қарындасы Роза кішкене саусақтарымен бір кітапты жып-жып аудара ақтарып, суреттеріне қарап отыр еді. Ол ағасын көріп, тез ұшып түрегеліп, жүгіріп кеп, Жарқынды құшақтай алды. Жарқын рендес домалақ жүзі балбырап, ағасына еркелей қарап:

— Мамам қазір келеді. Ол магазинге кеткен,— деді де төр-гі терезеге жүгіріп барды.

— Әлі көрінбейді, шақырып келейін бе? Сен кетіп қалма, жарай ма,— деді Роза.

Жарқын өзінің рұқсат алып келгенін айтып, Розаны қолынан жетелеп, оң жақтағы ұзын скамейкаға барып отырды.

— Сен маған поезды жүргізуді қашан үйретесің? Бүгін үйрет, жарай ма,— деді Роза Жарқынға жаудырай қарап.

— Үйретуге болар еді, бірақ, сен кітапты оқи алмайсың ғой,— деп күлді Жарқын. Өзі кішкене Розаның білмекке талпынуына ішінен сүйсініп қалды.

— Жоқ, мен оқи аламын. Міне, көрші...

Роза ағасынан бұрын үйреніп алған сөздерін айтып, кітапты шын танып оқып тұрған адамша, іркілмей заулата жөнелді.

— Паровоз жүк тартады. Көмір, темір, май, сүт, ірімшік... Ол бумен жүреді. Паровоз жүргізушіні машинист дейді. Оның жәрдемшісі болады. Бір бала пешке көмір салып тұрады...

Бірінші паровозды ойлап тапқан кім еді? — деп мүдіріп қалып, амалсыз тоқтады.

— Ұмытып қалдың ба? Алғашқы паровоз біздің елімізде жасалған. Оны ойлап шығарған орыс оқымысты Че-ре-па-нов,— деп, Жарқын өткен заманның жаңашыл, ойшыл ғалымының есімін қарындасына анық етіп жіктеп айтты.

— Жарайды. Енді ешуақытта ұмытпаймын,— деді Роза.

Ол бір кез өзінің туған күні құрметіне Жарқынның сыйға тартқан ойыншық паровозын алып, столдың үстімен әрлі-берлі сүйрей жүгіртіп тұрды да:

— Тыр-р-р! — деп алақанымен баса қойды.— Сен поезды осылай тоқтата аласың ба? — деді Жарқынға.

Жарқын қарындасының сұрағына езу тартып жымиып түрегелді.

— Паровоз кез келген жерге тоқтай бермейді,— деді ол Розаға түсіндіріп,— темір жолдың бойында ұзын темір бағана болады. Оны семафор дейді. Оның ең басында қозғалып тұратын қанаты болады. Егер семафордың қанаты жоғары көтеріліп тұрса, жол ашық. Поезд кідірмей жүре береді. Егер қанаты көтерілмесе, онда паровоздың жолы бос емес. Тоқтайсың. Станцияға жақындағанда екі қанатты семафор болады. Оның төменгі қанаты жоғары көтеріліп тұрса, поезды онан әрі жүргізуге болмайды.

— Сонсоң қайтеді? — деді қызыға тыңдаған Роза.

— Семафордың үстінгі қанаты жоғары көтерілгенде ғана жүру керек. Төменгі қанат машинистке поездың қай жолмен жүретінін көрсетеді.

— Оны... саумаупорды қалай көресің?

— Саумаупор емес, семафор,— деп, қарындасының сөзін түзеп айтты Жарқын.— Паровозды жүргізуші машинист оның қанатының қалай тұрғанын күндіз анық көреді. Ал, түнде бұл белгілер жарық арқылы беріледі. Жол ашық болса, семафордан көк жарық көрінеді. Ал, қызыл жарық көрінсе, жол бос емес. Жүруге болмайды. Машинист поезды тоқтатады. Семафордан кейде сары түсті жарық көрінеді. Ол «байқаңыз» деген ескерту.

— Қандай ақылды! — деп таңырқады Роза.

— Ақылды ол емес, адам,— деді Жарқын.— Темір жолды бақылайтын арнаулы кезекші болады. Семафорды солар басқарып отырады.

«Жарқын бәрін біледі. Оның қолынан бәрі келеді. Ол паровозды өзі жасай да алады. Мен де Жарқындай боламын!» Кіш-

кентай Розада осындай бал-бұл ой бар еді. Күлім қакқан көздерін ағасынан алмай қарайды.

— Паровозды өзін көрдің ғой? — деді Жарқын оған.

— Аһа,— деп бас изеді Роза.

— Жеті-сегіз жылдан соң паровозды оқуға сен де жарайсың. Сонан соң паровозды жүргізе де аласың... Сонда екеуіміз де машинист боламыз. Екеуіміз паровозбен жарысамыз! — деп. Жарқын қарындасын қуанта сөйлеп, шашынан сипады.

— Мен сенен онда озып кетемін! — деп, Роза мәз бола күлді.

Ол шешесінің келе жатқанын терезеден көре сала:

— Мамам келді, Жарқын! — деп, есікке таман тұра жүгірді.

Жарқын Розаның қолынан ұстап, тысқа бірге шықты. Орта жастағы, толық денелі, ақсары келген Жамал теміржолшы баласын құшағына алып «Қалқам-ау, сағынып қалдым ғой!» деп Жарқынды бетінен сүйді...

Әр ана өз баласының өнерлі ісін мақтан етеді, сүйсінеді. Сенің бірінші тәрбиеші ұстазың сол ана! Жамал бүгін Жарқынның жаңа мамандыққа жолдама алып келгеніне жүрегі елжіреп қуанып еді. Көз алдында есейген, ержеткен адам тұр. Қарап отырса, баласының сөздері де сабырлы, ойлы шығады. Кішкентай Розаға ақылшы боп, қамқор төгуіне қараңыз! Я, өзі кәдімгі тәрбиеші сияқты. Әлгінде сыртқа жүгіріп шығарда қарындасының еденге тастап кеткен кітабын еңкейіп көтеріп алып: «Мұнын жарамайды, Роза. Бұл кітап. Мұны жақсы көр» деп ескертіп жатыр. Сыпайы сөйлейді. Қимылы икем. Бойы да таралып өскендей. Белін қынай буынған қаракөк гимнасттеркасы өзіне өте жарасып-ақ тұр. Училище бұған мамандық беріп қана қоймапты. Жанына әдептілік те еккендей. Солай, солай, училище нағыз адамдарды тәрбиелеген. Рақмет оған!

Үйге еніп, дөңгелек столды ортаға ала шай ішіп отырып, Жамал баласынан сөз тындағанда, осылар ойына келген еді. Жарқын кеңесті өзінен бастамады. Әр жолдасының өнерлі ісін, көчегар кезіндегі еңбек жолын көңілденіп отырып баяндады. Енді бір кезде достарының жаңа мамандық алған қуанышын шертті. Бар тамашаны, өз әсерін жырдай ғып шешесіне төгіп отыр. Бабында тұрған домбыра шеберінің қолына тигендей, әсем нақысты ырғақпен тартылып кетіп еді. Жамал қастарын кере түсіп, оған мейірмен қарайды. Өз баласының өнер иесі болғанына қуанады, сүйінеді, мақтанады. Білгір Роза әлсін-әлсін сұрақ қойып, ағасының сөзін бөліп отырды.

Жамал көчегар ұлының машинист жәрдемшісі болып алғашқы сапарға шығатынын естіп шексіз қуанды.

— Жаңа ісінде жақсы табысқа жет. Бұдан артық не тілек айтайын, балам. Совет жұмысшысы деген құрметті атағынды әрқашан кіршіксіз жоғары ұста! — деп, өзіне еркелей қараған Жарқынды аймалап құшақтап, арқасынан қақты.

— Мамам екеуміз сені станцияға барып шығарып саламыз. Жарай ма, Жарқын, — деді Роза еркелей күліп.

— Жарайды, Розочка, — деп жымиды ағасы...

* * *

Станция бастығының қабылдауында болып шыққан Жарқын депоға барып аға машинистке тағы бір жолықпақшы болып еді. «Мен де барам. Маған ешкім ұрыспайды. Сенің паровозыңды көрем» деп, Роза қоймай өтінді.

— Барсын... Бара ғой, — деді Жамал да.

Жарқын қарындасын ертіп алды.

Бұлар депоға тез жетті. Роза жан-жағына алақтап қараумен барады. Рельс үстінде үп-үлкен паровоздар тұр. Құлағына даңғырлаған, гуілдеген тынымсыз бір үн естіледі. Дәл төбесінде, қармағын түсіріп, жап-жалпақ бірдеңе сырғып келеді. Роза одан көз алмайды. Темір ілгек паровоздың үлкен дөңгелегін жерден жаңқадай көтеріп әкетті.

— Анау немене? — деді қызық көрген Роза ағасына.

— Көтергіш кран...

Олар дабырлап сөйлесіп, оң жаққа бұрыла бергенде, арттарынан Жарқынға таныс дауыс естілді.

— Мынау кішкентай қыз мұнда неғып жүр?

Жарқын кейін бұрылып қарағанда, өзіне таныс аға машинисті көрді.

— Мен оның паровозын көре келдім, — деді Роза әлгі сөздің өзіне айтылғанын аңғарып. — Ештемені бүлдірмеймін... Мен кішкентай емеспін ғой.

Өткір қара көзді, ақсұр келген аға машинист кішкентай қыздың пысықтығына сүйінгендей:

— Жасың нешеде? — деп сұрады жақын келіп.

— Отызда.

Розаның өзі білетін сандардың ішінен аузына бұрын түскен цифры осы болды.

— Үлкен екенсің ғой?

— Аһа! Мамамның әкеліп берген кітаптарын жыртпаймын.

Роза үлкен адамдарша асықпай сөйлеп, орнында тұр ма дегендей, тұлымына таққан лентасын оң қолымен байқап қойды.

Оның бұл кылығына қызыға қарап тұрған аға машинист Жарқынға көзін қысып.

— Міне, нағыз сыншы. Паровозды көрсетейік,— деп, жуандаусымен күліп сөйледі.

Ол Жарқынға:

— Ал, машинист жолдас, өз халің қалай? Жолға әзірмісің? Сенің алғашқы маршрутың қуанышты сапар болды. Коммунизмнің ұлы құрылысының заказын тартамыз. Ертең тұңғыш сапарға шығасың. Бұдан артық не қуаныш керек! — деп еді.

— Мамам екеуіміз сендерді шығарып саламыз. Біз колхоздан сол үшін келдік,— деді Роза сөзге араласып...

Жол жүрер адамның көңілі елегізіп тұратыны қандай! Қашан аттанып кеткенінше асығулы еді Жарқын. Ертеңіне ол депоға тым ерте келді.

— О, жарайсың, жігіт. Паровоз жүргізушілер ұйқышыл болмайды,— деп, көңілді амандасты аға машинист. Ол Жарқынға екі сағаттан соң сапарға шығатынын ескертіп, «Жолға толық әзірмісің?» деп сұрады.

— Я, дайынмын,— деп нық айтты Жарқын.

— Жақсы. Өте жақсы онда, машинист жолдас!

Аға машинистің бұл сөзіне Жарқын көтеріліп қалды.

Бұлар өз паровозын соңғы рет байқап, тексеріп өтті. Жарқын қолына майлы шүберек алып, котел мен тендерді жарқыратып сүртті.

Ол бір кез тендердің үстіне шығып, тастай көмір кесектерін ауыр балғамен ұнтақтап жатты. Біразда аға машинистің біреуге рапорт бергендей так-так сөйлеген сөзін естіп, бұрылып қарады.

— Паровоз жолға шығуға дайын! — деп дауыстады аға машинист.

— Түсінікті. Машинистің маршрутын алыңыз,— деп, депо кезекшісі оған графаға бөлінген бір қағазды ұсынды.

Машинистің маршрутында поезддың ауырлығы, составтын ұзындығы, қысқасы, сол поезд жайында барлық ақпар болады; ал, жол үстінде — әр станция арасында поезд қанша уақыт жүргені, кідіргені — барлық жай сол қағазға жазылады. Машинистке поезддың салмақ мөлшерін білу — ең маңыздысы. Өйткені, шапшаң жылдамдықпен жүрер болса, паровоз шамадан артық жүк тарта алмайды. Тек әбден ысылған тәжірибелі, шебер машинистер ғана паровозына мөлшерден тыс ауыр жүкті тартқызып әкете алады. Оларды — ауыр салмақты поезды алып жүрушілер деп атайды.

Осының бәрі Жарқынның көкейінде сайрап тұр. Аға машинист оған:

— Келесі сапарда ауыр салмақты поезды алып жүреміз! — дегенде, Досов қатты қуанды.

* * *

Паровозбен алғашқы қуанышты сапарға жүргелі отырған оқушысын шығарып салуға келген Иван Павлович Жарқынның шешесі Жамалмен станция алдында сөйлесіп тұр еді.

— Міне, енді есейіп, жұмысшы болған, өнер иесі болған балаңыздың шеберлігін көресіз, — дейді мастер жайдары үнмен.

Жамал жүзінде шаттық ойнап, көңілі толқығандай болып, өз баласының қадірлі қарт ұстазына жүрек алғысын айтады.

— Ракмет, Иван Павлович! Менің балам — сіздің оқушыңыз. Оны бұл өнерге сіз үйреттіңіз. Ракмет! — дейді.

Үстіне комбинезон киіп алған Жарқын машинистің будкасына асыға еніп кетті де, іле қайта шықты. Будканың табалдырығында тұрып, Розаға қарап жымнып күлді. Асығып жүргенде мандайына қарамай жұқтырып алыпты.

— Мама, Жарқынға қарашы!

Роза ағасынан көз алмай манадан бағып тұр еді.

— Бетіне күйе жағып алыпты, — деді ол сықылықтап күліп. — Жаңа анаған енгенде бетін әдейі бояп алыпты, — деп, кішкене саусағымен машинистің будкасын нұсқады. — Сен неге күлесің, Жарқын?.. Бетің күйе-күйе! Хи-хи-хи...

Жарқын бұған қымсынған жоқ. Кеудесін шалқақ ұстап, масаттана түскендей. Оның бұл қалпы: мандайға жұққан күйе — «жұмысты беріліп істегендіктің белгісі» дегенді аңғартқандай.

— Үстім бүлінеді деп жұмыстан кашқан болса, Жарқын мына үлкен паровозды жүргізе де алмас еді, — дейді Жамал қызына.

Жарқынның бірге оқитын жолдастары да станция басына келген-ді. Паровоздың қасында жүрген Махмет күлімдеп келіп:

— Сигнал берілді. Кане, Жарқын, әкел қолды! Сен бірінші болып сапарға шықтың. Жолың болсын! Бүгін Жақан екеуміз де сапарға шығамыз, — деді жас машинистке қолын беріп.

Жымындап барып Жарқын оның қолын қысты.

Иван Павлович көпті көрген көздері күлімсіреп, тату достарға қарайды. Жарқын мен Махмет арасындағы бір кездегі керіс

те есіне түсіп кетті. Енді міне, бүгін көрші! Қаяуы жоқ, шынайы көңілдер бар. Қарт мастер соған қуанады, сүйінеді.

Паровоз пыс-пыс етіп ақырын дем алып тұр. Тізілген вагондар: біріне жер қазғыш үлкен экскаваторлар, жүк машиналары тиелген, енді бірінде жуан-жуан бөренелер, алып трубалар бар. Роза бәріне де құмарта қарайды. Бар ықласы Жарқынның паровозды қалай жүргізгенін көру. Өз көргенін кейін құрбыларына айтып беруге және де қандай шебер ол!

Паровоз мандайындағы әдемі үлкен қызыл жұлдыздың үстінде «КОМСОМОЛЕС» деген жазу бар. Одан сәл төменірек. «Коммунизмнің ұлы құрылысына!» деп қызыл матаға сәндеп жазылған.

Жүруге белгі берілді. Аға машинист ребрсті жылжытты. Паровоздың дышлосы керіле қозғалып, поезд ақырын жылжи жөнелді. Роза қолын бұлғап, аз үндемей тұрды да:

— Жылдамырақ, жылдам!!! Тез!.. Шапшаң! — деп, ағасына бұйрық беріп айғайлап жіберді. Бірақ, Жарқын оның даусын естіген жоқ. Ол будкадан басын шығарып қарады да, «Міне енді жүйткітеміз» дегендей паровозды ысқыртып қалды.

Иван Павлович поезға қарап күлімдеп тұр. Көзінің етегіндегі терең әжімдері қарт мастердің өзі жетілтіп, әр бағытқа өзі ұшырған түліктерінің тарам-тарам сапар жолдары сияқты. Ол ойлы көзі алысқа қадалып, жас өрендерінің нұрлы болашағын көргендей сезім құшағына енеді. «Менің бақытым осы емес пе!» — деп күбірледі қарт мастер.

Станциядан ұзап шыға паровоз екпінді ағынға басты. Дөңгелектері сыртылдап, биік маңдайы ауаны тіліп жүйткіп келеді. Мұржасынан будақ-будақ шыққан түтіні ирендей шұбатылып еріп барады. Тендер үстінде жел ойнады. Жарқын көмір үгіні түспесін деп көзіне жұмысшының жалпақ көзілдіргін киіп алды. Ол темір күрекпен лодкаға¹ көмір үстеп салды да, балбырап қызарған жүзінде сүйкімді шырай туып, машинист будкасының сол жақ терезесінен далаға тамашалап қарап тұрды. Көк барқыт жамылғандай кең жазық алыстан дөңгелене айналып кеп, дәл паровоздың бауырына шыр үйіріліп еніп кеткендей болады. Жол қуалаған көрсеткіш бағаналар Жарқынның көз алдынан зу-зу етіп өтеді. Ол жасқана түсіп, көзін жұмып қалады. Алдан ескен қатқыл жел терезеден басы қылтия қалған жас машинистің томпақ бетіне ойнағандай ұрғылап кетеді. Жаны осыны сүйгендей Жарқын калпағын құнқағарынан басып, төмен

¹ Көмір салатын жәшік.

тұқыртып, құмаршыл көздерін алысқа қадайды. Сүйіне түсіп, қызықтай қарайды.

Жүйрік поезд мол шабындық алқапты қақ жарып өте беріп еді. Көз ұшында өздігінен жүретін шөп машиналары сырғып барады. Бір шөпшінің жайдары түсін тап тұсынан өткенде, анық байқады Жарқын. Ол бұған күлімсірейді. Оған қарап Жарқын да жымиды. Құлағына шөп қырыққан машинаның сусылы естілгендей болды. Енді бірде үйілген мая-мая биік шөптер көзге түсті. Әріректе бір трактор кірелерді таудай ғып ысырып-ысырып әкеп, бір жерге үйіп жатыр. Жарқын бәрін де тамашалап барады...

Теңіздей толқынданған көк егін көрінді. Егін сабағы биіші қыздың біресе білезігінен төмен иіліп, біресе назбен қайта жоғары толқыған сұлу қолындай бұлғақтап көз тартады. Бой жеткенін паш еткендей.

Поезд бітік егінді жиектеп тартқанда: «ерте пісетін жаздық бидай болу керек. Бастары сарғайып калыпты» деп ойлады астықты колхозда өскен Жарқын.

Жас машинист көңілді. Поезд жер бауырлай ұшып бара жатқан сияқты. Бір сәтте ол жап-жасыл қалың орманға заулап келіп кіре беріп еді. Әралуан ағаш бас шұлғысып, сыбдырласып, сәлем етіп қалғандай. Жұпар иісін сіміре жұтып, отыра берер ме едің саясында! Орман шеті селдіреп, таусыла бергенде, паровозбен жарыса кеткендей асыға ағып, бұрандап өзен шықты. Ерке сү көп жер калмай жарысып келді де, ере алмасын енді сезгендей, еңіске қарай жалт бұрылып кетті.

Поезд екпіні үдей түскендей. Жаңа ғана сонау алыстан көрінген құба бел бұлдырап кейін қалды. Телеграмма бағаналары, сымдары гүілдеп, жалт-жалт етіп жатты. Бір ұшқыр құс деңгейден ілесіп еді, қалбаңдап көз ұшында ол да қалды. Жол бойына егілген қорған ағаштар ғана қапталдасып еріп келеді.

Күн ыстық. Будка терезесінен анызақ жел еседі. Жарқын паровоз екпініне сүйінеді, қуанады, өз ісіне шат болады. Судың қай шамада екенін білу үшін көрсеткіш шыныға әлсін-әлсін қарап қояды.

— Қалай, жігітім, сү азайып қалған жоқ па екен? — деді аға машинист.

— Жеткілікті!

Аға машинист паровоз жүрісін шапшаңдата түсті. Ол тершіген маңдайын алақанымен сыпыра сүртті де, комбинезонының түймесін ағытып жіберіп:

— Саясыз шөлде екітене ескен бұл аңызакты енді бірер жылда білмейтін боласың,— деді Жарқынға.— Ұлы құрылыс та-лай жерді суландырады. Кешегі құмды дала жасыл алқапқа айналады, гүлге оранады. Ауасы жұпар. Саялы самал. Көңіл шат. Бақытты тұрмыс... Міне бізге деген қамқорлық... Мысалға сені алайық. Темір жол училищесіне кеше ғана түстің. Енді міне, машинистің жәрдемшісі, паровоз жүргізушісің. Ертең біздің мереке — Бүкілодақтық теміржолшылар күні. Сол жолшылардың бірі сенсің!

Жарқын оның сөзін аса бір ынтызарлықпен тыңдады. Жас адам өзінің өткеніне оймен оралып, қиялға қанат қақтырып, болашағын шолдырады. Бақытты келешек қол бұлғап мұны күтіп тұрғандай. Жарқын тұла бойын ыстық сезім билеп, жүрегі алып ұшты...

Дөңгелектері зырыл қағып, поезд зымырап келеді. Дөңгелене айналып, артта қалып жатқан сұлу далаға Жарқын терезеден қызыға қарап тұр. Поезд ілгері ұмытылған сайын мұның көңілі түскендей. Жас қиялы талпынып, қанатын алға қағады. Ол училищені бітірді. Мамандығы бар. Осы жеткілікті ме? Бір өнермен ғана шектеліп қалу керек пе? Көп өмірі әлі алда оның. Нағыз адам болу арманы үлкен-үлкен міндет тартады. Машинист будкасының ішінде тербеле түсіп, Жарқын қазір осы ойлар соңында келеді.

Осындай тәтті үміт үстінде отырып Жарқын жақсы арман туралы көп айтатын Саша жолдасын есіне алды. Бондарчук конструктор болуды аңсайды. Жоғары білімді инженер болып алып, паровоздың жүйрік, күші де мол жана түрін жасауды ойлайды. Бос қиял емес, жүзеге асар нұрлы арман. Мұндай ой Жақанда да бар. Бірақ, ол Махметше жұртқа жар салып жүрмейді. Училищені бітірген күні айтқан оның бір сөзі Жарқынның есіне түсті. «Енді бес жылдан соң қандай боламыз? Біреу машинист, біреу мастер, енді біреу паровоздың жана түрін ойлап табар... Біздің балалардың бәрі жақсы!» деген-ді ол Досовқа.

Жарқындар аттанарда «Жақан екеуіміз де бүгін сапарға шығамыз!» деп еді ғой Махмет. Жүйрік поездда ол да келе жатқан болар.

Көңілді бала! Сенің қолыңнан бәрі келеді. Сен жақсы машинист бола аласың. Әкел қолыңды, мен де сенен қалыспаймын! Жарқын ойында осы бар. Ол ақырын ғана жымияды. «Сен қазір не ойлап отыр екенсің Махмет!» — деп ыстық сезімнің ынтығына беріледі.

Бұл кезде көмір тартқан екінші бір поезда бара жатқан Махмет селдір мұртты, шикіл сары машинисті сығырайта күлдіріп, өзінің паровоз жөндеу кезінде көзін ондырмай ұрып алғанын соғып тұрған еді.

— Стахановшылардың тапсырмасын орындамақ болдым. Асықтым. Бір кезде ұшып түстім. Қабағым болт сарт ете қалды. Мұнан кейін бірнеше күн ауруханада жаттым... Ничего. Бұл ештеме емес. Практиканың соңында біздің балалар үлкендердің нормасын орындауға бәрібір жетті,— деп мақтанды. Бір сәтте озат машинист болғысы келетінін ынтыға айтып кетіп еді...

Ымырт үйіріліп, қараңғылық түсіп келе жатты. Көк жиекке еңкейіп келген күн қызыл сары сәулесін биік аспанға шашыратып, жүзі күрең тартып, батып бара жатты. Енді біраздан соң даланы қою түн басты. Жылт-жылт етіп, аспанда жұлдыздар жыпырлай қалды. Бозарып, көкте ай қалқып барады. Маңдайындағы үлкен шамы жарқырап, паровоз заулап келеді. Вагон дөңгелегінің сырт-сырт етіп зырыл қаққан үні алыстан естіледі. Жол бойында түнде жанған қызыл, сары, көк жарықтар поезға көзін қысып, жол нұсқайды. Семафор тілін қиядан ұғып, машинист отыр. Жарқын сыртқа көз салып еді. Оның ыстық бетіне салқын леп тиді. Алыстан жылтылдап көп от көрінді. Аспан жұлдыздары төмен түсіп, асылып-асылып тұра қалғандай.

— Қандай тамаша еді! — деп, Жарқын дала нұрына қызыға карап қалды.

— Электрлі ауыл. Бұл жұлдыздар сол ауылдың үстінде жанған электр оттары,— деді аға машинист.

Жарқын асығады. «Паровозды бұдан да жылдам жүргізер ме еді», деп ойлады ол. Өзі келе жатқан осы жүк поезы станцияға тез жетсе, далада жанған нұр оттары молаярын сезгендей. Түнгі сұлу көрініс оны ерекше сүйіндіріп, бойын балқытады.

Аға машинист Жарқын жүзінен оның сезім күйін танығандай еді. Паровоз екпінін үдете түсті. Терезеден жолды барлай карап отырып, бір кезде ол ажарлы бетін Жарқынға бұрып:

— Паровозбен түнде сапар шегу қандай қызықты, ә! — деді.

— Өте жақсы! — деді Жарқын.

— Солай, солай, досым, әрқашан да тамаша. Сен машинистсің. Сен ел жүгін, халық ырысын тартасың. Бұл — үлкен бақыт, үлкен шаттық емес пе! — деді аға машинист, Жарқынның арманын ұштап, қуантып кетті.

Машинист жәрдемшісінің жұқа ерні дірілдеп, бір сөздерді іштей қайталап тұрды: «Сен ел жүгін, халық ырысын тартасың». Осы сөз оның бар құрбы, сабақтас достарына арналғандай.

Қанатты ой Жаркынды сол жолдастар ортасына ұшырып алып та барды. Бір сәт ол сүйікті мастерінің ақыл-кеңесін тыңдап қалған түрге енеді. Ойшыл кәрі көздері күлімсіреп, Иван Павлович оқушыларының арасында тұрғандай. Енді бірде жақсы, тәтті тілекпен, сенімді үмітпен сонада Жаркынның үйінде айтылған ана сөзі еске түседі. «Мен нағыз совет жұмысшысы боламын» деген берік ой бар Жарқында. Арман қиялы тек соған — жақсы азамат болуға талпынтады...

Машинист жәрдемшісі болып жолға шыққан көңілді, қызықты алғашқы сапарында Досов Жаркын жол үстінде осындай ыстық бір ұшқыр сезімнің құшағына еніп еді. Коммунизм құрылысының жүгін тартқан поезд жүйткіп келе жатты...

1952

МАЗМҰНЫ

Бала жаны	7
Екі дос	12
Құбақан құлын туралы аңыз	20
Қонаққа барғанда	26
Қоля	35
Толқын	43
Менің анам	59
Алмагүл апай	65
Жаңа бұлақ	72
Екі құрбы	76
Шопан	87
Нұрлан мен Әсет	94
Вожатый	100
Тоқтар	107
Сурет	114
Жұмбақ тас	120
Әбілдің өкпелеуі	125
Жылқышы	129

Повестер

Жаңа қоныста	137
Алғашқы сапар	161

Ғабдуллин Нығмет

ҚЫЗЫҚ ДӘУРЕН.

Әңгімелер мен повестер.

Алматы, «Жазушы», 1965.
212 бет.

Нығмет Ғабдуллин

ВЕСЕЛЯЯ ПОРА

*Сборник повестей и рассказов
(На казахском языке)*

Издание издательства
«Жазушы» — 1965

*Редактор Т. Дауренбеков
Художник П. Дусемко
Худож. редактор А. Гурьев
Технич. редактор П. Вальчук
Корректор Н. Букенбаева*

Сдано в производство 24/VI-65 г.
Издат. № 211. Подписано к печати
26/VII-65 г. УГ06135. Бумага 60×
×84¹/₁₆=12,25 печ. листа — 12,42 усл.
печ. листа. (Уч.-изд. 12,18 листа).
Тираж 9500 экз. Цена 52 коп.

Заказ № 1404. Полиграфкомбинат
Главполиграфпрома Государствен-
ного комитета Совета Министров
Казахской ССР по печати, г. Ал-
ма-Ата, ул. Пастера, 39.